

ठाणें
मिळय
५३२.

10. 194

आत्मनीतीचीं तत्त्वे

REFBK-0002049

~~_____~~

~~_____~~

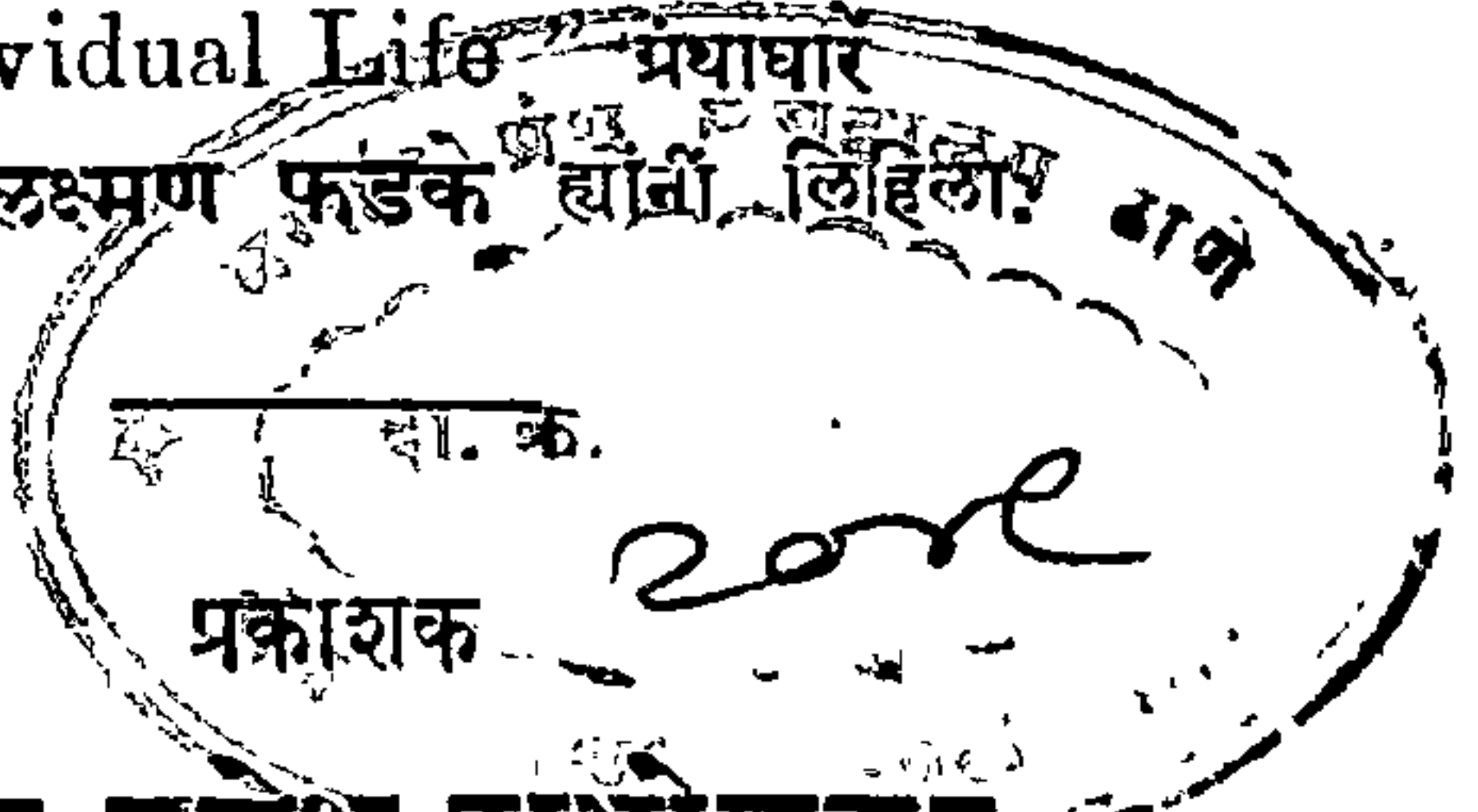
107 एफ
सं. नि. १२

आत्मनीतीचीं तत्त्वे

हा ग्रंथ

स्पेन्सर नामक तत्त्ववेत्त्याच्या "The Ethics of Individual Life" ग्रंथाधार

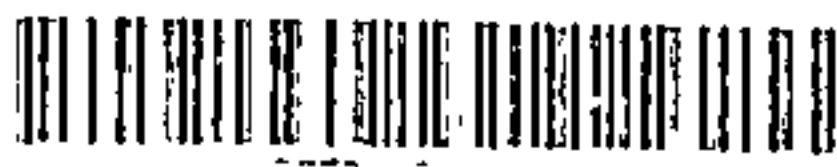
नारायण लक्ष्मण फडके ह्यांनी लिहिला

बळवंत गणेश दाभोळकर

५४९ नारायण पेठ, पुणे शहर.

पुणे पेठ शनिवार घर नंबर १२१ येथे
महादेव सखाराम दाते ह्यांनी
आपले "वैद्यकपत्रिका" छापखान्यांत छापिला.

REFBK-0002049

शकवष १८४४—इ० सन १९२२

(कापीराइट प्रकाशकाकडे आहे.)

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना	....	....	१
विषयप्रवेश	....	....	१८
श्रम	....	....	३८
विश्रान्ति	....	....	५७
शरीरपोषण	....	....	७४
मादकपदार्थांचे सेवन	....	....	९३
मनःसंगोपन	....	....	१०९
मनोरंजन	....	....	१३३
विवाह	....	....	१५६
संतति	....	....	१८६
उपसंहार	....	....	२१३-२३०

प्रस्तावना

प्रस्तुत ग्रंथांत कोणत्या विषयाचा समावेश केला आहे व त्याच्या मर्यादा कोणत्या हें बरोबर लक्षांत यावें म्हणून नीतीच्या विषयावर स्पेन्सरसाहेबांचे जे एकंदर ग्रंथ आहेत त्यांजवढील थोडकीशी माहिती सांगतो.

त्यांनीं नीतीचे मुख्य भाग दोन केले आहेत:—(१) माणसाची आत्मविषयक नीति; (२) त्याची आलोचन-विषयक नीति. माणसाच्या एकंदर व्यवहाराकडे पाहतां त्याचीं पुष्कळ कृत्ये स्वतःच्या संबधानें होत असतात, व अल्पस्वल्प कृत्ये इतरांच्या संबधानें होत असतात असें दिसून येते. जेवणें, खाणें, निजणें, बसणें, उठणें, वगैरे कृत्यांशीं इतरांचा कांहींएक संबंध नसतो, निदान प्रत्यक्ष संबंध नसतो असें म्हटलें असतां चालेल. इतरांशीं केलेले करार पुरे करणें, त्यांच्याशीं न्यायानें वागणें, त्यांच्या जीवाला किंवा मालमत्तेला निष्कारण धक्का न पोहोचविणें, प्रसंगीं नातेवाइकांस वगैरे द्रव्यद्वारा किंवा इतर तऱ्हांनीं साहाय्य करणें, अनाथांस मदत करणें, संकटांत असलेल्यांस सांडावणें, सामाजिक व राजकीय व्यवहारांत मन घालणें, वगैरे कृत्यांत इतरांशींच प्रत्यक्ष संबंध येतो हें उघड आहे.

सारांश, अशा रीतीनें माणसाच्या व्यवहाराचे, अतएव नीतीचे दोन मुख्य भाग होतात. ह्यांपैकीं पहिल्या भागास आत्मनीति हें नांव दिलेलें आहे; व दुसऱ्यास समाजनीति हें नांव दिलेलें आहे. दुसऱ्या नीतीचे पुनः दोन पोटभाग केलेले आहेत:—न्यायनीति व परोपकारनीति. कोणासही

विनाकारण कोणत्याही प्रकारचा त्रास किंवा इजा न देणे हा समाजनीतीचा मुख्य भाग असून, त्यास 'न्याय' हे नांव दिले आहे. इतरांचे प्रत्यक्षरीत्या व अप्रत्यक्षरीत्या बरे करणे असे दुसऱ्यांत दोन प्रकार आहेत. दुसऱ्याकडून कोणताही करार अक्षरशः पुरा करून न देणे, त्याची निंदा किंवा स्तुति वेतावाताने करणे, त्याच्याशी घड्यांत प्रतिस्पर्धा वेतावाताने करणे वगैरे विषय अप्रत्यक्षपरोपकारांत येतात. नवरात्रायाक्रीडां एकमेकांवर प्रेम करणे, आईबापांनी मुलांच्या व मुलांनी आईबापांच्या उपयोगी पडणे, अनाथांस सहाय्य करणे, रोग्याची शुश्रूषा करणे, सार्वजनिक कामी मदत करणे, वगैरे गोष्टी प्रत्यक्षपरोपकारांत समाविष्ट होतात.

एवंच नीतीचे मुख्य भाग दोन. ज्याची त्याची ज्याच्या त्याच्या संबंधाने नीति, व इतरांच्या संबंधाने नीति. दुसऱ्याचे दोन पोटभागः—न्यायनीति व परोपकारनीति. पैकी पहिला भाग, प्रस्तुत लेखांत आला आहे. दुसऱ्या भागाचा 'न्यायनीति' हा पोटभाग प्रोफेसर भानु यांनी लिहिलेल्या 'न्यायतत्त्वे' ह्या ग्रंथांत आला आहे. व 'परोपकार' हा त्याच भागाचा दुसरा पोटभाग प्रोफेसर कर्वे ह्यांनी मराठींत आणिला आहे.

आतां, नीतीची ही सर्व इमारत स्पेन्सरसाहेबांनी कोणत्या पायावर रचिली आहे, हे थोडक्यांत सांगतो. रूढ असलेली बहुतेक सर्व नीतिशास्त्रे धर्माच्या पायावर रचिलेली आहेत. सृष्टीचा कोणी तरी नियंता आहे, त्यास कांहीं गोष्टी आवडतात, व कांहीं आवडत नाहीत; त्यांपैकी त्यास आवडतील त्या गोष्टी करणे, व आवडत नस-

तील त्या गोष्टी न करणे ही नीति होय असा समज बहुतेक सर्वत्र दृष्टीस पडतो. सारांश, कांहीं गोष्टी माणसास इहलोकीं सुखकर आहेत म्हणून त्या करावयाच्या, व कांहीं दुःखकर आहेत म्हणून त्या करावयाच्या नाहीत, ह्या मुद्यावर तीं नीतिशास्त्रे रचलेलीं नाहीत. आतां, असें आहेतरी त्यांतील बरेच नीतिनियम माणसाचें इहलोकाचें सुख वाढविणारे आहेत हें खरें आहे. पण तीं शास्त्रे भलत्याच पायावर रचलीं गेल्यामुळे त्यांत माणसास दुःखकर असेही नियम आहेतच. आम्हीं येथें इहलोकच्या सुखाचाच विचार केलेला आहे हें विशेषकरून ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. कारण, धर्माच्या पायावर जीं शास्त्रे उभारलेलीं आहेत त्यांच्यांतही सुखप्राप्तीची आशा दाखविलेलीच आहे. पण ती विशेषतः पारलौकिक सुखाची आहे; इहलोकीचें सुख गौण मानलेलें आहे. त्यामुळे पुष्कळ ठिकाणीं पारलौकिक सुखप्राप्त्यर्थ ह्या लोकाच्या सुखाचा त्याग करावयास सांगितलेला आहे. आतां, स्पेन्सरसाहेबांनीं ह्या लोकाच्याच सुखाचा विचार कां केला आहे ह्याचें थोडक्यांत कारण सांगतों. परलोक आहे किंवा नाही, ह्याविषयीं खात्रीनें ते कांहींच सांगू शकत नाहीत; व त्यांच्या मते ही गोष्ट कोणासच खात्रीपूर्वक सांगू शकतां येण्यासारखी नाही. कारण ती मानवी बुद्धीच्या आढोक्यांतील मुळींच नाही. ते नास्तिक आहेत असा पुष्कळ लोकांचा गैरसमज आहे. पण वास्तविकरीत्या तशी मुळींच स्थिति नाही. कोणत्याही विशिष्ट धर्मातील सर्व मते मान्य न करणे असा नास्तिक शब्दाचा जर कोता अर्थ घेतला, तर मग त्यांस नास्तिक म्हणतां येईल हें खरें आहे. पण त्या दृष्टीनें सर्वच लोक

नास्तिक आहेत असे म्हणावे लागेल. म्हणून ज्ञेयवस्तूपलीकडे कोणत्याही शक्तीचे अस्तित्व जे मानित नाहीत—मग त्या शक्तीस देव म्हणा, ईश्वर म्हणा, कांहींही म्हणा—ते नास्तिक होत, असा जर त्या शब्दाचा वास्तविक अर्थ घेतला, तर त्या अर्थी ते नास्तिक नाहीत. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, ह्या सर्व ज्ञेय विश्वाचे कारण कोणती तरी अज्ञेय शक्ति असलीच पाहिजे असे आपल्या बुद्धीस वाटते. पण ह्याच्या पलीकडे मात्र ते जात नाहीत. म्हणजे त्या अचिंत्य शक्तीचे गुणधर्म अमुक आहेत असे मात्र ते म्हणत नाहीत. व ह्यासही कारण तेच. अज्ञेय शक्तीचे गुणधर्म जाणण्याचे सामर्थ्य माणसाच्या मर्यादित ज्ञानशक्तीस मुळीच नाही असे त्यांचे मत आहे. तेव्हां एकीकडे परमेश्वर निर्गुण, निराकार, वगैरे आहे असे म्हणावयाचे व दुसरीकडे तो परम दयाळू, परम न्यायी, परम शक्तिमान् वगैरे आहे असे म्हणावयाचे, ह्या दोन्हीही गोष्टी त्यांस कबूल नाहीत; ईश्वराच्या केवळ अस्तित्वापलीकडे त्याच्या विषयी कांहींएक समजण्याचे सामर्थ्य आपणांत नसल्यामुळे त्यास निर्गुण म्हणणे किंवा सगुण म्हणणे, न्याया किंवा अन्यायी म्हणणे, दयार्द्र म्हणणे किंवा क्रूर म्हणणे, साकार म्हणणे किंवा निराकार म्हणणे, म्हणजे आपल्या शक्तीच्या पलीकडे उडी मारून पाहण्यासारखे आहे असे ते म्हणतात. अर्थात् त्यास खुष करण्यासाठी अमुक एक गोष्ट करावी व अमुक एक गोष्ट करून नये हे मत त्यांस बिलकुल कबूल नाही. कारण, त्यास अमुक गोष्टी पसंत आहेत व अमुक पसंत नाहीत असे म्हणणे, व शिवाय त्याला पसंत असतील त्या गोष्टी आक्षी माणसांनी कराव्या हे त्याला आवडते

असे म्हणणे, म्हणजे एका दृष्टीने अज्ञेय गोष्ट ज्ञेय आहे असा वृथा अहंकार करणे होय; व दुसऱ्या दृष्टीने ईश्वरास माणसाचे स्वरूप देणे होय. ह्यास कोणी धर्म किंवा नीति म्हणत असतील तर म्हणोत; स्पेन्सर-साहेब म्हणत नाहीत. आपल्या बुद्धीचे मर्यादितपण निर-भिमानाने कबूल करणे, व ती जेथपर्यंत चालेल तितकी चालवून सृष्टीतील चमत्कारांचे निरीक्षण करणे व त्यांच्या-तील गूढ आपणास उकलत नाही असे नम्रपणाने कबूल करणे हीच खरी धर्मबुद्धि व हाच खरा धर्म असे त्यांचे मत आहे. व विचारांतीं ते पुष्कळ लोकांस मान्य होईल अशी आमची समजूत आहे. ह्याजबद्दल जास्त माहिती पाहिजे असल्यास इंग्रजी जाणणारांनी त्यांच्या ' First Principles ' (आदितत्त्वे) ह्या ग्रंथातील ' The Unknowable ' (अज्ञेय) हा पहिला भाग पहावा; व निवळ मराठी जाणणारांनी ' धर्म आणि शास्त्र ह्यांचा समेट ' हे त्याच आधाराने लिहिलेले व धुळे कृत्राने छापिलेले व्याख्यान पहावे. असो. एवंच नीतीचा पाया ' माणसाचे ह्या लोकांचे सुख ' एवढाच स्पेन्सर साहेब घेतात. पारलौकिक सुख अज्ञेय समजून त्याच्या पाठीस ते लागत नाहीत. म्हणून जेथे जेथे सुख व दुःख हे शब्द पुढे येतील तेथे तेथे ते ऐहिक सुख व दुःख ह्याअर्थी समजावे.

एवंच तर मग, प्रस्तुत नीतीचा पाया माणसाचे प्रत्यक्ष व परिणामी सुख हा आहे. प्रत्येक माणूस, प्रत्येक जीव सुखाभिलाषी व दुःखद्वेषी आहे ही गोष्ट गृहीत धरून त्या पायावर ही सर्व इमारत बांधलेली आहे. आतां सुख शब्दाची व्याख्या—ज्यास जें बरें वाटेल तें होय अशीच करावी

लागते; व मूर्ति तितक्या प्रकृति असें असल्यामुळे सर्वास एकच प्रकारच्या गोष्टींत सुख वाटेल असें नाही. तथापि कांहीं सामान्य गोष्टी सर्वास सारख्याच प्रियकर आहेत असें म्हणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाही. आपल्या जीवाचें संरक्षण करणें, आपलें आरोग्य कायम राखणें, पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र मिळविणें, लग्न करून प्रजोत्पादन करणें, मुलांचें संगोपन करणें, इत्यादि गोष्टी सर्वास सारख्याच आवडतात असें धरून चालण्यास हरकत दिसत नाही.

शिवाय, माणूस हा समाजशील प्राणी आहे. अगदींच एकलकोंडें राहणें त्यास सुखकर वाटत नाही. म्हणून त्याचा इतरांशीं नेहमीं संबंध येतोच. ह्याला फार दूरचें उदाहरण नको. आपला कोणी तरी जन्माचा सोबती असावा अशी त्यास बुद्धि झाल्याशिवाय लग्नाची संस्था प्रचारांत आलीच नसती. तेव्हांपासूनच इतरांशीं त्याचा संबंध उत्पन्न होतो. पुढें संतति झाल्यावर हा जास्त पसरतो. व पोटाचे धंदे श्रमविभागानें होत असल्यामुळे सुधारलेल्या समाजांत त्याचा संबंध कितीतरी माणसांशीं येतो. शिवाय, समाज चांगला चालण्यासाठीं सामाजिक कर्तव्यांचा कमी-जास्ती भाग प्रत्येकानें उचलावा लागतो. तात्पर्य, ह्या दृष्टीने पाहतां, राष्ट्रांतील प्रत्येक माणसाचा संबंध इतर सर्व माणसांशीं येतो असें म्हटलें तरी अतिशयोक्ति होणार नाही.

सारांश, माणूस स्वसुखाभिलाषी व तदर्थ समाजशील आहे, ही गोष्ट पायाऐवजीं वेळून, त्यावर आत्मनीति व समाजनीति हीं नीतीचीं दोन मंदिरे स्पेन्सर साहेबांनीं उभारलेलीं आहेत. त्यांच्यापैकीं पहिल्याचा विचार प्रस्तुत ग्रंथांत केला आहे.

आतां, स्पेन्सर साहेबांनीं आपल्या ग्रंथांत विषयाची जुळणी कशी केली आहे ह्याचा थोडक्यांत खुलासा करितों. अमुक एक प्राणी जिवंत आहे हें त्याच्या हालचालीवरूनच आपणांस समजतें. निद्रेत देखील श्वासोच्छ्वासरूपी हालचाल चालूच असते. व हीही हालचाल बंद झाली म्हणजे तीच महानिद्रा ऊर्फ मृत्यु. सारांश, सर्व जीवित्वाचे मुळीं - अर्थात् सर्व वर्तनाचे मुळीं, हालचाल आहे, म्हणून विषय-प्रवेशानंतर 'श्रम' ह्या प्रकरणांत तिचा विचार स्पेन्सर-साहेबांनीं प्रथम केला आहे. व आपल्या नेहमींच्या पद्धतीस अनुसरून तो विचार अनेक दिशांनीं शिस्तवार केला आहे. श्रम करण्याची आवश्यकता काय आहे, श्रम किती करावे, मर्यादेबाहेर श्रम करावे कीं काय, श्रम करण्यास स्वार्थपर नीतीचा काय आधार आहे व परार्थपर नीतीचा काय आधार आहे, वगैरे प्रश्नांचें विवरण सप्रमाण रीतीनें व सानुक्रम त्यांनीं केलें आहे. त्यांत इंद्रियविज्ञानशास्त्राचे आधार जागजागीं दाखविले आहेत. व ह्याच पद्धतीचें अनुसरण पुढील प्रत्येक प्रकरणांत केलें आहे.

श्रमांस मर्यादा असावी किंवा नाहीं, व असल्यास काय असावी ह्या प्रश्नावरून च विश्रांति घेणें जरूर आहे किंवा नाहीं हा प्रश्न ध्वनित होतो. म्हणून विश्रांतीचे निरनिराळे प्रकार कोणते, व त्यांपैकीं प्रत्येक प्रकारच्या विश्रान्तीची जरूर कशी आहे व किती आहे ह्या प्रश्नांचा विचार 'विश्रान्ति' ह्या प्रकरणांत केला आहे.

हालचाल कायम राहण्यास व वृद्धिगत होण्यास, तद्वत् समाधान होईल अशी विश्रान्ति घेतां येण्यास, पोटांत अन्न

गेलें पाहिजे. वाफेचें यंत्र चांगलें चालण्यास ज्याप्रमाणें कोळशाची जरूर लागते, तसेंच आपलें शरीरयंत्र उत्तम चालण्यास त्यास अन्नाचा किंवा पुष्टिदायक द्रव्यांचा पुरवठा योग्य कार्ती व योग्य रीतीनें झाला पाहिजे. तरच शरीरप्रकृति चांगली राहणार; व शरीरप्रकृति चांगली तर इतर सर्व गोष्टी. म्हणून त्या प्रश्नांचा विचार 'शरीरपोषण' ह्या प्रकरणांत सविस्तर केला आहे.

खावयास यथास्थित मिळूं लागलें म्हणजे 'प्यावयास' पाहिजे असें वाटूं लागतें. तात्पर्य, घटकाभर मनास तरतरी आणण्यासाठीं कांहीं तरी मादक पदार्थांचें सेवन करावें ही इच्छा प्राचीन काळापासून सर्व देशांतील लोकांत कमीजास्ती प्रमाणानें दृष्टीस पडते. मग तो मादक पदार्थ खाण्याचा असो, पिण्याचा असो, ओढण्याचा असो, किंवा इतर कोणत्याही द्वारा सेवावयाचा असो. म्हणून ह्या विषयाचें विवेचन फारच मार्मिक रीतीनें व अगदीं निःपक्षपातानें 'मादक पदार्थांचें सेवन' ह्या प्रकरणांत केलें आहे. तें विशेष काळजीपूर्वक वाचिलें पाहिजे. नाहींतर कदाचित् गैरसमज होण्याचा संभव आहे.

माणसाच्या जीविताचे मुख्य भाग दोन होतात, शरीर व मन. शरीरसुस्थितीचा विचार येथवर झाला. म्हणून मनाच्या सुस्थितीचा विचार पुढील प्रकरणांत केला आहे. अनेक प्रकारचें कलाज्ञान व विद्याज्ञान करून घेणें म्हणजे मनाचें एकप्रकारचें पोषणच होय म्हणून शरीरपोषणाचा विचार झाल्यावर 'मनःसंगोपन' ह्या प्रकरणांत मनःपोषणाचाच विचार केला आहे असें म्हटल्यास चालेल.

शरीरव्यापारांस तरतरी येण्यास मादक पदार्थांच्या से-

वनाची आवश्यकता आहे असे ज्याप्रमाणे समजतात, तद्व-
तच मनास व शरीरास खरोखरीची तरतरी यावयास म-
नोरंजनाची जरूर फार आहे. म्हणून त्याचा सविस्तर वि-
चार ' मनोरंजन ' ह्या प्रकरणांत केला आहे. सामान्यतः
विविध प्रकारचे मनोरंजन योग्य रीतीने करून घेतल्यास
मादक पदार्थांची जरूर मुळीच भासणार नाही, हे सहज
कळून येण्या योग्य आहे.

आपल्या शरीरांत जो एकंदर इंद्रियसमूह आहे त्याचे
दोन भाग होतात: पोषक इंद्रिये व जनक इंद्रिये. येथ-
पर्यंत पोषक इंद्रियांच्या सुस्थितीचा विचार झाला. म्हणून
आतां जननेंद्रियांच्या सुस्थितीचा विचार केला आहे. त्यां
इंद्रियांचे योग्य व्यापार चालण्यास विवाह केला पाहिजे.
तो करण्यास वय, द्रव्यसाधन, मनोधर्म, ह्यांच्या संबंधाने
कोणती स्थिति असावी ह्याचा 'विवाह' ह्या प्रकरणांत फार
वारकाईने विचार केला आहे. व ह्या गोष्टीच्या संबंधाने आ-
पण फारच चुकत असल्यामुळे तो आपणास फारच मह-
त्त्वाचा आहे.

विवाह झाला म्हणजे अर्थात् मुलें आलींच. नंतर त्यांच्या
संबंधाने अनेक प्रकारची नवीन जबाबदारी उत्पन्न होते.
ती जबाबदारी हल्लीं लोक किती अल्प मानितात, व त्या-
मुळे संततीचे व परंपर्या समाजाचे किती मोठे नुकसान
होते ह्या प्रश्नाचे फारच नामी व फारच निर्भीडपणाने स्पे-
न्सर साहेबांनीं विवेचन केले आहे. ते तर आपणास अत्यं-
त महत्त्वाचे आहे. ह्या विषयाच्या संबंधाने आपल्यांत गैर-
समजाची कमाल झालेली आहे, म्हणून 'संतति' ह्या प्रक-
रणातील प्रतिपादनाचे योग्य मनन करून त्याप्रमाणे हो-

ईश्र तितकें वागण्यास आपण जेवढा यत्न करूं तेवढा थोडाच.

शेवटच्या प्रकरणांत कांहीं सामान्य तत्त्वांचें विवेचन केलें आहे. मागील प्रकरणांतील निरनिराळे सिद्धान्त उकलण्यास व त्यांची व्यवहारांत योजना करतां येण्यास ती जणूं काय एकप्रकारची गुरुकिल्लीच आहे.

कोणी कदाचित् म्हणेल, “ कायहो, ही कसची आत्मनीति सांगितलीत ? इतकीं प्रकरणेंच्या प्रकरणें लिहून ह्यांच्यांत ‘ खरें बोलवें ’ ह्याबद्दल एक अक्षरही नाही ! ‘ खरें बोलणें ’ हा नीतीचा भाग तुम्ही समजत नाही कीं काय ? ” होय, समजतो; पण आत्मविषयक नीतीचा समजत नाही. आत्मेतरविषयक नीतीचा समजतो. कारण, ज्या खरेंखोटें बोलण्यापासून दुसऱ्याचें नफानुकसान होण्याचा संभव असेल, तेंच नीतीच्या आटोक्यांत येतें; व त्याचा विचार ‘ न्याय ’ हा जो आत्मेतरविषयक नीतीचा एक भाग त्यांत प्रत्यक्ष किंवा गर्भितरीत्या झालाच आहे. ज्या खरेंखोटें बोलण्यापासून इतरांचें बरेंवाईट होण्याचा संभव नसतो तें ज्ञान ह्या विषयांत येतें. त्याचा नीतीशीं बिलकुल संबंध नाही. ह्याप्रमाणेंच परोपकार, दया, माया, इत्यादि इतर सद्गुणांविषयीं समजावें. त्यांचा विचार इतरत्र केला आहे, ते आत्मनीतींत येत नाहीत.

सध्यां उत्क्रान्तितत्त्वास पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख येतां; व त्याप्रमाणें प्रस्तुत लेखांतही आलाच आहे. हें तत्त्व जरी स्पेन्सर साहेबांनीं कदाचित् अगदीं नवें न शोधून काढिलें नसेल, तरी त्याची सप्रमाण संसिद्धता त्यांनींच प्रथम केली ही गोष्ट निर्विवाद आहे. व आपल्या एकंदर शास्त्र-

व्यूहाप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथही त्या तत्त्वास आधारभूत घेऊनच त्यांनीं रचिला आहे. त्या तत्त्वाची पूर्ण माहिती करून घेणें असल्यास ' आदितत्त्वे ' म्हणून जो त्यांचा आदिग्रंथ तोच इंग्रजींतून वाचिला पाहिजे. पण ज्या वाचकांस तें सावन प्राप्त नसेल त्यांच्यासाठीं त्या तत्त्वाचें अल्प विवरण करण्याचा यत्न करून ही प्रस्तावना पुरी करितों.

स्पेन्सर साहेबांचें असें मत आहे कीं, विश्वांतील सर्व गोष्टी ह्या तत्त्वास अनुसरून बनलेल्या आहेत. प्रत्यक्ष माणूस, माणसाच देह, माणसाचे विचार, माणसाचे मनोविकार, त्यानें बनविलेले समाज, त्यानें रचलेलीं शास्त्रें व कला, त्याच्या बेलण्याच्या भाषा, त्याचे रीतिरिवाज, त्याच्या धर्मकल्पना, त्याचे नीतीचे नियम, हीं सर्व आपो-आप ह्या उत्क्रान्ति-तत्त्वास अनुसरून झालेलीं आहेत. स्वतः माणूस देखील अगदीं क्षुद्र-स प्राण्यापासून सुधारणा होतां होतां ह्याच तत्त्वाच्या आधारावर बनलेला आहे; व रानटी माणसाची सुधारणा ह्याच तत्त्वाच्या धोरणावर होतां होतां सध्यांचा अत्यन्त सुधारलेला जो माणूस तो बनलेला आहे. ह्या सर्व गोष्टी किंवा ह्यांपैकीं कोणतीही गोष्ट, कोणीं (मग त्यास ईश्वर म्हणा, किंवा कहीं म्हणा) एकदम निर्माण केली असें नाही. म्हणून स्पेन्सर साहेब व त्यांचे अनुयायी ह्यांस, सृष्टीची, प्राण्यांची, माणसांची, धर्माची वगैरे जी उत्पत्ति तिच्याबद्दल खिस्ती धर्मातील, हिंदु धर्मातील किंवा इतर कोणत्याही धर्मातील कल्पना बिल्कुल मान्य नाही. ' प्रकाश उत्पन्न होवो ' असें देव म्हणाला, व प्रकाश उत्पन्न झाला; माणूस व इतर प्राणी देवानें एकदम आपल्या इच्छेनें उत्पन्न केले; पहिल्यानें एक पुरुषच उत्पन्न

करून मग त्याच्या कुशीतून एक स्त्री उत्पन्न केली; वगैरे ख्रिस्ती धर्मातील कल्पना त्यांस कबूल नाहीत. तद्वतच ब्रह्मदेवाच्या तोंडांतून ब्राह्मण उत्पन्न झाले, बाहूंतून क्षत्रिय झाले, सांड्यांतून वैश्य झाले, व पायांपासून शूद्र झाले, हीही आपल्या वेदांतील कल्पना त्यांस मान्य नाही. तीच गोष्ट धर्मनियमांच्या किंवा नीतिनियमांच्या संबधानें लागू आहे. मनूने किंवा ख्रिस्तानें एकदम सर्व नीतिनियम घालून दिले व ते लोक पाळू लागले, त्यांच्यापूर्वी कांहीं नव्हतें, हें मत त्यांस कबूल नाही. त्यांचें मत असें आहे कीं, माणसास ऋनुभव येतां येतां, सुख कशानें होईल हें त्यास समजू लागून हळूहळू उत्क्रान्तितत्त्वाच्या मुद्यावर ते बनलेले आहेत. हीच गोष्ट इतर सर्व गोष्टींना लागू करावयाची.

आतां हा उत्क्रान्तिनियम म्हणजे काय हें थोडक्यांत सांगतो. त्याची स्पेन्सर साहेबांनीं केलेली व्याख्या अशी आहे:—उत्क्रान्ति शब्दाची पहिली अगदीं सरळ व्याख्या म्हटली म्हणजे ज्या वस्तूंत तो व्यापार सुरू झाला असेल त्यांतील घटक अंशांचें घनीभवन किंवा संकलन होणें म्हणजे पहिल्यापेक्षां अधिकाधिक जवळजवळ येणें; व असें होत असतां त्याजबरोबरच त्यांतील जो गतिसंचय असेल तो कमी होणें. उदाहरणार्थ, पृथ्वीचे घटकांश अगदीं प्रारंभीं वाफेच्या स्थितींत असून पुढें ते जसे जसे थंड होऊं लागले, म्हणजे त्यांच्यांतील उष्णतारूपी गति निघून जाऊं लागली, तेव्हां त्यांचें वाफेचें स्वरूप जाऊन त्यांस रसस्वरूप आलें; नंतर उष्णतारूपी आणखी गति कमी होऊन त्यांसच घनस्वरूप आलें, व पृथ्वीचें बाह्यकवच बनलें. हें उत्क्रा-

न्तिव्यापाराचें सर्वत्र प्रथमस्वरूप होय. हें चाललें असतां आणखी तीन गोष्टी होत असतात त्या आतां सांगतां. कोणत्याही वस्तूची उत्क्रान्ति म्हणजे तिचें सरल स्वरूप जाऊन तीस मिश्रस्वरूप प्राप्त होणें ही एक गोष्ट; तिचें जें अस्पष्ट स्वरूप असेल तें जाऊन तीस स्पष्टस्वरूप येणें ही दुसरी गोष्ट; व तिचें जें अव्यवस्थित स्वरूप असेल तें जाऊन तीस व्यवस्थितस्वरूप येणें ही तिसरी गोष्ट. ह्या तिन्ही बाजूंनीं कोणत्याही वस्तूचें स्वरूपान्तर होऊन तीस नवीन स्थिति प्राप्त होणें ह्याचें उत्क्रान्ति-तात्पर्य, कोणत्याही वस्तूचें अस्पष्ट व अव्यवस्थित सम-स्वरूप जाऊन तीस स्पष्ट व व्यवस्थित असें मिश्र-स्वरूप येणें ह्याचें नांव उत्क्रान्ति. ही उत्क्रान्ति विश्वांत जिकडे तिकडे प्रारंभापासून सुरू आहे; व अर्थात् अद्यापिही सुरू आहेच. आणि विश्वांतील झाडून सर्व गोष्टींची जी वाढ होते ती ह्या उत्क्रान्तितत्त्वास अनुसरून होते.

ह्याचीं एक-दोन उदाहरणें देतो. समाजांचेंच प्रथम उदाहरण घेऊं. अगदीं प्राचीन काळीं माकडापासून सुधारणा होतां होतां जेव्हां माणसाची उत्पत्ति झाली, तेव्हां तो रानटी असून एकलकोंडा होता. पुढें कांहीं काळानें त्यास दुसऱ्या माणसांशीं मिळून राहण्याची इच्छा झाली; तेव्हां थोडीं माणसें एका रानांत जवळ जवळ राहूं लागलीं. त्याकाळीं एकत्रण श्रेष्ठ व इतर त्याची प्रजा असें नातें मुळींच नसल्यामुळें त्या लहानशा भेळ्यांतील सर्व लोक एकच दर्जाचे असत, त्यांच्यांत श्रेष्ठ व कनिष्ठ असे संबंध मुळींच नसत. सर्वांनीं पारध वगैरे स्वतः करावी व पोट भरावें; कोणीं कोणासाठीं श्रम करावयाचे नाहींत, अशी

स्थिति असे, हें त्यांचें सम-स्वरूप किंवा एक स्वरूप; म्हणजे सगळे सारखे; उच्च, नीच, असें कांहीं नाहीं. बरे, असा जो लहानसा समूह तो पाहिजे तेव्हां मोडावयाचा, आज जो माणूस ह्या समूहांत असेल तो उद्यां शेजारच्या समूहांत जाणार; अमुकएक माणसें मिळून एक समूह असें त्यास स्पष्ट स्वरूप नसे; व त्यांत राजा व प्रजा वगैरे संबंध, किंवा अमक्यानें अमुक धंदा करावा, अमुक शिपाई, अमुक धर्मोपाध्याय, अमुक कृषिकर्म करणारा, अशी व्यवस्था नसे. यामुळे हीं सर्वच कृत्ये प्रत्येकास स्वतःसाठीं करावीं लागत; म्हणून त्यांचें स्वरूप अव्यवस्थित कसें असे हेही लक्षांत येईल. पुढें होतां होतां, लहान लहान टोळ्यांच्या मोठ्या मोठ्या टोळ्या बनून, त्या एकमेकीं पासून निरनिराळ्या बनल्या. त्यांच्यांत धंद्याच्या संबंधानें, राजकीय कामाच्या संबंधानें, वगैरे व्यवस्था उत्पन्न होऊन, त्याच समाजास स्पष्ट व व्यवस्थित असें मिश्रस्वरूप येत गेलें. मिश्रस्वरूप येत गेलें असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, त्या समाजाचे जे घटक त्यांच्यांत अनेक पोटवर्ग उत्पन्न होऊन, प्रत्येकानें सर्वच स्वतः करावयाचें ही स्थिति जाऊन निरनिराळे लोक निरनिराळे धंदे करूं लागले, असें होतां होतां आणखी संकलन झालें; म्हणजे लहान टोळ्यांचीं मोठमोठीं राष्ट्रं बनत चाललीं. ही व्यवस्था व विविधस्वरूपता जातां जातां इतक्या थरास गेली कीं आपल्या सारखी दुर्भेद्य वर्णव्यवस्था बनत गेली.

ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करितां असें दिसून येईल कीं, निरनिराळे समाज हल्लीं जसे आपण पाहतों तसे एकदम कोणी तयार केलेले नाहींत; तर त्यांची वर सांगितलेल्या धोरणावर उत्क्रान्ति झालेली आहे.

नीतिविषयक आपली जी मते त्यांचीही स्थिति अशीच आहे. आपल्यांत किंवा इतर लोकांत हल्लीं जे नीतिनियम म्हणून समजले जातात, ते अनादिकालापासून जसेच्या तसेच चालत आलेले आहेत असें नाहीं. तर कोणत्या रीतीचें वर्तन केले असतां स्वतःचें, व कुटुंबाचें, व नंतर समाजाचें, अधिकाधिक हित कसें होईल; दुसऱ्यास पीडा न करितां आपणास आपला धंदा कसा करितां येईल; ह्याच्या उलट वागले असतां सर्वांचेच अकल्याण कसें होतें, इत्यादि अनुभव पिढ्यानुपिढ्या माणसाच्या मनांत खिळतां खिळतां ते नियम व ते समज उत्पन्न झालेले आहेत.

कोणी म्हणतात, सदसद्विवेकबुद्धि माणसाच्या मनात उपजतच उत्पन्न होते; व तिच्या धोरणानें चालणें म्हणजे नीतीनें वागणें. अर्थात् त्यांचें म्हणणें असें पडतें कीं, ह्या गोष्टी अनुभवानें प्राप्त होत नाहीत. पण हें त्यांचें म्हणणें पूर्णपणें सयुक्तिक दिसत नाहीं. कारण अशी जर स्थिति असती, तर सर्व देशांतिल सर्व माणसांचें वर्तन सारखें झालें असतें. रानटी माणसांचे नीतीच्या संबंधाचे जर एक विचार, तर सुधारलेल्या माणसांचे त्याच विषयाच्या संबंधानें अगदीं उलट विचार अशी स्थिति झाली नसती. पण वास्तविक स्थिति तशी आहे. उदाहरणार्थ, सुधारलेल्या माणसांत आपली स्त्री, बहीण, किंवा मुलगी, चार दिवस दुसऱ्यास देणें किंवा घरीं पाहुणा आला असल्यास त्यास देणें ही नीतीची गोष्ट आहे असें कोणी समजतो काय ? तीच काहीं रानटी लोकांची चाल पाहतां अगदीं विलक्षण आहे. म्हणजे त्यांस असें करणें मोठें नीतीचें कृत्य वाटतें. अगदीं सुधारलेल्या लोकांत पति व पत्नी

ह्या दोषांपैकी कोणीही व्यभिचार करणे अगदी दुर्नीतीचे कृत्य समजतात. त्यांच्यापेक्षां खालच्या प्रतीच्या समाजांत हें बंधन केवळ स्त्रियांसच लावितात; पुरुष पाहिजे तें करण्यास मोकळे. पण कांहीं रानटी लोक असे आहेत कीं त्यांच्यांत हें बंधन पुरुषांसच लागू आहे; स्त्रियांस नाही.

ह्या दोन उदाहरणांवरून नीतीचे सर्व विचार आपल्यांत उपजत उत्पन्न झालेले आहेत हें म्हणणे किती कांतेपणाचें आहे हें वाचकांच्या लक्षांत येईल.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, हे नीतीचे विचार जर कायमचेच असते, तर त्यांत फेरफार कधींच झाला नसता. पण फेरफार होतो हें विचारांतीं ताबडतोब लक्षांत येण्यासारखें आहे. अनेक बायका करणे हें आपल्यांतच शंभर वर्षांपूर्वी किंवा पन्नास वर्षांपूर्वी मुळींच गैर मानिलें जात नसे; पण हल्लीं तसें करण्यास धजणारे लोक फार थोडे. कोणी म्हणतील कीं, हा फेरफार नीतिकल्पना बदलल्यामुळें झालेला नाही, तर दारिद्र्यामुळें झालेला आहे; पण हल्लीं आपल्या संस्थानिक लोकांत देखील एका लग्नाची प्रवृत्ति जास्तजास्त कशी होत चालली आहे, ह्याचा विचार केल्यास वरील आक्षेपाची शुष्कता ताबडतोब लक्षांत येईल.

सारांश नीतिकल्पना व नीतिविचार हेही उत्क्रान्ति-त्वांस अनुसरूनच माणसांत उत्पन्न झालेले आहेत. माणसाच्या मनांत पिढ्यानुपिढ्या अनुभव भिन्नत गेला म्हणजे त्यासच उपजतबुद्धीचें स्वरूप येतें. पण प्रत्येक माणसाचा जो अनुभव त्याचीही भर त्या उपजतबुद्धींत पडतच असते. आज लाखों वर्षे माणसाची उपजतबुद्धि प्रथम होती तशीच राहिली आहे हें म्हणणे अगदीं चुकीचें आहे. सा-

रांश, नीतीच्या कल्पना केवळ उपजतबुद्धीवरून, किंवा केवळ ज्याच्या त्याच्या अनुभवावरून, माणसास प्राप्त होतात, हीं दोन्ही मते सर्वांशीं खरीं नाहींत; त्यांपैकीं प्रत्येकांत सत्याचा अंश आहे; व दोन्ही अंश एकत्र केल्यानें, बरोबर मत निष्पन्न होतें.

असो; ह्या दोन उदाहरणांवरून विश्वांतील प्रत्येक गोष्ट, माणसांतील प्रत्येक संस्था, मते, समज, वगैरे सर्व गोष्टी उत्क्रांतितत्त्वास अनुसरून हळूहळू कशा बनल्या आहेत व बनत आहेत, हें वाचकांच्या स्थूलमानानें लक्षांत येईल अशी उमेद आहे.

२०२८

प्रकरण १

विषयप्रवेश

१. पृथ्वीच्या पाठीवर निरनिराळीं राष्ट्रे व निरनिराळे लोक अनेक आहेत. त्यांच्यांत नीतीच्या संबधानें काय काय कल्पना आहेत, व काय काय समजुती आहेत याचा जर तपास करूं लागेलें, तर असें आढळून येतें कीं, ह्या कल्पना व समजुती फार भिन्नभिन्न आहेत. ही भिन्नता केवळ निरनिराळ्या लोकांच्या व निरनिराळ्या देशांच्या संबधानें दिसते असें नाहीं, तर निरनिराळ्या कालाच्या संबधानें देखील दिसून येते. एकच देश घेतला, व एकच लोक घेतले, तरी त्यांच्यांत देखील शंभर वर्षांच्या पूर्वी नीतीच्या संबधानें ज्या कल्पना व समजुती असतील, त्या आजमितीस दृष्टीस पडत नाहींत. मुळींच नाहींत असें नव्हे, तर त्या जशाच्या तशा दृष्टीस पडत नाहींत; त्यांत बराच फेरबदल झालेला आढळून येतो. कित्येक जुने विचार व जुन्या कल्पना तर अगदीं नष्ट होऊन वेळेनुसार त्यांच्या अगदीं उलट असे विचार व कल्पना यांचा प्रवेश झालेला दृष्टीस पडतो. ह्याला कारणे अनेक आहेत; निरनिराळ्या लोकांचा निरनिराळा स्वभाव, निरनिराळा पूर्व इतिहास, व निरनिराळी सद्यःस्थिति; इत्यादि, इत्यादि. तीं कारणे कांहींही असोत; सध्यां आपणास ज्या प्रश्नाचा विचार करावयाचा तो एवढाच कीं, जर नीतीसंबंधी विचार व कल्पना ह्यांची अशी क्षणभंगुर व भिन्नभिन्न स्थिति आढळून येते, तर मग सर्व माणसांस, सर्व कालीं व सर्व स्थलीं, लागू पडतील असे

व्यापक नीतिनियम ह्या स्थितीच्या आधारावर कसे बांधावे ? ही एक अडचण झाली. दुसरी एक अडचण आहे. ती अशी:—आपण नेहमीं जी भाषा बोलतो ती हे आपले नीतिविषयक विचार, व ह्या आपल्या तत्संबंधी कल्पना, इतक्या गुरफटून गेलेल्या आहेत कीं, त्यांच्याव्यतिरिक्त आपल्यास विचार देखील करण्याची मुक्तील पडते. उदाहरणार्थ ' धर्म ' हा शब्द घ्या. कोणतीही गोष्ट करणे हा आपला ' धर्म ' आहे असें जर कोणीं म्हटले, तर ' धर्म ' शब्दावरून आपल्या मनांत अशी कल्पना येते कीं, कोणी तरी श्रेष्ठ शास्ता आहे, त्याची आज्ञा म्हणून ती गोष्ट करावयाची. तो आपला धनी आहे, आपण त्याचे सेवक आहों, म्हणून त्याचे शासन आपण शिरसांबंध मानिले पाहिजे. आतां ' धर्म ' शब्दाबद्दल कधीकधी ' कर्तव्य ' शब्दाची योजना आपण करितों, पण दोहों-चाही मुळीं अर्थ एकच, व तो वर दर्शविला आहे तशा प्रकारचा. तात्पर्य, अमुक एक प्रकारचे वर्तन शुद्ध आहे ह्या प्रश्नाचा निकाल, त्या वर्तनाची जी नैसर्गिक, अस्सल किंवा अंगची किंमत तिच्यावरून आपण करित नाहीं, तर त्याच्या बाह्य किंमतीवरून करितों. अस्सल किंमत म्हणजे त्या वर्तनापासून स्वतःचे व इतरांचे कल्याण किती होतें हें पाहून जी ठरेल ती; व बाह्य किंमत म्हणजे अर्थात् तो कोणाचा तरी हुकूम आहे ह्यावरून आलेली जी किंमत ती: मग तें वर्तन ज्याचे त्यास किंवा इतरांस सुखकारक असो वा नसो. तेव्हां, अशा प्रकारचे आपणांपैकीं प्रत्येकास मिळालेले जें बाळकडूं त्याच्यापासून आपण मुक्त कसे होणार, व ' धर्म ' ' कर्तव्य ' ' बंधन ' इत्यादि

नांतिशास्त्रांतील शब्दांचे आपल्या अंगांत भिनलेले एकपक्षीय अर्थ निघून कसे जाणार ?

तर मग, आत्मनीति म्हणजे काय, व तिचीं तत्त्वे कोणतीं, ह्या प्रश्नाचा जर बरोबर रीतीनें विचार करणें असेल, तर आपले हे ठराविक विचार, व हे ठराविक शब्द, ह्यांस कांहीं वेळ रजा दिली पाहिजे. वास्तविक स्थिति काय आहे ती प्रत्यक्ष पाहून, व तिजबद्दल असलेल्या आपल्या सर्व पूर्वकल्पना एकीकडे ठेवून, ह्या प्रश्नाचा विचार केला पाहिजे. अशा रीतीनें विचार करूं लागलों म्हणजे जुन्या कल्पना व जुने शब्द हीं सर्व त्याज्य ठरतील असा आमच्या म्हणण्याचा उद्देश नाही; मुळींच नाही. कारण, विचारांतीं आपल्यास असें आढळून येईल कीं, त्यांच्यापैकीं बरेच शब्द व व याच कल्पना चंगाल्या साधार आहेत; म्हणून त्यांचा समावेश प्रस्तुत शास्त्रांत झालाच पाहिजे. कांहीं जुन्या कल्पनांना व विचारांना तर प्रस्तुत विवेचनावरून अधिक आधार येईल; मात्र कांहींत कमजास्त फेरबदल करावा लागेल.

नीतिविषयक कल्पना व समजुती ह्यांचा जो आस्पाव येथें विचार करणार, तो, मनुष्याच्या व्यवहारांतील इतर गोष्टींप्रमाणें ह्या कल्पना व समजुती हळूहळू सुधारणा होऊन बनलेल्या आहेत ह्या उत्क्रांतितत्त्वास अनुसरून करणार. प्रारंभीं समाजास व्यवस्थित स्वरूप नसे; त्यांतील माणसांची संख्या अल्प असे; त्यांच्यांत श्रमविभाग नसे; तशीच कल्पनांचीही गोष्ट होय. नीतिनियमांचीं बाहेर हल्लीं जशीं प्रत्येक धर्मांत दृष्टीस पडतात तशीं प्रारंभीं एकदम झालीं नाहींत; तर माणसास प्रत्येक गोष्टीच्या संबं-

धानें सुखदुःखाचा जसजसा अनुभव येत गेला, तसतसे निरनिराळ्या मनुष्यव्यवहाराच्या संबधानें निरनि ळे नीतिनियम बनत गेले. असें होतां होतां कालेंकरून ते नियम एकत्र होऊन त्यांचीं प्रस्तुतकालीं दिसणारीं नीतिशास्त्रें बनलीं. म्हणजे समाजाचें हल्लीं दिसणारें व्यवस्थित, सुसंबद्ध, व मिश्र स्वरूप जसें त्यास हळूहळू येत गेलें, तसेंच नीतीलाही व्यवस्थित व संकीर्ण स्वरूप हळूहळूच येत गेलें आहे. ह्या मुद्यावर एथें आह्मी प्रस्तुत विषयाचा विचार करणार आहों.

ह्या धोरणावर विचार केला म्हणजे, जी नीतितत्त्वे खरीं ठरतील तीं हल्लींच्या रूढतत्त्वांपेक्षां हलक्या दर्जाचीं असतील, अशी भीति बाळगण्याचें किमपि कारण नाही. उलट रूढतत्त्वांपेक्षां ती अधिक दर्जाचीं असतील. कारण रूढनीतींत जीं कांहीं तत्त्वे वास्तविकरीत्या कमी दर्जाचीं किंवा प्रत्यक्ष कुनीतीचीं आहेत त्यांस आमच्या ह्या शास्त्रांत मुळींच थारा मिळावयाचा नही.

२. अंगदीं प्रारंभींची नातिकल्पना जर पाहिली, तर ती कोती असे. प्रारंभीं लोक असे समजत कीं, नीति म्हणजे इतरांशीं न्यायानें वागणें, त्यांच्या धनाचा वेगरे निष्कारण अपहार न करणें, त्यांच्या शरीरास किंवा जीवास इजा न करणें, इतकेंच कायतें. नंतर ह्याच कल्पनेंत परोपकाराचें तत्त्व शिरलें. इतरांशीं न्यायानें वागणें एवढीच नीति नव्हे, तर प्रसंगीं त्यांस साहाय्य करावें, त्यांच्या सुखांत भर टाकावी, हा देखील नीतीचा एक भाग होय असें लोकांस वाटूं लागलें. पुढें पुढें असें झालें कीं परोपकार हीच कायती नीति असें लोकांस वाटूं लागलें. साव-

काराचें देणें बुडविल्यास हरकत नाहीं, पण दानधर्म विपुल करील तो विशेष नीतिमान् अशी समजूत झाली. आपल्या लोकांत ही समजूत अद्यापि बरीच क यम आहे. सारांश नीतीच्या संबंधानें निरनिराळ्या काळीं निराळ्या कल्पना दिसून येतात. त्या कमीजास्ती प्रमाणानें कोत्याच होत्या व त्यांस आधार तर बहुतेक धर्माचाच होता, व अद्यापिही पुष्कळ आहे. आतां सांगितल्याप्रमाणेंच त्यांची वृद्धि झाली असेल असें नाहीं. सागण्याचा मुद्दा इतकाच आहे कीं, इतर गोष्टींप्रमाणें नीतिकल्पनाहां उत्क्रान्तिसिद्धांतास अनुसरूनच जास्तजास्त व्यापक होत गेल्या आहेत. वरचा अनुक्रम केवळ विषयसमजूतीसाठीं ठोकळ मानानें बांधिला आहे.

असें झालें तरी ह्याच्या व्यतिरिक्त कांहीं नीतीचीं तत्त्वे आहेत, हें कांहीं माणसाच्या डोक्यांत येईना; व तें अद्यापिही पुरें आलेलें नाहीं. म्हणजे इतर माणसांशीं न्यायानें वागणें व प्रसंगां हस्ते परहस्ते परोपकार करणें हीं जशीं नीतीचीं कृत्ये होत, तशींच स्वजीवसंरक्षणासाठीं व स्वसुखासाठीं जीं कृत्ये करणें आवश्यक असेल तीं करणें हाही नीतीचाच एक भाग आहे, हें लोकांच्या डोक्यांत एकाएकी येईना. म्हणून इतरांशीं न्यायानें वागणें व त्यांच्यावर परोपकार करणें, ही जी सामाजिकनीति तिची कल्पना जशी हल्लीं प्रचारांत दिसते, तशी स्वजीवसंरक्षण व स्वसुखाभिवृद्धि ही जी आत्मनीति, तिची कल्पना प्रचारांत यावी तशी आलेली दिसत नाहीं.

माणसाचें स्वतःच्या संबंधाचें जें वर्तन त्याच्याविषयीं लोकांची सामान्य समजूत अद्यापि अशी दिसते कीं, त्याचा

व नीतीचा कांहीं संबंध नाही. श्वासोच्छ्वास करणे, आळस म्हणजे जांभई देणे, इत्यादि सामान्य चलनवलनांची जीं कृत्ये तीं करणे म्हणजे नीतीस अनुसरून वागणे, असें ज्याप्रमाणें कोणी समजत नाही, तसेंच भूक लागली म्हणजे खाणे, योग्य व्यायाम करणे, ज्ञानसंपादन करणे, इत्यादि ज्या खासगी वर्तनाच्या गोष्टी त्या नीतिशास्त्रांत मुळींच येत नाहीत. म्हणून, त्या कोणी योग्य रीतीनें केल्यास त्यास बरे म्हणण्याचें कारण नाही व न केल्यास वाईटही म्हणण्याचें कारण नाही असें सामान्य लोकमत आढळून येतें. ह्यावर आमचें असें म्हणणें आहे की, उजाडल्यापासून सूर्यास्तापर्यंत, व सूर्यास्तापासून उजाडेपर्यंत माणसाचा जो एकंदर व्यवहार होत असतो, त्यातील नऊदशांश व्यवहार इतराशीं संबंध नाही अशा प्रकारचा म्हणजे केवळ आत्मविषयक असतो. त्याचा समावेश नीतिशास्त्रांत जर करावयाचा नाही, तर अशा कोत्या व एकपक्षीय नीतिशास्त्राची किंमत तरी काय ? माणसानें जिवंत राहणें, आपलें शरीरारोग्य चांगलें ठेवणें, ज्ञानसंपादन वगैरे करून आपल्या मनाचा विकास करणे, इत्यादि गोष्टी इष्ट आहेत ना ? जर असतील, तर त्या गोष्टी ज्या वर्तनाच्या योगानें उत्तम रीतीनें साध्य होतील तसें वर्तन करणे हा एक नीतीचा भाग समजला पाहिजे.

कांहीं प्रकारच्या खासगी वर्तनाच्या संबंधानें रूढनीतिशास्त्रांचे नियम आहेत; पण ते विधिरूपानें नसून निषेधरूपानें तेवढे आहेत. उदाहरणार्थ, ब्राह्मण वगैरे लोकांनीं दारू पिणें हें नीतीस व धर्मास अगदीं सोडून आहे असें आपण समजतो. इतर वर्णांच्या संबंधानें जरी कडक निषेध

नाहीं, तरी अतिरिक्त मद्यपान करणे हे त्यांच्यांतही रूढ-नीतीने गैर मानले जाते. पण ह्याच्या उलट, क्षुधा लागली म्हणजे ती तृप्त होईतोपर्यंत खावे हे नीताचे कृत्य आहे, असे कोणी समजत नाही. तेच उपास करणे हे नीतिमतेचे लक्षण समजले जाते. तात्पर्य, माणसास साहजिक आवडणाऱ्या कांहीं खासगी कृत्यांचा निषेध करणे, व न आवडणारीं अशीं कांहीं कृत्ये त्यास करावयास सांगणे, ह्याच्या पलीकडे आत्मनीतीचे पाऊल अजून गेले नाही. आपली प्रकृति चांगली राखणे, मनास व शरीरास फाजील श्रम न देणे, द्रव्यसामर्थ्य आल्याशिवाय लग्न न करणे, इत्यादि आत्मविषयक गोष्टी नीतीस धरून आहेत, व ह्याच्या उलट वागणे हे नीतीस सोडून आहे असे बहुतेक कोणी अद्यापि समजत नाही.

फार मद्यपान करून किंवा फार गांजा ओढून जर एकादा मनुष्य आपली सुखवासना तृप्त करून घेऊं लागला तर त्यास जे लोक गैर म्हणतात, त्यांस जर विचारले कीं, तुम्ही अशा कृत्यास कोणत्या मुद्यावर गैर म्हणतां हो ? तर ते असे उत्तर देतात कीं, त्यापासून त्याच्या शरीरास, अन्न, वगैरे धक्का बसतो, व शिवाय तो कुटुंबवत्सल असल्याने त्याच्या मुलमाणसांचे हाल होऊं लागतात म्हणून. ठीक आहे. असे जर आहे, तर ह्याच्या उलट, ज्याच्या योगाने त्याचे आरोग्य, त्याची अन्न वगैरे वाढतील अशा वर्तनास नीतिदृष्ट्या योग्यवर्तन म्हणून समजावयास नको काय ? सारांश, आत्महानिकर कृत्यांस गैर मानणे जर वाजवी असेल, तर आत्मसुखकर कृत्यांस नीतीचीं कृत्ये मानणे हेही वाजवी समजले पाहिजे.

३. मनुष्य हा प्राणी जरी इतर सर्व प्राण्यांपेक्षा फारच श्रेष्ठ आहे, तरी जीवशास्त्रांचे जे नियम ते त्यास इतर प्राण्यांप्रमाणेच लागू आहेत. इतर प्राण्यांप्रमाणे त्यानेही ह्या नियमांस अनुसरून वागणे जरूर आहे. बाकीच्या प्राण्यांप्रमाणे आपल्या जीवाचे रक्षण करणे हे आपले कर्तव्य होय, असे त्यानेही समजले पाहिजे. कारण त्याचे हातून त्याच्या जीवाचे संरक्षण जर झाले नाही, तर इतर सर्व कर्तव्ये—मग तीं स्वार्थाचीं असोत अथवा परोपकाराचीं असोत—त्याच्या हातून घडणे शक्यच नाही. मुळीं जिवंत राहिला तर बाकीचीं कृत्ये त्याचे हातून घडणार; नाहीतर सर्वच आटोपले.

पण जीवरक्षण जर करणे असेल, तर जीं कृत्ये करावीं अशी आपली इच्छा होईल तीं कृत्ये केलीं, तरच ते होतें. भूक लागली म्हणजे खाणे, तहान लागली म्हणजे पाणी पिणे, इत्यादि कृत्ये केलीं, तरच जीव राहणार. म्हणून जिवंत राहणे हे जर इष्ट असेल, तर असल्या वासना तृप्त करणे योग्य आहे अशी नीतिशास्त्राची आज्ञा पाहिजे. श्वासोच्छ्वास करावा, खावे, प्यावे, फार थंडीत किंवा फार उन्हांत जाऊ नये, असे ज्या स्वाभाविक वासनांच्या योगाने आपल्यास वाटते, त्या तृप्त केल्या पाहिजेत हे तर उघडच आहे. ह्या वासनांवरहुकूम जर न वागले तर पीडा होऊन कधीकधी मरणही येते; व वागले तर सुख होते. ही ज्या अगदीं अस्सल वासना त्यांची गोष्ट झाली. पण मनोरंजन करून घेणे वगैरे ज्या दुय्यम प्रतीच्या वासना आहेत त्यांचीही गोष्ट सरासरी अशीच आहे. अस्सल वासना तृप्त केल्याने रुधिराभिसरण, पचन, हृदयाचे

उडणें, श्वासोच्छ्वास, वगैरे जीवव्यापार जसे अधिक जोरानें चालू होतात, तद्वतच ह्या दुय्यम प्रतीच्या वासना तृप्त केल्या तर त्याच व्यापारांस अप्रत्यक्ष उत्तेजन येतें. हें जर खरें असेल, तर नीतिशास्त्राचा एक भाग असा असला पाहिजे कीं तेणेंकरून व्यक्तीच्या आत्मविषयक आचरणांतील जीं जरूरींचीं कर्तव्यें असतील तीं योग्य ठरावीं. असा सामान्य सिद्धान्त केल्यानें स्वार्थ साधेल इतकेंच नाहीं, तर परोपकारही साधेल.

४. वर सांगितल्याप्रमाणें सध्यां रूढ असलेलें जें नीतिशास्त्र त्याच्याकडे पाहतां त्यांतील नियमांचा सामान्य कल असा दिसतो कीं, कांहीं प्रकारच्या सुखांचा स्पष्टरीत्या निषेध करावा व इतर प्रकारचीं सुखें भोगण्याची परवानगी देऊं नये. कोणत्याही सुखाचा उपभोग घेणें नीतिशास्त्रदृष्ट्या गैर होय, असें जरी रूढशास्त्रांत कोठें स्पष्ट म्हटलेलें नाहीं, तरी त्यांत कांहीं सुखांचा निषेध केलेला असल्यामुळें व इतरांबद्दल स्पष्टरीत्या कांहींच सांगितलेलें नसल्यामुळें, माणसाच्या मनावर साहजिक असा ठसा उमटतो कीं, हीं इतर सुखें कदाचित् निषिद्ध जरी नसलीं तरी त्यांचा उपभोग घेणें हें कांहीं मोठेंसें प्रशस्त नाहीं. खासगी वर्तनांपैकीं चांगलें कोणतें व वाईट कोणतें ह्याबद्दल रूढशास्त्राची अशा प्रकारची एकपक्षीय स्थिति असल्यामुळें हजारों लोक त्यास जुमानीत नाहींत. तशीं जर स्थिति नसती, व अमुक सुखांचा उपभोग घेणें योग्य होय, असें जर त्यांत सांगितलेलें असतें, तर तेच लोक त्याप्रमाणें सहज वागले असते.

आतां, कित्येक केवळ परोपकारवादाच असतात.

त्यांचें म्हणणें असें असतें कीं, प्रत्येकानें आपलें तनू, मनुष्य-
 धन परोपकारांत शिजवावे; स्वसुखाकडे मनीच लक्ष देऊं
 नये. अशा लोकांस आह्मी असें विचारतो कीं, परोपकार
 करावयाचा म्हणजे काय ? इतरांस सुख होईल असें वर्तन
 प्रत्येकानें करावयाचें हेंच कीं नाहीं ? म्हणजे अ, व, क,
 ड, अशा चार माणसांचाच समाज आहे असें जर कल्पि-
 लें, तर, अने, व, क, ड ह्यांच्या सुखासाठीं झटावयाचें,
 वनें अ, क, ड, ह्यांच्या असेंच कीं नाहीं ? पण असें
 करण्याच्या ऐवजीं त्यांच्यातील प्रत्येकजण जर आपाप-
 ल्याच सुखाकडे लक्ष देऊन वागूं लागला, तर चौघांचे
 मिळून एकंदर जें सुख तें कांहीं कमी होईल कीं काय ?
 शिवाय, प्रत्येकानें आपल्या सुखासाठीं झटणें हें जर गैर
 होय, तर इतरांच्या सुखासाठीं तरी झटणें रास्त कशावरून ?
 आतां, असें करण्यानें समाजातील एकंदर सुखसंचय जर
 वृद्धिंगत झाला असता, तर मग कदाचित् माणसाचें वर्तन
 केवळ परार्थपर असावें ह्या कृतीस कांहीं जोर आला अस-
 ता. पण तसें होत नाहीं. कारण, प्रत्येक माणसास जें
 एकंदर सुख होतें, त्याच्यापैकीं बराच भाग असा आहे
 कीं, तें ज्याचें त्यानेंच प्राप्त करून घेतलें पाहिजे; तें दुस-
 र्यानें करून देईन असें म्हटलें तर चालावयाचेंच नाहीं.
 कारण, कांहीं प्रकारचा यत्न किंवा श्रम ज्याचा त्यानें के-
 ल्यानेंच तें प्राप्त होण्यासारखें असतें; म्हणून त्याच्या व्यति-
 रिक्त तें मिळावयाचेंच नाहीं. उदाहरणार्थ, निरनिराळीं
 रम्य स्थळें पाहिल्यापासून होणारें जें सुख तें एकास दुसरा
 करून देऊं शकेल काय ? अर्थात् नाहीं; तें ज्याचें त्यानेंच
 अनुभाविलें पाहिजे. अशी दुसऱ्या पुष्कळ सुखांची गोष्ट आहे.

दुसरी गोष्ट अशी कीं, अशी स्थिति खरोखर नाही अशी जरी क्षणभर कल्पना केली, तरी प्रत्येक असामी जर इतरांच्याच सुखाच्या पाठीस लागला, तर एकंदर सुखसंचय कमी होण्याचा पुष्कळ संभव आहे. कारण, हा जसें करणार तसें इतरांसही करणें जरूर असल्यामुळे प्रत्येक आपापल्या सुखाच्या पाठीस लागला असतां जे श्रम पडणार, ते पडूनही आगवी श्रम प्रत्येकास पडतील; कारण इतरांच्या सुखाची खटपट करित असतां चुक्या होण्याचा संभव फार; इतरांचे मनोरथ ह्यास बरोबर कळावे कसे ? म्हणून त्या चुक्या दुरुस्त करण्यासाठीं आगवी श्रम ह्यास करावे लागणार. अशी कल्पना करा कीं, अ हा बचा उदरनिर्वाह करण्याची खटपट करूं लागला व ब हा अच्या उदरनिर्वाहाची खटपट करूं लागला, व क, ड इत्यादि दुसरे असामी तसेंच करूं लागले, तर त्यांस होणारें जें एकंदर सुख त्यांत भर न पडतां उलट न्यूनता उत्पन्न होईल. ही खाण्यापिण्याची गोष्ट झाली. अशीच दुसऱ्या पुष्कळ सुखांच्या संबंधानें स्थिति होईल. एवंच, परोपकार करणें हीच नीति असें जर मानिलें, व स्वार्थाचा जर अगदीं त्याग केला, तर त्यापासून सर्वांचेंच फार नुकसान आहे.

हें नुकसान केवळ एक प्रकारचें नाही. तर दोन प्रकारचें आहे. अशा वर्तनापासून प्रत्यक्ष किंवा तात्कालिक हानि होण्याचा जसा संभव असतो, तसाच अप्रत्यक्ष किंवा कालेकरूनही हानि होण्याचा संभव असतो. अशा केवळ परोपकारपर वर्तनानें सर्वांचेंच सुख भोगण्याचें सामर्थ्य कमी होणार. कारण, मनुष्याच्या सुखांपैकीं पुष्कळ सुखे अशी आहेत कीं, शरीराचें व मनाचें आरोग्य चांगलें राहण्या-

साठीं जे व्यापार आपणास करावे लागतात, त्यांच्यापासूनच तीं उत्पन्न होतात. उदाहरणार्थ, व्यायाम करण्यापासून होणारा जो आनंद तो व्यायाम केला तरच होतो. म्हणून अशा प्रकारच्या सुखांचा जर त्याग केला व केवळ परोपकाराकडे प्रत्येकजण तन, मन, धन खर्च करूं लागला, तर तेणेंकरून अंगांतील कुवत तितकी कमी होणार, हुरूप तितका खचणार, व त्यामुळे परोपकार करण्याचें जें आपलें सामर्थ्य तेंही कमी होणार.

५. केवळ परोपकार करण्यांत आयुष्य घालविण्यापासून आणखी एक हानि होण्याचा संभव आहे. ती येथें मुद्दाम सांगितली पाहिजे, कारण त्या हानीचा आजपर्यंत बहुतेक कोणीच उल्लेख केलेला दिसत नाही. ती हानि अशी की, केवळ परार्थपर वर्तनापासून ज्या त्या माणसाचेंच नुकसान होतें असें नाही, तर त्याचे एकंदर जे वंशज त्यांचेंही होतें.

ही गोष्ट इतकी अत्यन्त महत्त्वाची असून तिजकडे कोणीच लक्ष देत नाही, ह्यावरून माणसाची सारासारबुद्धि व अकल अद्यापि किती अल्प आहेत, हें स्पष्ट दिसतें. आपल्या इकडे बायकांनीं जोडे घालून जाणें बहुतेक असभ्य समजतात, मग छत्रीची गोष्ट कशास पाहिजे ? तसेंच युरोपांतही इंग्लंडखेरीज करून इतर कांहीं देशांत छत्री घेऊन बायकांनीं बाहेर जाणें असभ्य समजतात; त्यामुळे स्त्रिया उन्हांतून वगैरे बाहेर गेल्या म्हणजे होणारा त्रास कमी करण्यासाठीं त्यांस आपले डोळे अर्धवट मिटावे लागतात. असें वारंवार केल्यानें डोळ्यांस व गालांस पुढें दहावीस वर्षांनीं चिरम्या पडावयाच्या त्या अगोदरच पडतात. आतां आपलें सौंदर्य कायम राखण्यासाठीं बायका किती झटत

असतात हें सुप्रसिद्धच आहे. असें असूनही ह्या मूर्ख बायांस वरील कार्यकारणभाव कळत नाही, ह्याचें मोठें आश्चर्य वाटतें. पण आपण आपलें नुकसान करून घेतलें तर तेणें- करून घुढील पिढीचें नुकसान होतें, हें न समजणें वरच्या-पेक्षांही अधिक बुद्धिमांद्याचें लक्षण होय असें आम्ही सम-जतो. हें नुकसान दोन प्रकारांनीं होतें. कसें तें पहा.

आपण निष्काळजीपणानें राहून आपलें आरोग्य वगैरे कमी करून घेतलें, म्हणजे मुलांचें योग्य पोषण करण्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगीं राहात नाही हा एक प्रकार. आई-बापांची जर शरीरसुस्थिति नसेल, तर मुलांचें व्हावें तसें पोषण होणें शक्य नाही. कोणी म्हणेल, न होईना ? त्यांत काय बिघडलें ? तर ह्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, मनुष्यजाति कायम राहावी ही गोष्ट जर इष्ट असेल, तर संततीच्या बन्यासाठीं आपण आपली काळजी घेणें हें एक आपलें कर्तव्यच होय असें समजलें पाहिजे. ही स्वार्थपरा-यणता आहे खरी; पण ती योग्य आहे. आईबापांनीं नुसतें जिवंत राहून भागत नाही; तर मुलाबाळांच्या संबधानें जीं त्यांचीं कर्तव्यें असतील तीं त्यांस उत्तम रीतीनें बजावतां येतील अशी ताकद अंगांत ठेवण्यास जेवढी स्वार्थपरायणता लागेल तेवढी त्यांचे अंगीं असलीच पाहिजे. मुलाबाळांस पोटभर अन्न व अंगभर वस्त्र देतां यावें एवढ्यासाठींच प्रत्ये-कानें आपली योग्य काळजी घेतली पाहिजे असें नाही, तर मुलांस योग्य शिक्षण देतां यावें ह्यासाठीं देखील तसें केलें पाहिजे. प्रकृति बरोबर नसली तर राग लवकर येतो, व ग्लानि आणि निरुत्साह हींही लवकर उत्पन्न होतात; असें झालें म्हणजे मुलांशीं आपण जसें वागलें पाहिजे तसें वाग-

प्याचें सामर्थ्य आपल्या अंगी राहत नाहीं; तेणेंकरून त्यांचेही स्वभाव रागीट होऊन, व त्यांच्या मनांतील कळ-वळ्यांचें बीज मरून जाऊन, त्यांचें जन्माचें नुकसान होतें.

पण आपल्या आरोग्याशीं आपल्या संततीच्या आरोग्याचा ह्यापेक्षांही जास्त निकटसंबंध आहे. आईची व बापाची शरीरस्थिति व मनःस्थिति ज्याप्रमाणें बरीवाईट असेल, त्या मानानें मुलांच्याही मनाची व शरीराची बरी-वाईट स्थिति जन्मतः उत्पन्न होते. खुजट व रोगट, किंवा बुद्धिमंद आणि चोर, चहोंड, लबाड, अशा आईबापांपासून धिप्पाड व सशक्त किंवा बुद्धिमान् व नीतिमान् अशी संतति निपजण्याचा संभव आहे, असें जर म्हणणें असेल तर बोलणेंच खुंटलें. पण तसें जर नसेल, तर ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे कीं, ज्या ज्या वर्तनाच्या योगानें आपल्या शरीराचें किंवा मनाचें आरोग्य व सामर्थ्य जास्त होतें, त्या त्या वर्तनाच्या योगानें पुढील पिढीचा फायदा होण्याचा संभव आहे. ह्याच्या उलट, ज्या वर्तनाच्या योगानें आपल्या शरीराचें आरोग्य कमी होईल, किंवा बुद्धीची तीव्रता व मनोविकारांचा जोम क्षीण होईल, तेणेंकरून पुढील पिढीचा एकरंदर स्वभाव व शरीरसंपत्ति तितकी दुर्बल होण्याचा संभव आहे. —(येथें 'फायदा होईलच' व 'दुर्बल होईलच' असें न म्हणतां, केवळ 'संभव आहे' असें वरील दोन वाक्यांत म्हटलें आहे, त्याचा हेतु असा कीं, माणसाची शारीरिक व मानसिक संघटना जन्मतः जी बनते तिच्यांत भानगड उत्पन्न होण्यास कधीं कधीं असें कारण होते कीं दहापांच पिढ्यांच्या मागच्या पिढींतील कांहीं विशेष रोग किंवा दुसरे कांहीं विशेष गुणधर्म नवीन पिढींत एका-

एकीं दिसूं लागतात. रक्तपिती वगैरे रोग, व पायाचीं किंवा हाताचीं सहा बोटें असणें, हें ह्यामुळें होतें असें म्हणतात.) लोकांच्या बोलण्यांत नेहमीं असें येतें कीं, अमुक मूल अमक्याच्या (आईच्या किंवा बापाच्या) वळणावर अमुक गुणांनीं गेलें आहे; अमुक गुण किंवा दोष आईबापांपैकीं अमक्याचा त्याच्या अंगीं आला आहे; खाण तशी माती; इत्यादि, इत्यादि. असें असूनही चमत्कार असा कीं, असल्या सारखवटपणावरून निघणारा जो सिद्धांत त्याकडे लोक मुळींच लक्ष देत नाहींत. वास्तविक म्हटलें म्हणजे ह्यावरून अनुमान काढिलें पाहिजे कीं, एका पिढीचे शारीरिक व मानसिक गुणधर्म दुसऱ्या पिढींत उतरतात, म्हणून ज्या वर्तनाच्या योगानें आपलें शरीर व मन सुधारण्याचा किंवा बिघडण्याचा संभव असेल, त्या वर्तनाचा बरा किंवा वाईट परिणाम आपल्या मुलांच्या, व पुढें त्यांच्या मुलांच्या शारीरिक व मानसिक प्रकृतीवर झाला पाहिजे. पण हें अनुमान कोणींही काढिलेलें दिसत नाहीं.

आतां, कांहीं अगदीं ढळढळीत उदाहरणें दृष्टीस पडलीं, म्हणजे मग आईबापांच्या दुर्वर्तनापासून मुलांचें किती नुकसान होतें हें कित्येक लोकांच्या स्पष्ट लक्षांत येतें. उदाहरणार्थ, उपदंशासारखे स्वतःच्या अविचारानें अंगीं जडलेले जे रोग, ते प्रजा उत्पन्न करून तिच्याही अंगीं खिळवून देणें हें खरोखर फार वाईट आहे असें जरी कोणी फारसें उघड उघड बोलत नाहींत, तरी पुष्कळांना मनांतून तें पक्कें ठाऊक असतें ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. अपराधाचें लहानमोठेंपण जर दुसऱ्यास झालेल्या पीडेवरून ठरविणें हें योग्य असेल, तर आपला प्रकृति उपदंशासारख्या किंवा महा-

व्याधीसारख्या रक्तांत भिनलेल्या रोगानें व्यथित असतां तेंसलीच संतति उत्पन्न करून तिला जन्मभर पीडा भोगा-
वयास लावणें, हा गुन्हा खुनाच्या देखील गुन्ह्यापेक्षां अधिक भयंकर होय, असें समजलें पाहिजे. पण जे आईबाप असलां गुन्हा करितात त्यांस त्याच्यापासून असे भयंकर परिणाम झालेले पाहून देखील त्याजबद्दल फारसा पश्चात्ताप वाटलेला दिसत नाही. ह्याप्रमाणेंच दुसरे कांहीं रोग आहेत. तशा ठिकाणीं कधींकधीं परिणामाकडे लक्ष देऊन लग्न करण्यास लोक मार्गें घेतात. उदाहरणार्थ, एकाद्या कुळांत वेड लागण्याची संवय असली, तर त्या कुळांतील मुलीशीं आपल्या मुलीचें किंवा मुलाचें लग्न करण्यास लोक धजत नाहींत. पण ज्या ठिकाणीं मनाचें दौर्बल्य असून शरीरव्यथा इतकी ढळढळीत नसेल, त्या ठिकाणीं, लग्न करून पुढील पिढीवर असंख्यात दुःखें लादण्यास पुष्कळ लोक मार्गेंपुढें पाहात नाहींत.

लग्न करणें म्हणजे कांहीं विशेष जबाबदारी अंगावर घेणें आहे, हें लक्षांत आणणारे लोक तर ह्याच्यापेक्षांही कमी. आपल्या इकडे तर बोलून चालून अज्ञान मुलांमुलींचीच लग्न करून देतात; तेन्हां त्यांस ह्या जबाबदारीचा गंधही माहित असण्याचा (निदान मुलीस तरी) संभव नसतो हें उघड आहे; पण युरोपांतही हीच स्थिति बऱ्याच अंशीं दृष्टीस पडते. कोणतेंही घणेरडें व्यसन लावून घेऊन शरीराची किंवा मनाची जर कायमची खराबी झालेली असली, तर तेणेंकरून पुढील संततीची हानि होते, हें लोक मुळींच लक्षांत आणित नाहींत. व त्यामुळे आपल्या देहरूपी यंत्राचे सर्व भाग सुस्थित राहतील अशा रीतीनें आपलें

एकंदर वर्तन ठेवणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य होय, ही गोष्टही पुष्कळांस समजत नाही.

स्वतःच्या देहाची व मनाची योग्य काळजी प्रत्येकानें कां घ्यावी ह्याबद्दल आणखी एक कारण आहे. तें आतां दाखवितों. त्याचा प्रत्येकानें पूर्ण विचार करावा. प्रत्येकानें असें समजलें पाहिजे कीं, आपल्याला जो हा देह प्राप्त झालेला आहे तो आपल्या वडिलांनीं आपणास एक प्रकारें दौलतच दिलेली आहे. पण या दौलतीबद्दल त्यांची अशी अट आहे कीं, तिच्या केवळ उत्पन्नाचा उपभोग घेऊन, ती निदान ऐनजिनशी आपण पुढच्या पिढीच्या हवालीं केली पाहिजे; मग त्यांत आणखी भर घातल्यास विशेषच.

६. पुढील पिढीची काळजी वाहणें म्हणजे एक प्रकारचा परोपकारच आहे, म्हणून आपल्या हातून तो योग्य रीतीनें घडावा, एतदर्थ आपल्या शरीराची व मनाची काळजी घेणें ही स्वार्थबुद्धि योग्य आहे, हें उघडच आहे; पण ह्याहून अधिक योग्यतेचा दुसरा एक परोपकार आहे, त्याच्यासाठींही इतकी स्वार्थबुद्धि ठेवणें योग्य आहे, हें येथें विशेष स्पष्ट रीतीनें आतां सांगितलें पाहिजे. हा परोपकार दोन प्रकारचा आहे; प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष.

इतरांस आपल्याबद्दल मुळींच त्रास घावयाचा नाही अशी जर वास्तविक बुद्धि असेल, तर जेणेंकरून आपलें ओझें लोकांवर बहुधा पडणार नाही, इतकी स्वतःबद्दल खबरदारी ठेवणें हें आपलें कर्तव्यच होय. अगदीं रानटी स्थितींत राहाणारे जे लोक ते एकमेकांपासून फारच स्वतंत्ररीतीनें राहत असल्यामुळें, त्यांच्यांत ज्याच्या त्याच्या कृतीचें फल भोगण्यास जो तो तयार असतो; त्याचा भार इतरांवर कधीं

पडत नाही. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांत ही गोष्ट अगदी उलट आढळते. त्यांच्यामध्ये प्रत्येकाच्या वर्तनांत इतरांचा फार संबंध येतो. आपली सुधारलेल्या राष्ट्रांची समाजस्थिति अशी आहे की, आपण पुष्कळ अंशी श्रमांचा मोबदला करून राहतो; आपणा प्रत्येकास लागणारी प्रत्येक वस्तु आपली आपणच तयार करित नाही. सारांश आत्मांस एकमेकांवर फार अवलंबून राहावे लागते. म्हणून परहित करण्याच्या फारच नादी लागून आपल्यांपैकी एकादा गृहस्थ जर आजारी पडला किंवा निर्धन झाला, तर दुसऱ्यांशी त्याने केलेले जे करार ते त्याला सर्वांशी किंवा कांहीं अंशी मोडावे लागतात; म्हणजे त्या लोकांचें तितकें तो नुकसानच करितो. इकडे सहस्रभोजने घालावयाचीं, व तिकडे सावकाराचीं देणी बुडवावयाचीं, अशी स्थिति होते. शिवाय, फारच आजारी पडल्यामुळे आपला पोटाचा धंदा करण्याचें देखील सामर्थ्य जर त्यास राहिलें नाही, तर सामान्यतः त्यास, व तो कुटुंबवत्सल असल्यास त्याच्या पोरवाळांस, पोसण्याचें ओझे प्रथम त्याच्या नातेवाइकांवर पडते; मग त्याच्या मित्रांवर पडते, व शेवटीं इंग्लंडासारखीं जेथें वृद्ध, पंगु वगैरे लोकांसाठीं सर्व लोकांनीं दिलेल्या करावर चालणारीं अनसत्रे आहेत, तेथें सर्व समाजावर पडते. आपल्या इकडे तो भिक्षा मागू लागला म्हणजे वस्तुतः तीच स्थिति होते. सारांश, फाजील परोपकारबुद्धीमुळे त्याच्यासाठीं लोकांस कोणत्या ना कोणत्या तरी रूपानें शीज सोसावी लागते. म्हणून ज्या अविचारी औदार्यापासून किंवा परहितबुद्धीपासून आपण स्वतः पंगु होऊन शेवटीं इतरांस त्रास देण्याचा प्रसंग आपल्या कपाळीं येईल, असली परहितः

बुद्धि एकीकडे गुंडाळून ठेवणें, हें प्रत्येकानें आपलें कर्तव्य समजलें पाहिजे. कारण, अशा फाजील उदार माणसांपासून शेवटीं इतका त्रास सोसावा लागतो कीं, जो केवळ स्वार्थसाधु मनुष्य आहे, ज्यास लोक कवडीचुंबक किंवा अगदींच अनुपकारी समजतात, त्याच्यापासून देखील तितका त्रास इतरांस सोसावा लागत नाही. सारांश, लोकांवर प्रत्यक्ष उपकार करणें तर एकीकडे राहिलें, पण त्यांस निदान त्रास न देणें हा अप्रत्यक्ष उपकार जर त्यांच्यावर करणें असेल, तर त्यासाठीं देखील योग्य स्वार्थबुद्धि प्रत्येकानें ठेविली पाहिजे.

पण बेताची स्वार्थबुद्धि ठेवणें हें प्रत्यक्षपरोपकारदृष्ट्या देखील न्याय्य आहे, असें मानण्यास पुष्कळ कारणे आहेत. पहिलें कारण असें कीं, आपापल्या गांवांतील, प्रांतांतील, किंवा सर्व देशांतील लोकांसाठीं आपण कांही तरी झीज सोसणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य होय; व तें कर्तव्य योग्य रीतीनें बजावणें असेल तर आपली शरीरप्रकृति चांगली पाहिजे, एरव्हीं बजावतां येणार नाही. दुसरें कारण असें कीं, आपल्या सभोवतालचे जे लोक असतील, म्हणजे आपली बायको, मुलेंबाळें, इतर आप्त, आपले इष्ट-मित्र, सोयरेधायरे, ज्यांच्याशीं आपला बसण्याचा, बोलण्याचा, जेवणाखाण्याचा, वगैरे संबंध वारंवार येणार, त्यांना आपल्या संगतीपासून आपल्याकडून होईल तितकें सुख करून देणें हेंही प्रत्येकाचें नीतिदृष्ट्या कर्तव्य होय, व हेंही कर्तव्य बजावतां येण्यास आपलें मन आनंदी, उत्साहानें भरलें, रंगेल, असें असलें पाहिजे. शरीरप्रकृति जर चांगला असली तरच मन आनंदी असणार. आपली प्रकृतिच जर बरोबर नसेल तर

असला लोकप्रिय स्वभाव आपला असूं शकणार नाही, हें उघड आहे. म्हणून केवळ परोपकारबुद्धीनेंही प हतां आपल्या शरीराच्या व मनाच्या आरोग्याची योग्य काळजी घेणें, व ती घेतां येण्यास अवश्य तितकी स्वार्थबुद्धि बाळगणें, नीतिशास्त्रदृष्ट्या रास्तच होय.

प्रकरण २

श्रम

७. कोणत्याही विषयाचें पद्धतवार विवेचन करावयाचें म्हटलें, म्हणजे कांहीं अगदीं सामान्य गोष्टी देखील स्पष्टरीत्या मुद्दाम सांगणें भाग पडतें. उदाहरणार्थ, भूमिति ग्रंथांतील निरनिराळे सिद्धान्त पद्धतवार रीतीनें सिद्ध करून दाखविण्यासाठीं त्या शास्त्रकर्त्यास प्रथम कांहीं उघड-उघड गोष्टी (प्रत्यक्षप्रमाणें) सांगान्या लागल्या आहेत. सर्वास माहित अशा कांहीं गोष्टींचा उल्लेख येंथें जो आम्ही करणार आहों, तो ह्याच कारणास्तव.

अगदीं लहान तान्हें मूल प्रथम आपले चिमुकले हातपाय हळूहळू इकडे तिकडे हालवूं लागतें. कांहीं महिन्यांनीं हळूहळू उपडें वळूं लागून, मग घोडा करावयास शिकतें, व जमिनीवर रागूं लागतें. पुढें कांहीं महिन्यांनीं चालूं लागतें; व नंतर कांहीं काळानें धांवूं लागतें. मुलगा जसजसा मोठा होत जाईल, तसतसें त्याचें चापल्य आख्यापाख्या, खोखो, चेंडूफळी वगैरे शर्यती लावणें, मैलच्या मैल सहल करावयास जाणें इत्यादि गोष्टींत दिसून येतें. तोच वयांत आला म्हणजे लांबचे प्रदेश वगैरे पाहाण्यासाठीं प्रवास करण्याचें सामर्थ्य त्याला येतें. कधींकधीं दरीखोरीं, उंच डोंगर, वगैरे भयाण प्रदेश पाहून येण्याचें साहस तो करितो. कधींकधीं एका खंडांतून दुसऱ्या खंडांत जाऊन येतो; व कधींकधीं तर पृथ्वीची प्रदक्षिणाही करून येतो. (ह्या शेवटच्या दोनतीन गोष्टी आप-

ल्याकडे बहुतेक मुळींच नाहीत हें दुर्दैवानें खरें आहे, पण दिवसेंदिवस चिन्हें बरीं दिसूं लागलीं आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाही. शिवाय, जुने लोक लांबलांबच्या देखील यात्रा करितात हें विसरतां कामा नये:—हेतु कांहींही असो.) वयाला पन्नासपंचावन वर्षे झालीं, (आपल्या इकडे चाळीसपंचेचाळीस) व अंगातील ताकद कमी होऊं लागली, म्हणजे हे जे लांबलचक व खडतर व्यायाम ते कमी होऊं लागतात. प्रवास केला, तर थोडक्याच पल्ल्याचा तो मनुष्य करितो. पुढेंपुढें तर शहरांतून शेजारील खेड्यापाड्यांत जाणें, किंवा समुद्रकांठ वगैरे थोडक्याच कोसांवर असल्यास तेथें जाणें, ह्याच्या पलीकडे बहुधा मजल जात नाहीशी होते. म्हातारपण जास्तजास्त येत चाललें म्हणजे खेड्यांतल्या खेड्यांत व सभोंवतालच्या शेतांत जाणें एवढेंच शिल्लक राहतें. ह्याच्याहीपेक्षां जास्त वय झालें, म्हणजे आंगणांत बाग असला तर तींत जाणें ह्याच्या पलीकडे ताकद राहत नाही. नंतर कांहीं दिवसांनीं घरांतल्या घरांतच काय फिरवेल तें; खोलींतल्या खोलींत; व अंथरुणांतल्या अंथरुणांत. अंतीं हालचाल करण्याची शक्ति हळूहळू जास्त क्षीण होऊन शेवटीं नष्ट होते व नाडी आणि श्वासोच्छ्वास हीं बंद पडतात! येणेंप्रमाणें जन्मास माणूस आल्यापसून मरेतोपर्यंत त्याच्या एकंदर ज्या हालचाली होत असतात त्यांच्याकडे जर नजर दिली, तर असें दिसतें कीं ह्या हालचाली प्रथम अगदीं दुर्बल असतात, त्यांची हळूहळू वाढ होऊन त्या अगदीं पूर्णदशेस पावतात, व अंतीं हळूहळू पुनः क्षीण होऊं लागून प्रारंभीं जशा अगदीं दुर्बल होत्या तशाच शेवटीं होतात.

ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करतां असें स्पष्ट दिसतें कीं जिवंत असणें ह्याचा अर्थ कांहीं तरी हालचाल करीत असणें, व ही हालचाल अगदीं बंद झाली म्हणजे तोच मृत्यु. आतां ज्या वर्तनाच्या योगानें आपल्या जगण्याचें सार्थक सर्वांशीं होईल तें वर्तन अतिशय उत्तम, व वर्तन करणें म्हणजे हालचालीशिवाय व्हावयाचेंच नाही, तर एवढ्यावरून देखील सामान्य तत्त्व असें निघतें कीं, हालचाल किंवा व्यवसाय करणें ही गोष्ट नीतिदृष्ट्या रास्त होय, व निरुद्योगी किंवा आळशी राहणें हें त्याच दृष्टीनें गैर होय. मात्र ही हालचाल दुसऱ्यास किंवा स्वतःस पीडा करणारी असतां कामा नये हें उघडच आहे.

हें तत्त्व सर्व लोकांस मान्य आहे; म्हणून त्याजबद्दल विशेष चर्चा करावयास नको किंवा प्रमाणेंही दाखवीत बसावयास नको. संस्थानिक, जमीनदार, वगैरे गर्भश्रीमंत लोकांत उपयुक्त उद्योग करणारे फारच थोडे असतात; पण त्यांच्यापैकीं एकादा संस्थानिक किंवा जहागीरदार जर इतका आळशी निघाला कीं केवळ कर्मणुकीसाठीं पारध वगैरे श्रमाच्या गोष्टी करीत नाही, तर ते त्याची थड्या करितात. तात्पर्य, अगदीं आळशी राहणें हें नीतिदृष्ट्या कोणीच प्रशस्त मानीत नाही.

८. उद्योग पुष्कळ तऱ्हेचे आहेत. यथे आह्मी विशेषतः ज्या उद्योगाबद्दल सांगत आहों, तो मुख्यत्वेकरून स्वसंरक्षणार्थ लागणारा जो उद्योग त्याच्याबद्दल; व लग्न वगैरे केल्यावर नंतर कुटुंबसंरक्षणार्थ अवश्य असा जो उद्योग, त्याच्याबद्दल होय.

एकंदर सृष्टीच्या व्यवस्थेकडे पाहतां, अशा प्रकारचा

उद्योग किंवा अशा प्रकारची हालचाल करणे अगदी आवश्यक आहे असे दिसते. झाडांमध्ये कांहीं झाडे अशी असतात कीं, तीं दुसऱ्या झाडांचा रस शोषून आपले जीवित चालवितात. तसेच, परोपजीवी म्हणजे दुसऱ्याचे रक्तमांस खाऊन राहणारे कांहीं क्षुद्रजंतु आहेत, ते खेरीज करून माणसाच्या खालच्या पायरीचे जे इतर सर्व प्राणी त्यांस उदरनिर्वाहासाठीं कांहीं तरी हालचाल करावीच लागते. कारण, त्यांच्यापैकीं जे हालचाल करीत नाहींत ते तत्काल मरतात; व मरावयाच्या पूर्वीं त्यांस जर पोरें झालेलीं असलीं तर तींही त्यांच्यामागून मरतात. ज्यांच्या अंगीं पुरेशी हालचाल असेल, तेच बरेच दिवस जगतात. बरे, हे जे जगणारे प्राणी त्यांच्यांत देखील ज्यांच्या अंगीं इतरापेक्षां अधिक हालचाल असेल, त्यांस आपलें व आपल्या पोरान्चें पोषण करणे अधिक सुलभ जातें. ह्या सर्व कारणामुळे प्रत्येक प्रकारच्या प्राण्यांत ही हालचाल इतकी वाढलेली दिसते, कीं त्यांच्या पलीकडे त्यांनें हालचाल केली तर त्या प्राणिवर्गास फायदा न होतां उलट नुकसान होईल. अगदीं प्रारंभीं माणसें इतक्या रानटी स्थितींत होतीं कीं त्यांस समाज करून राहणे मुळींच ठारक नव्हतें. तेव्हां इतर प्राण्यांप्रमाणें त्यांसही हाच नियम लागू होता. म्हणजे प्रत्येक असामी आपल्या व आपल्या मुलांच्या पोषणासाठीं लागणारे सर्व श्रम स्वतः करीत असे. माणसास समाज करून राहण्याची संवय लागल्यावर देखील कांहीं कालपर्यंत त्यांची एकंदर हालचाल ह्याच नियमाच्या अनुरोधानें होत असे. मागून गुलाम करून ठेवण्याची चाल सुरू झाली, तेव्हां त्या नियमांत प्रथम चलविचल झाली. ती

जेथपर्यंत सुरू झाली नव्हती, तेथपर्यंत कोणत्याही कुटुंबातील माणसास स्वतः श्रम केल्याखेरीज खाण्यापिण्यास मिळण्याची सोयच नसे; शिवाय, समाज करून राहण्याची चाल जेव्हां अगदीं बाल्यावस्थेत होती, तेव्हां प्रत्येक पुरुषानें व स्त्रीनें उदरनिर्वाहासाठीं श्रम करणें हें नीतिदृष्ट्याही रास्त होतें. कारण, श्रम करणें व श्रमाचें फल प्राप्त करून घेणें ह्या दोन गोष्टींच्या संबधानें जर त्या वेळीं स्त्री व पुरुष ह्या दोन जातींत अतिशय फरक असता—म्हणजे श्रम करावे एकांनें व खावे दुसऱ्यांनें, असेंच जर केवळ असतें—तर एकंदर मनुष्यजात निःशक्त होऊन शेवटीं नष्ट झाली असती.

आतां हें खरें आहे कीं, समाजस्थिति जसजशी सुधारत गेली आहे, तसतसा श्रम व श्रमाचें फल ह्यांच्यामधील हा योग्यसंबंध चुकविण्याचीं साधनें जास्तजास्त वाढत गेलीं आहेत. श्रम करावे एका वर्गानें, व त्याचें फल भोगावे दुसऱ्या वर्गानें, अशी विपरीत स्थिति दिवसेंदिवस जास्त जास्त होत गेली आहे. ह्याचीं उदाहरणें आपल्या डोळ्यांपुढें सर्वत्र आहेतच. तथापि जीवशास्त्राचे जे एकंदर नियम आहेत ते ध्यानांत आणतां, अशा प्रकारची ही चुकवाचुकव जे करीत असतील, म्हणजे स्वतः श्रम न करतां गरीबांच्या श्रमाचें फळ फुकट खाऊन जे स्वस्थ बसत असतील, ते लोक एकंदरींत नीतीस सोडून वागतात असेंच म्हटलें पाहिजे. मग हा दोष कांहींकांच्या मार्थीं कमी प्रमाणानें येईल, व कांहींकांच्या जास्ती प्रमाणानें येईल ती गोष्ट निराळी. पण त्यांच्यापैकीं कोणासच अगदीं दोषमुक्त मानतां येत नाही.

येथे आम्ही जो विशेष विचार करित आहो, तो व्यक्तिनीतीबद्दल आहे. प्रत्येकाने स्वतःच्या व स्वतःच्या मुलाबाळांच्या संबंधाने कसे वर्तन ठेवावे, एवढ्याच प्रश्नाचे विवेचन प्रस्तुत ग्रंथांत आपणास करणे आहे. समाजनीतीचा विचार येथे आपण करित नाही. म्हणून आळशी माणसापासून एकंदर समाजाचे काय नफानुकसान होते, हे येथे आम्ही सांगत बसत नाही. आळसापासून ज्याचे त्याचे व त्याच्या कुटुंबाचे काय नुकसान होते एवढेच येथे पाहणे आहे. आतां इतर सर्व निरुद्योगी माणसांचा विचार घटकाभर एकीकडे ठेवू; व आपण असा एक माणूस घेऊं कीं, त्याच्या बापाने प्रामाणिक रीतीने वागून व आपल्या जीवास फाजील त्रास न देतां आपल्या मुलासाठीं विपुल संपत्ति मिळवून ठेविली आहे, त्यामुळे ह्या माणसाने मुळींच उद्योग न केला तरी त्याचा संसार जन्मभर चांगला चालण्यासारखा आहे. आतां, असा माणूस निरुद्योगी राहिला, तर तेणेकरून इतर लोकांचे तो विनाकारण नुकसान करितो, असें मुळींच म्हणतां येत नाही हे उघड आहे. शिवाय, असल्या माणसाच्यासंबंधाने आपण आणखी अशी कल्पना करूं कीं, चेंडूफळी, फसरती, इत्यादि नाना प्रकारचे श्रमाचे खेळ खेळणे, व शिकारीस वगैरे जाणे, इत्यादि गोष्टींनीं तो आपली शरीरशक्ति व आपले आरोग्य हीं उत्तम स्थितींत ठेवितो. तसेंच, आपण घटकाभर असेही मानूं कीं, कांहीं तरी मानसिक व्यासंगांत आपले मन गुंतवून घेऊन कांहीं विशेष प्रकारची मनाची तरतरीहि तो मनुष्य कायम ठेवितो. असा जरी यदाकदाचित् एकादा माणूस असला, तरी त्याच्या संबंधाने देखील आ-

पणास असें म्हणतां येईल कीं, समाजप्रिय होऊन व समाजांत मिसळून राहून बुद्धि व मनोविकार ह्यांस जी कांहीं विशेष प्रकारची तरतरी येत असते तिची ह्या माणसामध्ये वाण राहिल. त्यामुळे, त्याच्या जन्माचे सार्थक तितके कमी झाले असें म्हणावे लागेल. तात्पर्य, पोटाची सोय जरी जन्मतः असली तरी मन व बुद्धि ह्यांची चाऱ्ही दिशांनी तरतरी वाढून माणूस पूर्णत्वास येण्यासाठी, समाजाशी आपला संबंध वारंवार येईल असा धंदा त्यानें केला पाहिजे. आपल्याच हितासाठी; समाजाच्या नव्हे. ही गर्भश्रीमंताची गोष्ट झाली. गरीबाला श्रम करणे तर जरूरच आहे, परन्हीं त्याचा संसार चालणेच नाही. ह्यावरून सामान्य जनास काय, व श्रीमंतास काय, उपयुक्त श्रम करणे किती जरूरीच आहे हे स्पष्ट दिसते.

९. असो; आतां आपणास मुख्यत्वेकरून ज्या प्रश्नाचा विचार करणे आहे तो असा. कांहीं प्रकारच्या श्रमापासून मनास आर्द होतो व दुसऱ्या कांहीं प्रकारच्या श्रमांपासून दुःख होते, ह्या दृष्टीने पाहतां, श्रम ह्या विषयावर नीतिशास्त्राचे काय म्हणणे आहे ? दोन्ही प्रकारचे श्रम करणे रास्त होय, किंवा सुखकारक तेवढेच श्रम करणे वाजवी आहे ? उत्तमोत्तम नीतिदृष्ट्या विचार करतां, जे श्रम केल्यानें श्रम करणाराचे भावी सुख साधेल इतकेच नाही तर जे श्रम करीत असतांना देखील त्याचे मन आनंदी राहिल, तेच श्रम करणे रास्त होय. असें जर आहे, तर मग जे श्रम केल्याशिवाय माणसाचे चालावयाचेच नाही व ज्यांच्यापैकी बहुतेक सध्यांच्या मनुष्यस्वभावास कंटाळवाणे भासतात, अशा श्रमांच्यासंबंधानें काय म्हणावयाचे ?

ते करीत असतां मन आनंदी राहत नाहीं, म्हणून त्यांस नीतिदृष्ट्या गैर म्हणावयाचें कीं काय ?

ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, नीति दोन प्रकारची आहे. एक प्रकार तात्त्विक नीति किंवा अत्युत्तम नीति. ही नीति माणूस जेव्हां पूर्णत्वास पोहोचेल, व समाजांत लढाया, तंटेबखेडे, चोऱ्या वगैरे अन्यायाच्या व जुलमाच्या गोष्टी अगदीं नाहीतशा होऊन केवळ ' रामराज्या ' सारखी स्थिति युगांतरीं होईल, तेव्हां लागू कर वयाची. दुसरी सापेक्ष किंवा हंगामी नीति. सध्यांची एकंदर मानवजातीची स्थिति कमीजास्ती प्रमाणानें अपूर्ण आहे; चोरी, चहाडी, लबाडी हीं अजून सर्वत्र कायमच आहेत; म्हणून प्रस्तुत स्थितींत ही हंगामी नीति लागू करावयाची. ह्या नीतीच्या दृष्टीनें पाहतां, कंटाळवाणे श्रम करणें हें वाजवी आहे. कदाचित् वाजवी आहे असें न म्हणतां, अवश्य आहे असें म्हणणेंच जास्ती सयुक्तिक होईल. सर्व कार्मी व सर्व स्थळीं बरोबर गोष्ट कोणती, ह्या प्रश्नाचा विचार ही नीति करीत नाहीं; तो अत्युत्तम नीतीचा विषय; तर, कोणत्या वर्तनापासून किंवा गोष्टीपासून कर्मींत कमी अन्याय होईल व कर्मींत कर्मा दुःख होईल एवढाच विचार ती करिते. कांहीं तरी अन्याय व कांहीं तरी दुःख सध्यांच्या स्थितींत होणारच. म्हणून जीवित कायम ठेवण्यास अवश्य असे श्रम कंटाळवाणे असले, तरी ते केलेच पाहिजेत, असें ह्या नीतीच्या दृष्टीनें म्हणावें लागतें. सध्यांची मानवजातीची स्थिति अतिनीच नाही व अत्युत्तमही नाही. असल्या ह्या मधल्या किंवा सांक्रमिक स्थितींत आवश्यक श्रम केल्यापासून जें वाईट वाटेल, तें आपण ह्या मुद्यावर

सोसावयाचें कीं, तें जर सोशिलें नाहीं तर याच्यापेक्षांही जास्त कंटाळवाणे श्रम करणें कदाचित् भाग पडेल. सारांश नास्त दुःख टाळण्यासाठीं किंवा भावी सुख साध्य करण्यासाठीं, अल्प दुःख सोसण्यास तयार होणें, हें सध्यांच्या सांक्रमिक कालांत प्रत्येकाचें कर्तव्य होय. व तें ह्या सापेक्षनीतीच्या दृष्टीनें. ही बोलून चालून तडजोड आहे; व ती करण्यास कबूल होणें आपणास अशासाठीं भाग पडतें कीं, आपली सध्यांच्या माणसांची शरीर व मन ह्यासंबंधाची एकंदर स्थिति, समाज उत्तम रीतीनें चालण्यास जशी असली पाहिजे तशी सर्वांशीं नाहीं. आपल्यांत अद्यापि पुष्कळ अपूर्णता आहे. आपले फार जुने पूर्वज जेव्हां रानटी स्थितींत होते तेव्हांची त्यांची श्रम करण्याची सर्व अव्यवस्थित पद्धत सोडून, सध्यांच्या सुधारलेल्या स्थितींत आपल्यास पद्धतवार श्रम करावे लागत आहेत. म्हणून वंशपरंपरेनें हाडीं खिळलेल्या पूर्वीच्या कांहीं प्रकारच्या श्रम करण्याच्या संवयी आपणास हळूहळू सोडाव्या लागत आहेत, व दुसऱ्या कांहीं संवयी अशा लावून घ्याव्या लागत आहेत कीं तेणें करून सर्वच सुख न होतां कांहीं दुःखही होतें. उदाहरणार्थ, रानटी स्थितींत आपल्या प्राचीनतम पूर्वजांस अशी संवय असे कीं, पारध सांपडेल तेव्हां दहापांच दिवसांचें एकदम खाऊन घ्यावयाचें; मग तितके दिवस स्वस्थ पडावयाचें. हल्लींच्या सुधारलेल्या स्थितींत ही संवय मोडून टाकून, रोज श्रम करून रोजची भाकर मिळवावयाची. अशी संवय आपणांस लावून घ्यावी लागत आहे. तेव्हां अर्थातच ही दुसरी संवय अंगांत पूर्ण भिने-तोंपर्यंत रोज पोटासाठीं श्रम करण्याचें वाईट वाटणारच.

तात्पर्य, दररोज श्रम करणे, व हार्ती घेतलेल्या धंद्याकडे सारखें लक्ष्य लावणे, ह्या संवयींची उत्तम समाजस्थितींत विशेष जरूर लागेल; व त्यांची तर आपल्यांत सध्यां उणीव आहे. तेव्हां, अशा संवयी अंगी पूर्ण येईतोपर्यंत, सतत श्रमांपासून व सारखें लक्ष्य ठेवण्यापासून आपणास कांहीं अंशीं दुःख होणारच. तें टळावयाचें नाहीं. म्हणून तें मुकाट्यानें सोसावें हा उत्तम मार्ग.

आतां, ह्या आवश्यक श्रमांच्या संबंधानें व त्यांजपासून कर्माजास्ती वाईट वाटण्याच्या संबंधानें एक विशेष गोष्ट आह्मांस सांगणें आहे. तिचा उल्लेख करण्यास हेंच स्थळ बरें दिसतें, म्हणून सांगतो. पुष्कळ लोकांचा समज असा असतो कीं, शारीरिक किंवा मानसिक श्रमांची कोणतीही गोष्ट करावयाची असली, म्हणजे तिच्यापासून होणारा त्रास सर्व माणसांस सारखाच होतो. पण ही चुकी आहे. ह्याचा पडताळा प्रत्येकानें आपला आपल्याशींच पहावा. आपल्यास जर एकादें ओझें उचलावयाचें असलें, तर आपली प्रकृति जेव्हां चांगली असेल, व आपण जेव्हां ताजेतवानें असूं, तेव्हां तें सहज उचलितों. तेच जर आपण दुखण्यानें पडून असलों किंवा अतिशय श्रम करून थकलेले असलों, तर तेंच ओझें उचलण्यास आपल्यास फार कष्ट पडतात. मानसिक श्रमांची अशीच गोष्ट आहे. मन प्रफुल्लित असेल तेव्हां कोणत्याही मानसिक व्यासंगाकडे सारखें लक्ष्य लावणें म्हणजे कांहींच वाटत नाहीं. तेंच एकाद्या गहन विषयाचा वगैरे विचार करून मन थकून गेलें असलें, तर तें थोडा वेळ देखील नवीन व्यासंगाकडे लाविल्यानें कंटाळा येतो. असे अनुभव प्रत्येकास येत असूनही, भिन्न

भिन्न प्रकृतींच्या सर्व माणसांस कोणतही गोष्ट करण्यास श्रम सारखेच पडतात, असें बिनधोक विधान पुष्कळ लोक करितात ह्याचें मोठें नवल वाटतें.

सारांश, अशा गोष्टींचा नीतिदृष्ट्या विचार करतांना हें आपण नेहमी ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, जे शारीरिक किंवा मानसिक श्रम एक मनुष्य सहज करूं शकेल तेच दुसऱ्यास जड जातील.

१०. आता आपण ज्या प्रश्नाचा विचार करणार आहों, तो आपणा सर्वास फारच महत्त्वाचा आहे. तो असा. सध्यांची जी भोंवतालची स्थिति व सध्यांचा जो मानवी स्वभाव ह्या दोहोंतही फेरफार होतां होतां पुढेंमार्गे त्यांचा असा पूर्ण जम बसूं शकेल काय ? कीं आवश्यक जेवढे श्रम तेवढे करतांना माणसास सुखच वाटावें, दुःख म्हणून बिलकुल वाटूं नये. ' दगदग ' हा शब्द भाषेतून निघून गेला असें कधीं होईल काय ?

ह्या प्रश्नास ' होय ' म्हणून कोणी उत्तर दिल्यास शंभरांतील नव्याणव माणसें त्याला मूर्ख ठरवतील. केवळ प्रस्तुत कालीं जी स्थिति सर्वत्र दिसत आहे तिजकडे पाहून किंवा केवळ सुधारलेल्या राष्ट्रांचेच इतिहास चाळून पाहून ते असें म्हणतील कीं, हा जम पूर्ण रीतीनें बसण्यासारखा फेरफार माणसाच्या स्वभावांत पुढेंमार्गे होईल ही गोष्ट आह्मांस शक्य वाटत नाही. पण विचार करून पाहतां असा जम बसणें अशक्य आहे असें मुळींच दिसत नाही. एकाद्या गोष्टीपासून सुख वाटणें किंवा दुःख वाटणें हें ज्याच्या त्याच्या स्वभावावर अवलंबून असतें. उदाहरणार्थ, कांहीं प्रकारच्या शस्त्रक्रिया कांहीं लोक सहज करून घेतात;

त्याच क्रिया दुसऱ्यांवर करावयाच्या असल्यास कांहीं औषध वगैरे देऊन त्यांस अगोदर बेशुद्ध पाडोवें लागतें. सुखाचीही गोष्ट अशीच आहे. कांहीं प्रकारचे वास एका माणसास आवडतात; त्याच्याच योगानें दुसऱ्याचें डोकें उसळून जातें. दुसरी एक गोष्ट अशी कीं, ज्या वस्तु आज एकाचास आवडत नसतील, त्या त्यांचाच त्याला वारंवार प्रसंग आल्यानें कालेंकरून आवडूं लागतात. पण अशा गोष्टींचा विचार वरचे नव्याणव लोक बहुशः करीत नाहींत. तिसरी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. कित्येक लोकांस उद्योग करण्याचीच इतकी आवड असते कीं, त्यांस रिकामें बसणें मोठें कष्टतर वाटतें; सुटीचा दिवस कंटाळवाणा जातो. अशी थोडक्या कां होईना पण कांहीं लोकांची तक्रार असते. ह्या सर्व गोष्टींचें इंगित पाहतां, एकसारखे श्रम करण्याची योग्य संवय हल्लीं जरी थोडक्याच माणसांत दृष्टीस पडते, तरी ती कालेंकरून सर्व लोकांत दृष्टीस पडण्याचा संभव आहे, असें म्हणणें युक्तीस सौद्धन दिसत नाहीं. पण ते नव्याणव असामी ह्या गोष्टीस बहुशः रुकार द्यावयाचे नाहींत. असो.

आह्मांस वाटतें, ही गोष्ट कोणीही नाकबूल करणार नाहीं कीं, कांहीं लोक कांहीं प्रकारचे शारीरिक व मानसीक श्रम पाहिजेत तितके पुष्कळ—व कधीं कधीं फाजील—ही आपखुशीनें करितात. शिकारीच्या मार्गे रानांतून कोसच्याकोस धांवणें, 'पोलो' वगैरे धाड्यावर बसून खेळण्याचे खेळ खेळणें, पांचपांचशें नमस्कार घालणें, मंडळींत किंवा समेत सारखें तासच्यातास बोलत राहणें, 'बॉल' च्या ठिकाणीं रात्रच्यारात्र पुरुषबायकांनीं नाचत

राहणें, बुद्धिबळाचें वगैरे विचाराचें खेळ कित्येक दिवसच्या दिवस खेळत बसणें, इत्यादि दीर्घ व कधीं कधीं अतिरिक्त श्रमाच्या गोष्टी करणारे लोक आपल्या पाहाण्यांत येत नाहीत काय ? अशा गोष्टी करीत असतांना शारीरिक किंवा मानसिक शक्तींचा जो खर्च होतो, तो रोजच्या पेटाच्या धंद्यांत होणाऱ्या खर्चापेक्षां फारच जास्त असतो. व हे श्रम अशीं माणसें आनंदानें करितात. तोच रोजच्या श्रमांचा मात्र कंटाळा येतो; ह्याचें इंगित काय ? ह्याचें कारण असें आहे कीं, शिकारीच्या वगैरे कामांत माणूस ईर्ष्येनें श्रम करीत असतो. इतरांपेक्षां आपण अधिक शक्तिमान् किंवा अधिक हुषार आहों हें दाखविल्यानें व त्याबद्दल लोकांनीं आपला वाहवा केल्यानें मनास जो आनंद होतो, त्यामुळे ते श्रम बेसुमार असूनही कंटाळवाणें वाटत नाहींत. रोजच्या पेटाच्या धंद्यांत अशी इतरांवर सरशी करण्याची ईर्ष्या बहुधा नसते; व असल्यास तितकी जोरदार असत नाहीं. त्यामुळे वरच्यासारखा आनंद उत्पन्न होण्यास फारसा अवकाश सांपडत नाहीं, व जो थोडाबहुत सांपडतो तेवढ्याच जोरावर कित्येक माणसें कधीं कधीं रोजच्या धंद्यांत निमग्न झालेलीं दिसतात. जे कांहीं तरी वेड घेऊन त्यांच्या मार्गें लागतात, त्यांच्याठिकाणीं ह्या गोष्टीची सत्यता चांगली दृष्टीस पडते. आपल्या इकडे असलीं उदाहरणें अद्यापि फारशी दृष्टीस पडत नाहींत, पण विलायतेकडे फार. कांहीं तरी एकादें परोपकाराचें न्हणून कृत्य हातों धरावयाचें, व त्याच्या पाठीस रात्रंदिवस सारखें लागावयाचें. स्पेन्सर साहेब म्हणतात, माझ्या स्वतःच्या पाहण्यांत दोन उदाहरणें अशीं आलीं आहेत कीं, त्या गृहस्थांस जेवण्यासही

फुरसत सांपडण्याची मारामार. वरें अशी मरेमरेतों दगदग करण्याची त्या गृहस्थांस जरूर होती म्हणावें, तर तसेही नाही. आतां हें उघडच आहे कीं, असले फाजील श्रम जे एकाद्याच्या हातून होतात, ते आपलें कौशल्य किंवा आपली परोपकारबुद्धि दाखविण्यापासून वाटणारा जो आनंद त्याच्या जोरावर होतात. पोटाचे जे धंदे आहेत त्यांजपैकीं पुष्कळ असे आहेत कीं, त्यांजमध्ये कुशलता खर्च करून आनंद होण्यास फारशी जागा नसते. तथापि कोणतेही काम होईल तितकें उत्तम रीतीनें करावयाचें असा निश्चय केल्यापासून जो एकप्रकारचा आनंद होतो त्याच्या भरांत तें काम सहज होऊन ज तें. शिवाय, माणसाची वाढ पुढें-मागें जेव्हां सर्वांशीं पूर्ण होईल, तेव्हां त्याची शरीरप्रकृति उत्तम असल्यामुळें काम करण्याचा उत्साह त्याच्याठायीं इतका मनस्वी उत्पन्न होईल कीं, त्याच्या योगानें त्याचें मन तुडुंब भरून जाऊन कांठावरून वाहूं लागेल; अशी आमची कल्पना आहे. म्हणून त्या काळीं रोजचा पोटाचा धंदा देखील करीत असतांना प्राण्यास कंटाळा म्हणून येणार नाही. ह्या सर्व गोष्टींचा नीट विचार करतां वर सांगितल्यासारखा पूर्ण जम वसण्याचा संभव पुष्कळ आहे, असें म्हणणें म्हणजे केवळ अतिशयोक्ति होय असें मानावयास नको.

११. प्रस्तुत विषयाच्या संबधानें आणखी एका गोष्टीचा विचार करणें राहिला, तो आतां करूं. कांहीं एक मर्यादेपर्यंत (पोटाची वंगरे योग्य तरतूद लागतोपर्यंत) श्रम करणें हें आपलें प्रत्येकाचें कर्तव्य आहे असें वरील विवेचनावरून ठरतें, त्यावरून त्या मर्यादेच्या पलीकडे श्रम करणें

हैं कर्तव्य नसून उलट गैरशिस्त आहे असें मानावयाचें कीं काय ? हल्लींच्या आपल्या स्थितींत आपला असा समज झालेला दिसतो कीं, जितके अधिक श्रम तितके अधिक पुण्य; तितकी अधिक नीतिमत्ता. पैसे वगैरे मिळविण्याच्या कामीं जो रात्रंदिवस खपत असेल त्याची एकंदरीनें चहा जास्त. पण हा समज आह्मांस योग्य दिसत नाही.

आह्मीं जीस अत्युत्तमनीति म्हणून म्हटलें आहे तिच्या दृष्टीनें पाहतां, आपला स्वतःचा योग्य उदरनिर्वाह, आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या बायकामुलांचें सर्वतोपरी योग्य-संवर्धन, व सामाजिक कर्तव्यांचा आपला योग्य वाटा, इतकीं उत्तम रीतीनें पार पाडण्यास जितके श्रम लागतील त्यांच्या पलीकडे श्रम करणें हें कांहीं आपलें कर्तव्य नाही. अगदीं क्षुद्र जंतूत काय व श्रेष्ठतम जो माणूस त्याच्यांत काय, हालचाल किंवा श्रम करण्याचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे, होईल तितकें पुष्कळ जगावयाचें हा होय. आणि क्षुद्रप्राण्यांपासून जसजसें वरवर जावें तसतसें केवळ श्रम करणें व ते करीत असतांना होणारें सुख भोगणें हे नवीन उद्देश यद्यपि उत्पन्न होतात, तथापि ते ह्या उद्देशाच्या मानानें गौणच होत; व शेवटपर्यंत ते गौणच राहतात. म्हणून पुष्कळ वर्षे जगणें, सर्व प्रकारची शारीरिक व मानसिक तरतरी संपादन करून कायम ठेवणें, व तिच्यांतच दिवसेंदिवस अधिकाधिक भर टाकणें, हीं जीं जन्माचीं तीन सार्थकें व आपल्या सर्वांशीं पूर्ण वाढीचीं लक्षणें, त्यांस धक्का बसेल किंवा विघ्न येईल इतकें त्या गौण उद्देशांच्या मार्गें लागणें हें अत्युत्तमनीतिदृष्ट्या गैरच होय. सदरच्या तीन सार्थकांस आयुष्याची लांबी, रुंदी, व जाडी असें इंग्रजींत म्हणतात. आप-

ल्यांत केवळ लांबीचीच कल्पना आहे. पुष्कळ वर्षे जगणे व धडधडीत कुनीतीच्या वगैरे गोष्टी न करणे, एवढेच जन्माचे सार्थक आपणांपैकी पुष्कळ लोक समजतात. पण पुष्कळ सत्कृत्ये ज्याच्या हातून होतील तोच पुष्कळ जगला असे समजले पाहिजे. नाहीतर कावळ्यालाही सहस्र वर्षे आयुष्य आहेच. ह्या विषयाच्या संबधाने केवलस्वार्थ-पर नीतीची व उत्क्रान्तितत्त्वमूलक ही जी आमची नीति तिची, ह्या दोहींचीही एकवाक्यता आहे: व त्या दोघींचेही सांगणे असे आहे की, ज्या वर्तनाच्या योगाने आपणा स्वतःला व इतरांला अतिशय सुख होण्याजोगे असेल, तसेल वर्तन प्रत्येकाने ठेवावे. ज्या मेहनतीच्या योगाने आपणास वाजवीपेक्षां फाजील दगदग पडेल, किंवा वाजवीपेक्षां फाजील थकवा येईल, किंवा उदरभरणाशिवाय जीं आपलीं इतर कर्तव्ये असतील ती बजावण्यास सांपडावीं तितकीं सांपडणार नाहीत, ते फाजील श्रम करण्यास नीतिशास्त्राची बिल्कुल परवानगी नाही.

पूर्वी आम्ही म्हटले आहे की, समाजस्थिति व माणसाचा स्वभाव ह्यांचा कालान्तराने असा जोड बसेल की, आवश्यक तेवढे श्रम करण्यापासून आनंदच होईल, कंटाळा यावयाचा नाही. हा जर आमचा अजमास बरोबर असेल, तर त्याबरोबर दुसरा हाही आजमास खरा ठरण्याचा संभव आहे की, आवश्यक श्रमांच्या पलीकडे श्रम करण्याचे सामर्थ्य त्या काळीं माणसांत रहावयाचे नाही आणि मर्यादेच्या बाहेर श्रम करणे ही गोष्ट त्या वेळच्या लोकांस नीतिविरुद्ध वाटेल इतकेच नाही तर त्रासदायकही वाटेल. आतां, कोणतेही श्रम म्हटले की त्यांजपासून शरीरास शीज उत्पन्न

व्हावयाचीच; ती झीज शरीराच्या एकंदर व्यापारापासून रोजच्यारोज उत्पन्न होणारी जी एकंदर शक्ति तिच्यांतूनच भरून काढावयाची. ही गोष्ट जर खरी असेल, तर ह्या शक्तीचा वाजवीपेक्षां जास्त भाग, जर फाजील श्रमांपासून होणारी झीज भरून काढण्याकडे खर्च करावा लागला—व फाजील श्रमांअंतीं तसा तो खर्च करावा लागणारच—, तर अर्थात् इतर कर्तव्ये करण्याची माणसाची शक्ति कमी होणार. मग त्या कर्तव्याची एक संख्या तरी कमी होईल, किंवा पडावयाचीं तितक्या उत्तम रीतीनें तीं पार पडणार नाहींत.

आतां हे उघडच आहे कीं, हा वरील विचार अत्युत्तमनीतीच्या धोरणानें असल्यामुळें, पुढच्या काळचीं पूर्णत्वास पावलेलीं जीं माणसें त्यांस लागू पडणार. हल्लींच्या आपल्या अपूर्ण स्थितींत आपणास सापेश नीतीच्याच धोरणानें वागलें पाहिजे. आपल्या ह्या सध्यांच्या सांक्रामिकस्थितींत सारखें काम करण्याची योग्यता आपल्या अंगीं अद्यापि पूर्ण आली नसल्यामुळें, मर्यादेपलीकडे श्रम करण्याची पाळी आपल्यावर वारंवार येणारच; व ती योग्यता आपल्या अंगीं जास्तजास्त वाढण्यासाठीं आपणास तसें करणें भाग आहे असेंच समजलें पाहिजे. त्यासंबंधानें खबरदारी इतकीच घ्यावयाची कीं, आपलें शरीर क्षीण होऊन आपण शक्तिहीन होऊं इतके अतिरिक्त श्रम सध्यांच्या स्थितींत कोणीं सहसा करूं नयेत. जर तसेंच महत्त्वाचें व योग्य कारण असेल, तर थोडेबहुत फाजील श्रम केल्यास कदाचित् चालेल; पण कारणाभावीं मर्यादेचें उल्लंघन मुळींच करूं नये.

१२. प्रत्येक माणसाचे वर्तनाचा इतर माणसांच्या वर्तनाशी पुष्कळ तऱ्हांनीं संबंध येत असल्यामुळे, सामाजिक नीतीपासून आत्मविषयक नीति सर्वांशीं निराळी कारितां येणार नाही, हें उघड आहे. अगदीं आत्मविषयक असें जें वर्तन असेल त्याचे मुख्यत्वे परिणाम जरी ज्याचे त्यासच भोगावे लागतात, तरी गौण परिणाम समाजास भोगावे लागतातच; मग ते बरे असोत किंवा वाईट असोत. म्हणून ज्या वर्तनाचा केवळ ज्याचा त्याच्याशीं प्रत्यक्ष संबंध असेल अशा वर्तनापासून देखील समाजावर अप्रत्यक्ष परिणाम काय घडतील ह्याचा प्रत्येक प्रसंगीं आपण विचार केला पाहिजे. (जीवशास्त्राच्या नियमांस अनुसरून श्रम करणे हें जसे आवश्यक आहे, तसेच समाजशास्त्राच्या नियमांस अनुसरूनही प्रत्येकानें श्रम करणे हें तितकेच आवश्यक होय, ही गोष्ट ह्या भागांतील विषयाच्या संबंधानें सुद्धा सांगितली पाहिजे असें नाही.) एकादा माणूस अगदीं निरुद्योगी राहिल्यास त्याचे अनिष्ट परिणाम त्याचे त्यासच भोगावयास लागवे, दुसन्यास लागूं नयेत, ही गोष्ट समाजाच्या अगदीं बाल्यावस्थेत जरी कदाचित् शक्य असली, तरी सुधारलेल्या समाजांत लोक कमजास्त प्रमाणानें दयाभूत असल्यामुळे आळशी माणसास त्याच्या आळसाचे परिणाम पूर्णपणे भोगूं देणें फार कठिण पडतें. व त्याच्या मुलांबाळांस त्या आळसाचे परिणाम भोगावयास लावणें हें तर जास्तच कठिण जातें. बरें, कदाचित् अशी कल्पना बेली कीं, आळशास त्याच्या आळसाचे परिणाम पूर्णपणे भोगावयास लावावयाचे, त्याच्यावर अगदीं दया करावयाची नाही, असा त्या समाजांतील लोकांनीं निश्चय केला; तरी

तेही अनिष्टच. कारण, माणसांना परस्परांचा कळवळा येणे ही गोष्ट माणुसकीला योग्यच आहे; म्हणून आलेला किंवा येत असलेला कळवळा दाबणे हे माणसाच्या पूर्ण वाढीस इष्ट नाही. एवंच, कळवळा येवो किंवा न येवो, दोन्ही पक्षां व्यक्तीचें व समाजाचें नुकसानच व्हावयाचें: कळवळा आल्यास द्रव्यरूपानें वगैरे नुकसान व्हावयाचें, न आल्यास माणुसकींत कमतरता यावयाची. करितां ह्याही दृष्टीनें पाहतां माणसानें निरुद्योगी राहणें नीतीस सोडून होय, असेंच ठरते.

वरें, ह्याच्या उलट, दुखणें येईल, शक्तिपात होईल, जन्माचें पंगुपण उत्पन्न होईल, अशा प्रकारचे अतिरिक्त श्रम करणें, हेही एका दृष्टीनें नीतिविरुद्धच होय. कारण, असे फाजील श्रम केल्यानें देखील शेवटीं लोकांवर आपलें ओझे पडून त्यांस विनाकाण त्रास होतोच होतो. आतां, फाजील उद्योग करणें ही गोष्ट फाजील आळसाइतकी. नीतीस सोडून नाहीं हे उघडच आहे, पण अगदींच दोषमुक्त नाहीं.

तात्पर्य, स्वार्थपरनीतीच्या दृष्टीनें पाहतां, व परार्थपरनीतीच्याही दृष्टीनें पाहतां, कांहीं विशेष मर्यादेच्या आंत श्रम करणें हे आवश्यक व रास्त ठरते, व त्या मर्यादेच्या पलीकडे जाणें हे अनवश्यक ठरते.

प्रकरण ३

विश्रान्ति

१३. उदरनिर्वाहासाठीं करावयास लागणारे जे श्रम त्यांस नीतिदृष्ट्या मर्यादा आहे असें जें गत भागाच्या शेवटीं सांगितलें, त्यावरून विश्रान्ति घेणें हेंही नीतीला धरूनच आहे हें पुष्कळ अंशीं व्यक्त झालें असेल. तथापि ही गोष्ट मुद्दाम मुद्देसूद रीतीनें सांगणें व त्याचा विस्तार करणें कांहीं कारणांवरून इष्ट दिसतें.

पहिलें कारण असें कीं, ' उदरभरणाला लागणाऱ्या उद्योगाशिवाय दुसरे असे पुष्कळ उद्योग आहेत कीं पोटाची सोय झाल्यावर ते करण्यास हरकत नाही ' म्हणून मागच्या भागांत जो सिद्धान्त आर्ही ठरविला आहे, त्यावरून पोटाचे श्रम झाल्यावर अगदींच विश्रान्ति घ्यावयाची असा अर्थ काढावयाचा नाही.

दुसरें कारण असें कीं,—विश्रान्तीचे अनेक प्रकार असून, त्यांच्या योगानें अगदीं पूर्णपणें जरी नाही तरी बहुतेक अंशीं पुरी अशी विश्रान्ति आपल्यास प्राप्त होते. म्हणून त्या प्रकारांपैकीं प्रत्येक प्रकारची विश्रान्ति कशी व किती जरूर आहे, हेंही दाखविलें पाहिजे.

काम करीत असतां मध्येंमध्ये विश्रान्ति घेणें, रात्रीची विश्रान्ति म्हणजे निद्रा घेणें, कांहीं दिवस सारखे श्रम केल्यावर एक दिवस (रविवारीं) विश्रान्ति घेणें व कधीं-कधीं पुष्कळ महिन्यांनीं किंवा वर्षांनीं कितीक महिने किंवा कितीक वर्षे विश्रान्ति घेणें, हे जे विश्रान्तीचे चार मुख्य

प्रकार त्यांच्यापैकी प्रत्येकासंबंधानें थोडथोडे सांगणें जरूर आहे.

१४. भरतीच्या मागून ओहोटी सुरू होते; व ओहोटीच्या मागून पुनः भरती येऊं लागते. आपली प्रकृति कांहीं दिवस उत्तम असली, तर कांहीं दिवस विघडते; पुनः पूर्ववत् बरी होते. आपणास कांहीं सुखाचे दिवस गेले तर कांहीं दुःखाचे येतात; व कांहीं कालानें तेही जाऊन पुनः सुख प्राप्त होतें. खरी चेंडू जितक्या जोरानें जमिनीवर आपटावा तितक्या जोरानें पुनः वर उडतो. घड्याळाचा लंबक फिरत असतां एका दिशेस जितका जातो, तितकाच उलटून विरुद्ध दिशेस जातो; पुनः परत फिरतो. अशा एकीमागून एक एकमेकींच्या उलट ज्या गोष्टी विश्वांत सर्वत्र होत असतात, त्या ज्या सार्वत्रिक नियमाच्या अनुरोधानें होतात त्यास अर्वाचीन शास्त्रांत 'तालबद्धता' असें म्हटलें आहे; व त्याचीं हीं जीं अनेक उदाहरणें त्यांस आपण तालबंध म्हणूं. हा तालबंध इतर सर्व गोष्टींत दृष्टीस पडतो, तसा आपले प्राणिवर्गाचे जे इंद्रियव्यापार त्यांच्यांतही तो दृष्टीस पडतो. त्याला अनुसरून झीज उत्पन्न होणें व ती भरून येणें ह्या दोन गोष्टी आपण जिवंत असेतोपर्यंत आपल्या ठिकाणीं एकीमागून एक सारख्या होत असतात. आपलें हृत्कमल, रुधिराभिसरण होत असतां, एकदां आकुंचन पावले म्हणजे एकदां सैलावलेच पाहिजे. ह्यामुळेच नाडीचे ठोके एकामागून एक मध्यें अल्पवेळ जाऊन बसत असतात. तसेंच, श्वासोच्छ्वास चालला असतां, फुप्फुसें एकदां फुगलीं म्हणजे एकदां आंबळलींच पाहिजेत.

तात्पर्य, आपल्या स्नायूंनीं एकदां काम केलें कीं पुनः तेंच काम करावयास लागण्याच्या पूर्वीं त्यांस विश्रान्ति घ्यावी लागत असते. अन्नपचनव्यापाराचीही गोष्ट अशीच आहे. अन्न पचत असतां, कोठ्याचें एकदां फुगणें व एकदां आवळणें, हे परस्परविरुद्ध व्यापार सारखे चाललेले असतात. शिवाय, जेवल्यावर कांहीं वेळ अन्नाची इच्छा नसावी, व पुनः कांहीं वेळानें भूक लागावी, हा क्षुधा तत्त होणें व क्षुधा मंद होणें, असा तालबंद सारखा चाललाच असतो. ह्या नियमास अनुसरून आगळें प्रत्येक इंद्रिय चालत असतें. तथापि ही गोष्ट आपल्या लक्षांत एकदम येत नाही. कांहीं इंद्रियव्यापार मध्ये मुळींच न थांबतां सारखे चाललेले जरी दिसतात, तरी खरोखर पाहतां ते थांबूनथांबूनच चालत असतात. उदाहरणार्थ, एकादें ओझें हातानें कांहीं वेळ उचलून धरिलें असलें, तर हाताच्या स्नायूंचर ओझ्याचा ताण कांहीं वेळ सारखा पडला आहे असें आपणास वाटतें; पण वास्तविक स्थिति अशी असते:—प्रत्येक जाड स्नायु अनेक बारीक दोऱ्यांचा मिळून बनलेला असतो, म्हणून ओझें झेलून धरणारा जाड स्नायु ज्या दोऱ्यांचा बनलेला असेल त्यांपैकीं कित्येक दोऱ्या प्रत्येक क्षणीं विश्रान्ति घेत असतात, व त्या क्षणीं दुसऱ्या कित्येक दोऱ्या तें ओझें धरण्याचें काम करीत असतात; पहिल्या दोऱ्या विश्रान्ति घेऊन तयार झाल्या म्हणजे दुसऱ्या दोऱ्या विश्रान्ति घेतात; असें हें गाडें चालतें. ह्यामुळेच तो स्नायु कांहीं वेळ सारखें काम करीत आहे असें बाह्यतः दिसतें, पण वास्तविकरीत्या त्याच्या घटक दोऱ्यांची श्रान्ति (श्रम करण्याची क्रिया) व विश्रान्ति

एकामागून एकसारखी चालेललीच असते. याप्रमाणे प्रत्येक इंद्रियाची गोष्ट आहे.

अशा रीतीने प्रत्येक इंद्रियास व प्रत्येक इंद्रियाच्या प्रत्येक भागास हा नियम क्षणोक्षणी लागू होत असतो. पण एवढ्यानेच भागले नाही, तर जेव्हां कित्येक इंद्रिये मिळून एकादे मोठे काम करावयास पुष्कळ वेळ लागलेली असतात, तेव्हां देखील हाच नियम त्यांस लागू पडतो. निरनिराळ्या ठिकाणचे स्नायू मिळून एकादे मोठे काम बराच वेळ करीत असले, तर त्यांच्यावर जो ताण पडतो, तो सोसण्यास ते काम झपाट्याने चाललेले असताही, त्यांस वरचेवर विश्रान्ति घेणे जरूरच असते; न घेतल्यास मोठे नुकसान होण्याचा संभव असतो. कारण दीर्घ श्रमाचे कोणतेही काम चालले असतां, शक्ति जी भर क्षणोक्षणी पडत असेल तिच्यापेक्षां शक्तीची झीज क्षणोक्षणी जास्त प्रमाणावर चाललेली असते. ही जास्त झीज भरून येण्यासाठी—दम खाण्यासाठी—आपल्या अवयवांचे चालक जे स्नायु त्यांस मध्येंमध्ये विश्रान्ति घेणे जरूर पडते. अगदीं बेताच्या श्रमांचे कां काम होईना, तें जर सारखें पुष्कळ वेळ आपण करीत राहिलों, तर आपल्या शरीराचे थोडेबहुत नुकसान होते. व अशा प्रकारचे अविश्रान्त श्रम प्रसंगोपात केल्याने जरी प्रकृतीचे कायमचे नुकसान होत नाही, तरी रोजरोज केल्यास कायमचा शक्तिपात होतो. कारकुनाच्या बोटांस होणारा पक्षघात, पगड बंदाच्या मांडीस होणारा पक्षघात, व शिष्याच्या डोक्यांस होणारा पक्षघात, ह्या सर्वांचे इंगित हेंच आहे. तात्पर्य, ह्या निरनिराळ्या लोकांनीं फाजील कामास लावलेले ह्या निरनिराळ्या ठिकाणचे जे स्नायु त्यांचा तेंगेकरून शक्तिपात होतो.

बैर, ही गोष्ट शारीरिक व्यापारांसच लागू आहे असें नाही; मानसिक व्यापारांसही तो नियम लागू आहे. कोणत्याही विषयांत जर आपण फारच वेळ आपले मन मग्न करून ठेविलें, तर मेंदूस त्रास होऊन डोक्यांत कांहीं भरत नाहीसं होतें. यंत्रानें विणलेल्या फितींत कोठें वांकडे तिकडे झालेले धागे सरळ करणें हें तर अगदीं साधें काम आहे-ना? पण तें देखील जर रोज सारखें कित्येक तास करीत असलें तर कायमचें वेड लागतें, अशीं अनेक उदाहरणें दाखवितां येतात. अमेरिकेंत कांहीं आगगाड्यांचे रस्ते एकेरी आहेत. तेथें समोरासमोळून गाड्यांची चकमक होण्याची भीति फार असते. म्हणून कोणती गाडी केव्हां सुटावयाची, कोठें किती मिनिटें समोरची गाडी जाईपर्यंत थांबावयाची, ह्या गोष्टी मोठ्या स्टेशनावरून प्रत्येक लहान स्टेशनांवर तारेनें सारख्या कळवाव्या लागत असतात. त्या हपिसांचें काम करणाऱ्या लोकांची गोष्ट अशी सांगतात कीं, त्यांस कामावर असतां क्षणभरही इकडे तिकडे लक्ष देण्याची सोय नसल्यामुळें, ते फार दिवस त्या नोकरीवर टिकत नाहींत. थोडीं वर्षे काम केल्यावर त्यांच्या मेंदूची शक्ति कायमची निघून जाते.

अशा प्रकारचा शरीरास किंवा मनास अतिरिक्त ताण एकसारखा दिला असतां, जें अतिशय थकल्यासारखें व कसेंसंच वाटतें, त्यावरून आपण वेताबाहेर श्रम करीत आहों ही गोष्ट आपणास ताबडतोब कळून येते. आपले मनोविकारच जणूं काय आपल्यास सांगतात कीं, असें करणें गैर आहे. व त्यांच्या ह्या कानउघाडीकडे जर आपण

बराच वेळ दुर्लक्ष केले, तर त्याबद्दल शक्तिपातरूपी शिक्षा भोगल्याशिवाय सुटकाच नसते.

१५. ज्या पूर्ण विश्रांतीस आपण निद्रा असें म्हणतो, ती घेणे आवश्यक आहे, हें यथे विशेष जोरानें सांगण्याची जरूर दिसत नाही. पण ती कितो तास व्यावी, ह्या प्रश्नाचा खुलासा करण्यासाठीं चार ओळी लिहिणें इष्ट दिसते. कारण कांहीं लोक व्यावी त्यापेक्षां जास्त वेळ झोंप घेतात, व कांहीं कमी वेळ घेतात, असें वारंवार पाहण्यांत येते.

ह्या विषयाच्या संबधानें लोकांच्या एकमेकांवर ज्या टीका चाललेल्या असतात त्यांचा जर विचार केला, तर सामान्यतः त्यांचा एकप्रकारचा गैरसमज झालेला दिसतो. कांहीं लोक अर्धे समजतात कीं, एकच वयाच्या अनेक पुरुषांस किंवा अनेक स्त्रियांस समान तास झोंप घेणे अवश्य असतें. ह्याच्या उलट दुसरे कांहीं लोक असेही उद्गार काढितात कीं,—कायहो ? अमक्या एकाला सात तास झोंप पुरेशी होते व त्याच्याच वयाच्या अमक्याला, नऊ तासांशिवाय भागत नाही.— वास्तविक पाहिलें म्हणजे कोणास किती झोंप घेणे आवश्यक आहे हें त्याच्या किंवा तिच्या वयावर अवलंबून नसतें, तर प्रकृतीवर अवलंबून असतें. जर अंगांत ताकद कमी असली, तर दहा तास निजूनही मिळवी. तितकी विश्रान्ति वास्तविकरीत्या मिळत नाही; बरे, ताकद चांगली असली तर सहा तासांनींही काम भागते. ह्या संबधानें कोणास किती अवश्यकता असते, व म्हणून नीतिदृष्ट्या कोणी किती झोंप घेणे रास्त, हें बरोबर लक्षांत यावयासाठीं क्षगभर इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या ह्या प्रश्नाचा आपण विचार करूं.

जागें असणें व निद्रित असणें ह्यांत भेद हाच कीं, जागेपणीं आपल्या शक्तिंत जी भर पडत असते त्यापेक्षां झीज जास्त चाललेली असते; व निद्रावस्थेंत झीज चाललेली असेल त्यापेक्षां भर जास्त पडत असते. दोन्ही अवस्थांत झीज भरून येतच असते. प्रमाण मात्र निरनिराळ्या अवस्थांत निरनिराळें. ह्याचा पुरावा हल्लीं एका प्रकाशानें चालणाऱ्या यंत्रावरून चांगला सांपडतो. लहान मुलांची नजर व वृद्ध माणसांची नजर ह्यांच्यांत फरक काय असतो, ह्याचा जर विचार केला, तर ही गोष्ट चांगली ध्यानांत येते. लहानपणीं शरीरांत खेळगारें रक्त उत्तम स्थितींत असून विपुल असतें; व रुधिराभिसरणही छानदार रीतीचें जोरानें चालत असतें. त्यामुळें जेव्हांजेव्हां मुलांची दृष्टि पाहण्याचें काम करिते, तेव्हां तेव्हां त्यापासून डोळ्याच्या ज्ञानतंतूस बसणारी जी झीज ती तत्काल भरून येत असते. म्हणून पुनः तीच वस्तु पहावयास किंवा दुसऱ्या पदार्थाचें फिरग आपल्यांत ध्यावयास त्यांची नजर लागलीच तयार होते. म्हातारपणीं शक्ति क्षीण झालेली असते; रुधिराभिसरण पहिल्या मानानें मंदच चाललेलें असतें, व रक्तही असावें तितकें शुद्ध असत नाहीं. ह्यामुळें एकाच वस्तूकडे पाहिलें म्हणजे, डोळ्यांतील ज्ञानतंतूस बसलेली जी घस ती भरून येण्यास जास्त वेळ लागतो. म्हणून दुसरी वस्तु पहावयास लागलें असतां ती ताबडतोब चांगली दिसत नाहीं पहिल्यानें पाहिलेली वस्तु जर चांगलीच झकझकीत असली तर दुसरी वस्तु पाहण्यास जास्त वेळ कसा लागतो, ही गोष्ट चांगलीच लक्षांत येत. हा जास्त वेळ लागण्याचें कारण असें आहे कीं, पहिल्या वस्तूची

पडलेली जी प्रतिमा ती साक निघून गेलेली नसते. त्यामुळे नव्या वस्तूची प्रतिमा व अगोदर पाहिलेल्या वस्तूची ह्या दोहोंचा एकच गोंधळ होतो. म्हणून वृद्ध माणसास कोणतीही वस्तू एकदम साफ दिसत नाही; व वय जसजसे वाढत जाईल, तसतसे सर्वच पुसटपुसट दिसू लागते.

एकाच माणसाच्या निरनिराळ्या वयांत कोणत्याही इंद्रियास श्रमानें झालेली झीज भरून काढण्यास कमजास्त काळ कसा लागतो, याचें हें उदाहरण झालें. पण एकाच वयाचीं जर अनेक मागसें घेतलीं तर त्याच्याही संबंधानें अशीच गोष्ट दृष्टीस पडते. कित्येक लोकांस पत्रतासाव्याच वर्षीं चाळिशी लावावी लागते; कित्येकांस पंचेचाळीसाव्या वर्षीं, व कित्येकांस मुळींच लावावी लागत नाही. निरनिराळ्या माणसांत अशा प्रकारचे जे हे फरक दृष्टीस पडतात, त्यास दोन प्रकारचें कारण आहे. जो माणूस सशक्त असल, त्याचे ठिकाणीं जागृतावस्थेंत कामाच्या योगानें उत्पन्न झालेली झीज भरून घेण्याचें प्रमाण इतकें मोठें असतें कीं ती झीज बहुतेक मागोमाग भरून येत असते. ह्यामुळे दिवसाचें काम संपलें म्हणजे रात्री थोडकीच झीज भरून यावयाची राहिलेली असते. बरें, असा मनुष्य झोपीं गेला म्हणजे त्याच्या सशक्तपणामुळे ती थोडकीशी शिळक राहिलेली झीज भरून घेण्याचेंही प्रमाण तसेंच जाडें असतें. तें इतकें कीं, अशक्त माणसाची एक तासाच्या झोपेंत जितकी झीज भरून येईल, तिच्या सरासरी सव्वापट किंवा दीडपट सशक्त माणसाची भरून येते. म्हणजे अशक्त माणसाच्या मानानें आधीं एकंदर झीजच भरून यावयाची कमी, व पुनः, ती भरून घेण्याचें मान जाडें. बरें,

ह्याच्या उलट, ज्याचें अन्नपचन मंद व अल्प असून, ज्याच्या अंगांत रक्त हळूहळूच खेळत असेल, अशा अशक्त माणसानें कांहीं श्रम केले कीं लागलाच थकवा उत्पन्न होतो; तो बराच होतो म्हणून तो भरून येऊन शरीराचीं इंद्रियें पुनः आपलें काम करण्यास तार्जीतवानीं हाण्यास त्यास निद्रारूपा विश्रान्ति जास्त तास घ्यावी लागते.

ह्यावरून असे स्पष्ट दिसतें कीं, ज्यांस आपण 'सुस्त' 'झोंपाळू' 'कुंभकर्ण' इत्यादि निंदाव्यंजक विशेषणें देत असतो, त्यांच्यापैकीं बऱ्याच लोकांस कदाचित् तितक्या झोंपेची जरूर असेल; एरव्हीं त्यांची दिवसां झालेली झीज कदाचित् भरून येत नसेल. म्हणून अशा लोकांनीं पुष्कळ तास झोंप घेणें हें नीतीला धरूनच आहे असें मानिलें पाहिजे. पण ह्यावरून असें मात्र कोणीं समजू नये, कीं ह्या जगांत फाजील झोंप असा पदार्थच नाही. जरूर असेल त्यापेक्षां जास्ती झोंप घेण्याकडे पुष्कळ लोकांचा कल दृष्टीस पडतो इतकेंच नाही, तर प्रकृतीचें नुकसान होईल इतका जास्त झोंप घेण्याची देखील पुष्कळ लोकांत प्रवृत्ति आढळून येते. झोंप म्हणजे अर्थात् तितका कालपर्यंत सर्व इंद्रियांना अगदीं स्वस्थ ठेवणें होय. म्हणून कांहीं विशिष्ट मर्यादेच्या पलीकडे जर इंद्रियांस त्या अवस्थेंत ठेविलें, तर तेणेंकरून उठल्यावर जास्त तरतरी वाटण्याच्या ऐवजीं माणूस गळाठल्यासारखा होतो. आधींच झोंपेंत काम नसल्यामुळें आपलीं इंद्रियें ताठलेलीं असतात; म्हणून पुरी विश्रान्ति मिळाल्यावरही त्यांस श्रमांचें उद्दीपन जर लागलेंच न मिळालें, तर तीं जणूं काय जास्तच निर्जीव होऊन

जातात. तेणेंकरून दिवसां श्रम चालले असतां नेहमींपमाणें शीज भरून काढण्याचें जें त्यांचें सामर्थ्य तें कमी होतें. ह्याचा परिणाम असा कीं, सगळा दिवस थकल्या थकल्या-सारखें वाटत असतें. अंगांत सुस्ती कायम राहून अंगास आळेपिळे द्यावे, व वरचेवर लांब लांब जांभया काढाव्या, इकडे प्रवृत्ति होते. आह्मांस वाटतें, बेताबाहेर झोंप घेतल्यामुळें ह्या गोष्टीचा अनुभव प्रत्येकास कधींना कधीं तरी आलाच असेल. तर मग प्रत्येकानें नीतिदृष्ट्या झोंप घ्यावी तरी किती ? ह्याबद्दल प्रत्येकास लागू पडतील असे बारीक नियम घालून देणें अशक्य आहे; व प्रस्तुत ग्रंथाचा तसा उद्देशही नाही असें म्हटलें तरी चालेल. ठोकळ नियम असा सांगतां येईल कीं, प्रकृति उत्तम असल्यामुळें ज्यांस फारशीं स्वप्नें वगैरे न पडतां गाढ झोंप लागते, त्यांनीं पहिल्यानें झोंपेंतून जेव्हां पूर्णपणें जागृति येईल तेव्हां बेलाशक उठावें. त्यांनीं असें समजावें कीं, इतकी झोंप आपल्यास बरस होय. ह्याचा अनुभव प्रत्येकानें घेऊन पहावा म्हणजे खचीत असें आढळून येईल कीं, अशा रीतीनें मर्यादित झोंप घेतल्यानें दिवसास नेहमींपेक्षां विलक्षण रीतीचा जास्त उल्हास वाटतो. पहाटेस उठलें म्हणजे त्या दिवशीं काम करण्याची तरतरी जास्त वाटते, ह्याचा अनुभव बऱ्याच लोकांस कधींना कधीं तरी आलेला असेल.

आतां आह्मीं सांगितलें कीं, चांगल्या प्रकृतीच्या माणसानें चांगली जागृति आल्यावर झोंप पुरी झाली असें समजून बेलाशक उठावें; पण ह्या नियमास प्रथमदर्शनीं एक अपवाद दिसतो त्याचा निकाल करणें जरूर आहे, त्यास हेंच स्थळ योग्य दिसतें. पुष्कळ लोकांस पुरी जागृति अस-

ल्यावरही पुनः झोंप घ्यावी असें वाटते ह्याचें कारण काय ? आही म्हणतो, सध्यांच्या आपल्या सांक्रमिक स्थितीत बहुधा असें व्हावयाचेंच. सध्यां पुष्कळ लोकांचे धंदे इतके कंटाळवाणें व थकवा आणणारे आहेत कीं, सकाळीं उठलों म्हणजे आपण पुनः सुखाला जाऊन मिळूं अशी आशा थोडक्यांसच असते. उलट, पुष्कळांस असें वाटते कीं, काय करावयाचें आहे लवकर उठून ? पुनः रोजच्या दगदगीस लागावयाचें हेंच कीं नाही ! ह्यामुळे जागे झाल्यावर ताबडतोब उठण्याचा हुरूप थोडक्यांसच येतो. असा हुरूप येण्याचें कारण जेथे असेल त्या ठिकाणीं माणूस झटकन उठतो. ह्यास उदाहरण थोडकें आहे. दिपवाळीच्या दिवशीं पहाटेस स्नान करून फराळ वगैरे करावयाचा असते, त्या दिवशीं मुलें देखील उत्साहानें लवकर उठतात. तसेंच, सुट्टीच्या वगैरे दिवशीं सकाळीं कोठें रम्यस्थान वगैरे पहावयास जावयाचें असेल किंवा विशेषतः वनभोजनास जावयाचें असेल तर जी मंडळी सकाळीं आठ वाजल्याशिवाय कधीं उठावयाची नाही, ती देखील पहाटेस उठून स्नान वगैरे करून पहावे तों तयार ! सारांश, पुढें-मार्गे जेव्हां सामाजिक स्थितीचा व माणसाच्या प्रकृतीचा हल्लींपेक्षा जास्त जम बसेल, जेव्हां कोणासही आपला रोजचा धंदा कंटाळणा वाटत नाहीसा होईल, तेव्हां आपल्या झोंपेची मर्यादा आहे त्यापेक्षां आंखूड करणें जें हल्लीं इतकें अवघड वाटते, तें वाटत नाहीसें होईल. पण असा हा जम बसावयास कित्येक शतकेंच्या शतके, कदाचित् युगेच्या युगे लोटलीं पाहिजेत, हें उघड आहे. तेथपर्यंत आपणास सापेक्षनीतीच्या धोरणानें वागलें पाहिजे. ह्या नीतीचें सां-

गणें, असें आहे कीं, आपण वासनांच्याच धोरणानें केवळ चालूं नये, तर प्रत्येकानें आपापल्या अनुभवाचाही फायदा करून घ्यावा. अनुभवांतीं विचार करून वासनांचें नियंत्रण करावेंसें वाटल्यास बेलाशक करावें व उत्तम स्थिति प्राप्त होईतोपर्यंत असेंच वागलें पाहिजे.

१६. ह्या निद्रारूपी विश्रान्तीशिवाय दर आठवड्यास आणखी विश्रान्ति घेण्याची संशय सर्व सुधारलेल्या राष्ट्रांस लागलेली आहे. आपल्या इकडे पूर्वीं दर पंधरवड्यास घेत असत. विद्यार्थी देखील पूर्णिमा व अमावास्या हे दिवस अनध्यायाचे समजत. आतां हें खरें आहे कीं, ही आठवड्यानें किंवा पंधरा दिवसांनीं ध्यावयाची जी सुटी, तिचा प्रघात विश्रान्ति घ्यावी म्हणून पडलेला नाही. त्यास कारणें निराळींच आहेत. व ज्यास अद्यापि 'धर्म' म्हणून बहुतकरून सर्व लोक समजतात, त्याचें पालन करण्यासाठीं हे प्रघात पडलेले आहेत. पण ह्या प्रघाताचीं मानीव कारणें जरी आह्मांस कबूल नसलीं, तरी इतर कारणांसाठीं अशी विश्रान्ति घेणें रास्त आहे हें कबूल आहे.

एकसारखें कोणतेंही कृत्य करीत राहणें,—मग तें कसलें कां असेना,—ही गोष्ट आपल्या जीवितास पथ्यकर नाही. दिवसां श्रम करीत असतां, मध्येंमध्यें विश्रान्ति घेणें जरूर आहे; तसेंच, दिवसास कांहीं तास श्रम केल्यावर रात्री जास्तच विश्रान्ति म्हणजे निद्रा घेणें अवश्य आहे, हें आह्मीं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. पण एवढ्यानें भागत नाही. तर कांहीं दिवस दररोज श्रम केल्यावर पुनः ते श्रम करूं लागण्याच्या पूर्वीं मध्यें एक दिवस खाडा पाडणें हेंही जरूर दिसतें. कांहीं दिवस सारखें काम केल्यानें थकवा जमत

जमत जातो; व रात्रीं झोंप घेतल्यानें मध्ये पडणारा जो खाडा तेवढ्यानें तो सर्व निघून जात नाही. म्हणून चोवीस तासापेशां अधिक अवधीनें, निद्रेच्या सहासात तासांपेशां जास्त वेळ विश्रान्ति घेऊन, मध्ये मोठा खाडा पाडणें इष्ट दिसतें. आपलें रोजचें काम प्रायशः एकच प्रकारचें असल्यामुळे त्याचा क्रमशः जो पुनःपुनः ताण पडत असतो, तो आपल्या ह्या शरीररूपी यंत्राच्या कांहीं विशिष्ट भागांवर जास्त पडत असतो व इतर भागांवर कमी पडत असतो. आतां, रोजच्या विश्रान्तीनें झीज भरून येऊन एकंदर यंत्र पुनः दुसरे दिवशीं काम करण्यास तयार होतें हें खरें; पण ज्या भागांवर विशेष ताण पडतो म्हणून म्हटलें, ते तेंच काम करण्यास पुनः अगदीं ताजेतवाने होतलें, इतक्या पूर्ण रीतीनें रात्रीच्या झोंपेनें त्यांची झालेली झीज भरून येत नाही असें दिसतें. म्हणून कांहीं दिवस काम केल्यावर एक दिवस विश्रान्ति घेणें ह्या गोष्टीस जरी धर्माचा आधार नसेल, तरी नीतीचा आहेच आहे.

० धर्मासाठीं म्हणून आठवड्यांतून किंवा पंधरवड्यांतून एकदां सुटी घ्यावी असें जे म्हणतात, त्यांचें एवढें म्हणणें आत्मी कवल करितों कीं, रोजचें काम आठवड्यांतून एकदां बंद ठेवणें, हें मनाचें आरोग्य कायम ठेवण्यास अवश्य आहे. सध्यां आठवड्यांतून एक दिवस मोकळा असूनही, दररोज मोटेच्या बेलाप्रमाणें तेंच तेंच काम करून एकंदर विश्वाविषयीं व विशेषतः संसाराविषयीं जी अगदीं अकुंचित, शुष्क, निरस अशी कल्पना शंभरांतून नव्याणव माणसांची साहजिक झालेली असते, ती निघून जाण्यास, व ह्या विश्रान्त कांहीं चमत्कृति आहे,—जेवणें, झोंप घेणें, रोजचें

काम करणे, ह्याशिवाय मन निमग्न करून ठेवण्यास, व चित्तांत आल्हाद उत्पन्न करण्यास, दुसऱ्या कांहीं गोष्टी ह्या जगनांत आहेत असं वाटावयास लागण्यास, तेवढा दिवस पुरेसा होत नाही. म्हणून आठवड्यांतील सगळेच दिवस जर रोजच्या पोटाच्या धंद्यांत गेले, तर विश्वांत व संसारांत कांहीं काव्यासारखी चमत्कृति आहे, कांहीं आस्वाद, कांहीं प्रसाद आहे, सर्वच येथूनतेथून शुष्क व चमत्कृतिविहीन नाही, हे लोकांच्या लक्षांत येण्यास मुळींच मार्ग खुला राहणार नाही. मग 'आला, आला, प्राणि जन्मास आला । गेला, गेला, बापुडा व्यर्थ गेला ॥' अशी सर्वत्र स्थिति होऊन जाईल. पण ती निजून राहण्यास किंवा सारखे पत्ते झोडीत बसण्यास मात्र नव्हे ! तर आपल्या सभोवतीं जे हे असंख्यात विश्वव्यापार चाललेले आहेत, त्यांचें निरीक्षण व मनन करून चित्तांत आल्हाद उत्पन्न करण्यासाठीं; व योग्य विचार व योग्य विकार आपल्या मनांत दिवसेंदिवस जास्तजास्त उत्पन्न होऊन शिवाय आपण आहों कोण ? आलों कोठून ? जाणार कोठें ? हे विश्व कसे उत्पन्न झाले ? वगैरे प्रश्नांचा विचार ज्याच्या त्याच्या शक्तीप्रमाणें जास्त जास्त करण्यास सांपडावा, म्हणून.

१७. बहुतकरून वर्षांतून एकदा ह्याच्यापेक्ष ही जास्त विश्रान्ति घेण्याची चाल प्रचारांत अधिक अधिक येत चालली आहे. तिच्यापासून आपलें शरीर व मन ह्यांस किती फायदा होतो हे येथें सविस्तर सांगितलें पाहिजे असं नाही. अशा प्रकारची एकदांन महिने रजा घेऊन बाहेर गांवीं हवा बदलण्यास किंवा रम्य स्थळें पाहाण्यास वगैरे गेलें म्हणजे किती आनंद होतो हे, ज्यांनीं ह्या सुखाचा अनु-

भव घेतला असेल, त्यांसच पूर्णपणे कळेल. पण हा फायदा मिळविण्यासाठीच मुद्दाम आपण विश्रान्ति घेत असतो म्हणून त्याजबद्दल विशेष सांगावयास नको. तथापि त्याच्याशिवाय दुसरा एक अप्रत्यक्ष फायदा असा होतो की, परत आल्यावर नेहमींचाच धंदा करण्याची उमेद जास्त वाढते, व तो उत्तम रीतीने वजावण्याची योग्यताही बुद्धीचा विकास जास्त होऊन व अनुभव जास्त येऊन वृद्धिगत होते. ह्यावरून अशी विश्रान्ति घेण्यास नीतिशास्त्राची परवानगी आहे असें उघड दिसते. किंबहुना ज्यास धंद्यांत वगैरे चांगली क्फायत होत असून पैशांची फारशी फिकीर नसेल, त्यांनीं अशी विश्रान्ति घेण्याबद्दल नीतिशास्त्राची सक्ति आहे.

आतां, ह्या विषयाची प्रस्तुत दृष्टीनें जास्त चर्चा न करितां विश्रान्ति घेण्यास परार्थपरनीतिदृष्ट्या आधार सांपडतात त्यांचा विचार करूं, व त्या दृष्टीनें जरूर असेल तितकी विश्रान्ति घेणे हें रास्त ठरते किंवा नाहीं तें पाहूं. आपल्यावर अवलंबून असणाऱ्या मुलांबाळांचे आपल्यावर जें साहजिक हक्क असतात, व इतर लोकांशीं कामधंद्याच्या संबधानें आपण कांहीं करार वगैरे केले असल्यामुळे त्यांचे आपणावर जे कृत्रिम हक्क असतात, ते मनांत आणिले असतां फाजील श्रम करणे गैर आहे असें म्हणावें लागते. कारण, अविचारानें आपण आपल्या शक्तीचा व्यर्थ खर्च केल्यास हे दोन्ही प्रकारचे हक्क संभाळण्यास मोठी मारामार पडेल. म्हणून त्यांचें जें आपण देणें असेल तें देतां येईल, व तेवढे श्रम केल्यानें थकवा व शक्तिपात हीं उत्पन्न होणार नाहींत, अशा प्रकारचा श्रम व विश्रा-

न्ति ह्यांच्यामध्ये जो योग्य जम बसवावयाचा, तो शहाणपणाने व विचारपूर्वक बसविला पाहिजे. एवंच असे ठरते की, परार्थपरनीतीच्या दृष्टीनेही स्वतःवर फाजील श्रमांचा बोजा लादणे गैर होय.

बेसुमार श्रमांच्या संबधाने परार्थपरनीतीचा हा प्रतिबंध फार कडक आहे खराच; पण त्याच नीतीचा ह्याच्यापेक्षाही आणखी एक कडक प्रतिबंध आहे. व तो अगदी अक्षरशः पाळिला पाहिजे असे म्हटले तरी चालेल. (सर्वांनी जरी नाही तरी जे गृहस्थाश्रमी आहेत किंवा होऊ इच्छित असतील त्यांनी तर पाळिलाच पाहिजे.)—पहिल्या प्रकरणांत आम्ही विशेष जोराचे विधान करून सांगितलेच आहे की, आपले शरीर व मन दोन्ही निरोगी स्थितीत राखणे हे पुढच्या पिढीच्या संबधाने आपले मुख्यकर्तव्य होय. आतां मर्यादेबाहेर श्रम केल्याने शरीरास क्षीणता ही आलीच पाहिजे. म्हणून आरोग्यशास्त्राच्या नियमांस अनुसरून आईबापे लहानपणापासून वागत आली असलीं काय व वागलीं नसलीं काय त्यांच्या संततीस दोन्ही गोष्टी सारख्याच साधक आहेत अशी कल्पना करणे हा केवळ मूर्खपणा होय. पहिल्यापासून आईबापे जर नेहमीं कमी विश्रांति घेत आलीं असतील, व त्यामुळे त्यांच्या शरीरांतली शीज जर बरोबर भरून आलेली नसेल, तर त्यांच्या इतर गुणावगुणांप्रमाणे ह्या कमीपणाचे लक्षणही त्यांच्या संततींत उतरणारच. आतां हे लक्षण मुलांच्या ठिकाणीं नेहमीं स्पष्टच उमटेल असें नाही हे खरे, कारण मुलांची एकंदर प्रकृति जी बनते ती केवळ आई व बाप ह्या दोघांच्या प्रकृतीच्या धोरणावरच सर्वांशीं बनते असें नाही, तर त्यांच्या

पुष्कळ पूर्वजांपासून ती त्यांस प्राप्त झालेली असते; तथापि आईबापांच्या अविचारी वर्तनाचा वास्तविक परिणाम मुलां-
वर कोणत्या तरी रीतीने होतोच होतो, म्हणून संतति
चांगली निपजण्यासाठीं देखील प्रत्येकानें योग्य विश्रान्ति
घेणें रास्त होय.

प्रकरण ४

शरीरपोषण

१८. अधाशीपणानें पुष्कळ खाणें किंवा पिणें ह्या गोष्टी निंद्य होत, व अधाशीपणानें खाणारा माणूस, किंवा ओकून पडेल इतकें पान करणारा माणूस, दोघेही सारखेच त्याज्य होत, ह्या गोष्टी बहुतेक लोक कदाचित् कबूल करितील, व नीतिदृष्ट्या त्यांस गैर म्हणणें त्यांस कदाचित् पसंत पडेल. पण ह्या प्रकरणाच्या मथळ्यावरून असें उघड दिसतें कीं, इतर खाण्यापिण्याच्यासंबंधानेंही नीतीशास्त्राचीं बंधनें आहेत; व त्याबद्दल मात्र ते आह्मांस बहुतेक मूर्ख ठरवतील. ते साहजिक असें विचारतील कीं, सामान्य खाण्यापिण्याचा व नीतीचा संबंध कोठून असणार? आह्मी त्यांस उलट असें विचारतो कीं, फाजील खाणें व पिणें ह्यांस तुम्ही निंद्य मानतां ना? व तसें कोणीं करूं नये असें म्हणून अर्थात् असल्या कृत्यांची नीतिदृष्ट्या अपराधांत गणना करतां ना? असें जर आहे, तर मग, खाण्यापिण्याच्या संबधानें दुर्वर्तन जसें तुम्हाला दिसतें व त्याची जशी तुम्ही निर्भत्सना करितां, तसेंच ह्याच्या विरुद्ध, त्याच गोष्टीच्या संबधानें जें सुवर्तन असेल तेंही लक्षांत आणून त्याची प्रशंसा कां करित नाहीं? ह्याचें कारण असें दिसतें कीं, जीं नेहमींचीं कृत्यें बहुतकरून लोक धडधडीत नियमास सोडून करित नाहीत, तीं गैर किंवा रास्त ह्या दोन वर्गांपैकीं कोणत्या तरी एका वर्गांत येतात, असें लोकांस बहुतेक वाटत नाहीसंच होतें. 'दोन नी दोन चार' अशासारख्या गणितशास्त्रांतील

रोजच्या परिपाठांतल्या व अगदीं तोंडपाठ गोष्टी त्या शास्त्रां-
तील असतील हें देखील पुष्कळ लोक विसरतात. लहान
मुलांसं सभोवतालच्या पदार्थांचें जें अधिकाधिक ज्ञान होत
असतें तें त्यांच्या एकंदर शिक्षणापैकीं अतिमहत्त्वाचें समजलें
पाहिजे, असें असून देखील पुष्कळ लोक त्याची शिक्षणांत
मुळींच गणना करीत नाहींत. त्याप्रमाणेंच खाण्यापिण्याच्या
योगानें जावित चांगलें राहण्यास जी अतिशय महत्त्वाची
व अत्यंत आवश्यक मदत होते, ती आपोआप होतच अस-
ल्यामुळें, नीतिशास्त्रांत तिचा समावेश केला पाहिजे हें
पुष्कळांच्या ध्यानींमनींही येत नाहीं. परंतु ज्या अनेक
गोष्टींवर आपलें कल्याण मुख्यतः किंबहुना सर्वांशीं अव-
लंबून आहे त्यांच्यापैकींच ही एक असल्यामुळें नीतिशा-
स्त्राच्या प्रदेशांतून तीस हाकून लावणें आह्मांस रास्त दिसत
नाहीं.

ज्या गोष्टींस नीतिशास्त्रदृष्ट्या बरेंवाईट म्हणणें योग्य
आहे त्यांच्यापैकींच ही एक गोष्ट होय, हें तत्त्व विसरून
गेल्यानें किती नुकसान होण्याचा संभव आहे, हें लक्षांत
आणावयाचें असेल, तर फार दूर जावयास नको. ह्या
गोष्टीच्या संबधानें लोकांचे सध्यांचे समज किती चुकलेले
आहेत एवढें ध्यानांत आणिलें म्हणजे पुरे.

१९. अतिशय थंड प्रदेशांत किंवा अतिशय निकस
वगैरे प्रदेशांत राहणारे जे कित्येक रानटी लोक आहेत,
त्यांस एकदम मनस्वी खाऊन घ्यावें लागतें. त्यांच्या एकंदर
स्थितीचा विचार करितां असें म्हणावें लागतें कीं, पुष्कळ
अन्न एकदम खाणें किंवा खाऊन घेणें हें कित्येक प्रकार-
च्या स्थितींत आवश्यक व रास्त होय. अशा लोकांच्या

खाण्याकडे पाहतां प्रथमदर्शनीं आपणास असें वाटतें कीं, कायहो ह्यांची ही दांडगी व बेसुमार क्षुधा ! पण त्यांनीं ती तृप्त करून घेणें रास्त आहे इतकेंच नाहीं, तर केवळ अनिवार्य आहे. कारण अशा लोकांपैकीं जर एकाद्याच्या अंगीं पुष्कळ अन्न एकदम खाण्याचें सामर्थ्य नसतें, तर अति थंड प्रदेशांत अंगांत हुडहुडी भरून, व निकस जमिनीच्या प्रदेशांत उपासमार होऊन, त्यांच्यावर मरण्याची पाळी निःसंशय येते. ह्या गोष्टीबद्दल आणखी पुरावा पाहिजे असल्यास, सुधारलेल्या राष्ट्रांतील कांहीं लोक उत्तर-ध्रुवाकडील आर्तिक महासागरांतील जलपर्यटन करून येतात, त्यांचे वृत्तांत वाचावे. ते असें म्हणतात कीं, येथील (आर्तिक महासागरांतील) रहिवाशांप्रमाणें आपणांसही व्हेल माशाची व इतर मोठ्या जलचरांची चरबी खाण्याची जबर इच्छा तेंथें होते व ती खाल्याशिवाय क्षुधा तृप्तच होत नाहीं, व पोटांत उबाराही येत नाहीं.

अन्नाच्या संबधानें ज्या आपल्या वासना असतील त्या तृप्त करणें हें नीतिदृष्ट्या योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे ह्या प्रश्नाचा विचार करण्यास ही प्रस्तावना उत्तम झाली. पूर्वी आह्मीं म्हटलेंच आहे कीं, ह्या प्रश्नाचा नीतिदृष्ट्या विचार करणें ही गोष्ट बहुत लोकांस मान्यच होण र नाहीं. व पुष्कळ ' हरीचे लाल ' कदाचित् असे असतील कीं, आह्मी तसें करावयाचें म्हणतो ह्याबद्दल आमची हंसून टरच उडवितील. असें जरी आहे, तरी खाण्याचा प्रश्न नसून जेंथें पिण्याचा (अर्थात् मद्यपानाचा) प्रश्न असेल त्या ठिकाणीं मुळींच मद्यपान न करणारास किंवा मितपान करणारास तेच लोक बरे म्हटल्याशिवाय राहात नाहींत. व

बेताबाहेर दारू पिणारास वाईट म्हटल्याशिवायही राहात नाहीत. अर्थात् हे वर्तन नीतिशास्त्रांत येते असे ते समजतात. खेरीज, जे पदार्थ आपण सेवन करितों त्यांचे परिणाम काय होतात हे पाहून त्या सेवनास बरेवाईट म्हणणे योग्य होय, ही गोष्ट हेही लोक कबूल करितील. असे जर आहे, तर तो पदार्थ जेव्हां पातळ किंवा पेय असेल तेव्हां त्यांच्या सेवनास बरेवाईट म्हणावयाचें, व घट्ट किंवा खाद्य असेल तेव्हां म्हणावयाचें नाही, हा कोणत्या देशांतला न्याय ? फाजील पिणे जर गैर आहे, तर फाजील खाणे गैर नाही, असे कोणत्या आधारावर म्हणावयाचें ? फाजील खाण्यापासून वाईट परिणाम होत नसत तर मग गोष्ट निराळी. एवढी गोष्ट लक्षांत येऊं नये हा खरोखरच मोठा चमत्कार आहे.

सभोंवतालची स्थिति व प्रकृति ह्यांच्यांत प्रत्येक प्राण्याचे ठायीं एकंदरीनें सर्व प्रकारचा जम नेहमीं बसतच चाललेला असतो. ही गोष्ट जशी इतर प्राण्यांस लागू आहे तशीच माणसासही लागू आहे. आणि बाकीच्या जमांबरोबर अन्नाची आवश्यकता व खाण्याची वासना ह्या दोहोंचाही जम बसत असतो. ज्या प्राण्यास ज्याठिकाणीं जितकें अन्न खाण्याची आवश्यकता असेल, एरव्हीं प्रकृति चांगली राहावयाचीच नाही, त्या ठिकाणीं तितकें अन्न खाण्याची त्यास वासना होऊं लागते. मार्गे जी अति थंड प्रदेशांतील लोकांची गोष्ट सांगितली, तिजवरूनच हे व्यक्त होते. पण ह्याशिवाय आणखी एक सामान्यसिद्धान्त असा आहे कीं, कोणत्याही प्राणिवर्गांत सभोंवतालच्या स्थितीस अनुसरून वागण्याची उत्तम योग्यता ज्या प्राण्यांचे ठायीं

असेल, तेच पुष्कळ दिवस जगतात; बाकीचे लवकर मरून जातात. ह्या सिद्धांतावरून देखील असा एक उपसिद्धांत साहजिक निघतो कीं, इतर प्राण्यांप्रमाणें माणसाच्याही सर्व वासना सभोवतालच्या स्थितीस अनुसरून जर बनल्या नसत्या, तर आज पृथ्वीच्या पाठीवर माणसें कोठेंच दृष्टीस पडलीं नसतीं. कारण, अन्नाची आवश्यकता व तितकें अन्न खाण्याची क्षुधा ह्या दोन गोष्टींचा जम ज्या ज्या प्राणिवर्गांत बरोबर बसणार नाहीं, त्या त्या वर्गातील प्राण्यांच्या शक्तीचें मान तितकें कमी झालेंच पाहिजे. व अशा ह्या स्थितीचा साहजिक परिणाम असा होत गेला पाहिजे कीं, त्या वर्गातील प्राणी हळूहळू अधिकाधिक लवकर मरावयास लागून तो वर्गच नष्ट होण्याचा प्रसंग आला पाहिजे. सारांश, ह्या दोन गोष्टींचा जम उत्तम जरी नाहीं, तरी बराच बसला पाहिजे. कांहीं माणसांत जरी न बसला, तरी पुष्कळ माणसांत बसला पाहिजे.

कांहीं अंशीं बेजम दृष्टीस पडतो, ही गोष्ट निःसंशय आहे. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील लोकांत अद्यापि असे कांहीं गुणधर्म पिढीजात आलेले दिसतात कीं, ते प्रारंभीच्या रानटी स्थितीस योग्य होते; पण हल्लींच्या त्यांच्या व्यवस्थित व सुधारलेल्या अशा स्थितीस योग्य दिसत नाहींत. वास्तविक क्षुधा जितकी लागली असेल ती तृप्त करण्याच्या पलीकडे अन्न खाणें, ह्या गोष्टीकडे जो लोकांचा सर्व कल दिसतो, तो ह्या गुणधर्मांपैकींच एक होय. अव्यवस्थित रीतीनें राहणारे जे रानटी लोक त्यांस ही वृत्ति फायद्याची होती हें खरें आहे; पण व्यवस्थित रीतीनें सुधारलेल्या लोकांस तिच्यापासून कांहींएक फायदा दिसत नाहीं. उलट

नुकसान आहे. असें असूनही ही प्रवृत्ति अद्यापि कायम राहिली आहे ह्याचें एक कारण असें दिसतें कीं, आपल्या-पैकीं पुष्कळ लोकांस मोटेच्या बैलाप्रमाणें तेंच तेंच काम जन्मभर करित राहावें लागत असल्यामुळे त्यांच्या जीवितांत स्वारस्य बहुतेक असत व नाही. सगळ्या आयुष्यांत कष्ट सोसण्याचे प्रसंग फार, व सुखाचे क्षण अल्प. असें आहे म्हणून माणसास साहजिक असें वाटतें कीं, सगळ्या चौवीस तासांच्या कृत्यांत जीं काय थोडीं सुखकारक कृत्यें असतील तीं बेतावाहेर लांबवावीं. आतां, ह्या अल्प कृत्यांपैकीं जेवणें हें एक अल्प कृत्य होय ह्यांत कांहीं संशय नाही. ह्यामुळेही बेतावाहेर खाण्याकडे प्रवृत्ति अद्यापि इतकी दृष्टीस पडते. ह्याच्या उलट, जेवल्यानंतर करावयाचें काम जेव्हां सुखकारक असेल तेव्हां ही जेवण लांबविण्याची इच्छा तितकी कमी होते. सारांश, फाजील झोंप घेण्याकडे प्रवृत्ति होण्यास जें कारण आहे तें ह्याही ठिकाणीं लागू पडतें.

आतां, ह्या कारणावरून जेवण्यांत जो कमीजास्ती अतिरेक होतो तो आपल्या वासनांच्या केवळ हुकुमाप्रमाणें आपण वागावयास पाहतों म्हणून होतो असें नाही. म्हणजे आपली क्षुधाच जास्त असते म्हणून आपण जास्त खातो असें मुळींच नसून, आपल्या वासना जास्त खाण्यास आपल्यास आग्रहच करितात म्हणून आपण जास्त खातो. अशा रीतीनें आपल्या वासना आपल्यास भलताच आग्रह करितात ह्याचें कारण आपल्यातील जी कल्पनाशक्ति ती होय. कारण, ह्या कल्पनाशक्तीपासून जसे कधीं कधीं सुपरिणाम होतात, तसे कधीं कधीं कुपरिणामही होतात. प्रस्तुतचें उदा-

हरण कुपरिणामाचें होय. क्षुधा तृप्त होईतोपर्यंत जेवण शाल्यावर मग जें आणखी अन्न आपण खातो तें खाल्लेच पाहिजे म्हणून खात नाही; तर भूक कडकडली असतां प्रथम जिभेस अन्नाची जी उत्तम रुचि लागली तशीच आणखी तेंच अन्न खाल्लें असतांही लागेल, अशी आपली कल्पना धांव घेते; व ह्या कल्पनेच्या जोरावर आपण वेताबाहेर जेवतो. दुसरी एक चाल आपणां सर्वांमध्ये अशी पडलेली आहे कीं, दिवसांतून दोनदां किंवा तीनदां ठराविक वेळीं जेवावयास बसावयाचेंच व ठराविक अन्न खावयाचेंच; मग भूक असो वा नसो. ह्याचेही वरच्यासाखेच वाईट परिणाम होतात. पुष्कळ लोक असे पाहण्यांत येतात कीं, ते आपलें जेवावयाचें म्हणून जेवतात; क्षुधा लागली आहे म्हणून जेवतात असें नाही; तर उलट क्षुधा नसली तरी जेवतात. आणि चमत्कार हा कीं, अशा रीतीने आपल्या वासनांचें उलंघन करणारे जे हे लोक तेच असें प्रतिपादण्यास मार्गेंपुढें पहात नाहीत कीं वासनांस अनुसरून वागणें हें सुखावह दिसत नाही ! वासनांचे हुकूम आपण नेहमीं मोडल्यामुळें आपलें नुकसान झालें, आपली प्रकृति बिघडली, हें पाहून त्याच्यावरून असें अनुमान काढितात कीं, वासनांचा हुकूम मानणें हेंच गैर !

आतां हें खरें आहे कीं, ज्यांची प्रकृति बरोबर नसेल त्यांनीं जर जितकी खाण्याची इच्छा असेल तितकें खाल्लें, तर कधींकधीं त्यांची प्रकृति अधिकच बिघडते. कित्येक वाहेरून चांगले निरोगी दिसत असूनही, त्यांनीं भूक असेल तितकें खाल्लें, तर त्यांच्याही प्रकृतीवर वरच्यासारखाच अनिष्ट परिणाम होतो. पण असे अनुभव कधींकधीं येतात,

म्हणून त्यांच्यावरून वरच्यासारखे अनुमान काढणे रास्त ठरणार नाही. अशा लोकांचा वास्तविक स्थिति अशा झालेली असते कीं, वासनांस अनुसरून वागण्याचे ह्या लोकांनीं पुष्कळ दिवस सोडून दिलेले असल्यामुळे, शरीररूपी यंत्रास वेळोवेळीं ज्या गरजा उत्पन्न होतील त्या भागविण्यास वासनांनीं माणसांस टोंचणी लावावी, हा जो गरजा व त्यांची भागवणी ह्यांच्यामध्ये निरोगी माणसांत असणारा जम तो असल्या लोकांत अगदीं बिघडलेला असतो. नेहमीं घरांतल्या घरांत बसून राहणे, बेसुमार श्रम करणे, मनास सारखी कांहीं आंच लावून घेणे, थंडीवाऱ्यापासून त्रास होणार नाही अशा बेताचे कपडे अंगावर न घेणे, अशुद्ध हवेत राहणे, इत्यादि एक किंवा अनेक कारणांनीं अशा लोकांचे शरीरधर्मच असावयाचे त्याच्या उलट झालेले असतात. असें झाल्यावर मग ते जर आपल्या वासनांस अनुसरून वागू लागले, तर तेगेंकरून त्यांचा खार्त्रीनेच फायदा होतो असें नाही. अशी स्थिति झाली म्हणजे आपली क्षुधा आंवरून धरणे हेंच कांहीं लोकांस पथ्यकारक होते; व दुसऱ्या कित्येकांस क्षुधा नसतांही खाणे हेंच हितकर होते. इंद्रियविज्ञानशास्त्राच्या नियमांविरुद्ध पुष्कळ दिवस पापें करित आले असल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीची स्थिति अशा प्रकारची विपरीत होऊन गेलेली असते कीं, अशा गोष्टींत वासनांचें जें स्वाभाविक बंधन मानावयाचें तेवढ्यानें भागत नाही. तर त्यांत वैद्यक शास्त्रांतलें कृत्रिम बंधनाची भर घालावी लागते. पण असें आहे म्हणून वरील चमत्कारिक अनुमानास कांहीं बळकटी येते असें मुळींच नाही. पुष्कळ दिवस उपासमार झाल्यावर माण-

सास जी गिधाडभूक लागते, ती तृप्त करण्यासाठीं जर तो सपाटून जेवला, तर मरतो देखील. दुष्काळपीडित लोकांचे ठिकाणीं हा दुःखकारक अनुभव वारंवार येतो. अशा लोकांचेठायीं शक्तिपात इतका जबरदस्त झालेला असतो कीं, त्यांनीं पुष्कळ अन्न एकदम खाल्लें तर तें त्यांस मुळींच पचत नाहीं. म्हणून अशा लोकांस थोडे थोडे अन्न वरचेवर खाल्कं घालावें लागतें. पण ह्यावरून असें अनुमान काढिलें तर चालेल काय, कीं एरव्हीं देखील सपाटून जेवून क्षुधा तृप्त केल्यानें माणूस मरेल ? हीच गोष्ट सर्वत्र लागू पडते. भूक असेल तितकें खाल्ल्यानें कधीं कधीं जे अनिष्ट परिणाम झालेले दिसतात, ते पूर्वीं पुष्कळ वेळां भुकेपेक्षां जास्त किंवा कमी खाल्ल्यानें प्रकृतींत जो विधाड झाला असतो त्यामुळें होतात. विधाड झाल्यावर मग एकदां भूक असेल तितकें खाल्ल्यानें ते होतात असें नव्हे. असो.

लोकांच्या समजांत दुसरी एक विलक्षण तन्हा दिसते. ती अशी कीं, ज्या कित्येक लोकांस भुकेपेक्षां फार जास्त खाल्ल्याचे वाईट परिणाम दिसतात, त्यांसच भुकेपेक्षां फार कमी खाल्ल्यानेंही तसेच कुपरिणाम होत असतील, हें कळत नाहीं. आपल्या एकंदर धर्माचा व गृहशिक्षणाचाच कल असा आहे कीं, एकंदर वासनांचें दमन होईल तितकें चांगलें; मग त्या कुवासना असोत कीं सुवासना असोत. सारांश आपल्या धर्मांत व समजुतींत एकप्रकारची वैराग्यवृत्ति फार बळकट झालेली दिसते. ह्यामुळें पुष्कळ लोकांस असें वाटतें कीं, जितकें थोडें खावें तितकें उत्तम; त्यांतच कांहीं विशेष पुण्य किंवा पुरुषार्थ आहे. एकापक्षीं मेजवानीच्या वगैरे प्रसंगीं पुष्कळ आग्रह करण्याची जशी अविचारी

चाल आपल्यांत पडलेली आहे, तशी नेहमींच्या जेवणांत, भुकेपेक्षां दोन घांस कमी खाल्लेले बरे असें म्हणण्याची व त्याप्रमाणें घरांतल्या माणसांस स्वतःबरोबर वागविण्याचीही चाल बरीच आहे. पण भुकेपेक्षां कमी खाल्ल्याचे परिणाम फार अनिष्टकारक होतात; व मुलांचे ठिकाणीं तर ते फारच दृष्टीस पडतात. कारण त्यांची वाढ व्हावयाची असते; व वाढ होण्याच्या वयांत जर शरीरपोषण बरोबर झालें नाहीं, तर ती निःसंशय खुंटते. मग कधीं शरीराचा एकंदर बांधाच अकुंचित होतो; किंवा कधीं कधीं शरीरांत रक्त व मांस हीं उत्पन्न व्हावीं त्यापेक्षां कमी उत्पन्न होतात; किंवा दोन्ही प्रकारीं नुकसान होतें. ही चुकी ज्या आईबापांच्या हातून होत असेल त्या आईबापांच्या कपाळीं मांठ्या वयांत आपलीं मुलें अशक्त व रोगी झालेलीं पाहण्याचें पाप हटकून उभें राहतें. खाणें अपुरें झालें तर जनावर चांगलें निपजेल, असें धनगराच्या स्वप्नीं तरी येतें काय ? घोडे, बैल, वगैरे जनावरें जे लोक केवळ चैनीसाठीं किंवा लढाईत नेण्यासाठीं किंवा दुसऱ्या कांहीं कामासाठीं बाळगितात, त्यांपैकीं कोणास तरी असें वाटतें काय, कीं त्या जनावरास चांगलें खाणें घातल्याविना तें आपलें काम चांगलें बजावील ? मग आपल्या मुलांबाळांच्या संबधानें ह्याच्या उलट समजूत कां असावी ? लहानपणीं ज्या पोषक पदार्थांपासून शरीर व मेंदू हीं बनतात, व मोठेपणीं त्यांची झीज भरून येते, तीं पोषकद्रव्यें जर जावीं तितकीं पोटांत गेलीं, तरच त्यांची चांगली वाढ होते व अंगांत चांगली हिम्मत राहते. ह्या गोष्टीच्या संबधानें शास्त्र व आपली सामान्य समजूत ह्या दोहोंचीही एकवाक्यता आहे. म्हणजे

जर भूक असेल तितकें खाल्लें, तरच आपल्या पोटांत जावीं तितकीं पोषकद्रव्यें गेलीं असा आपल्यास भरंवसा मानतां येईल; व ह्याच्या उलट, भूक असूनही जर आपण थोडें जेवलों, तर आपल्या शरीराचा एकंदर जोम व शक्ति ह्या दोहोंतही थोडाबहुत कमीपणा येईलच येईल.

तर मग आपल्यास असा सामान्य सिद्धांत ठरविण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं कीं, भूक पूर्ण निवे तोंपर्यंत खाण्यास नीतिशास्त्राची परवानगी आहे. व अशी परवानगी असण्यास कारणें दोन. एक, एकंदर आयुष्यांत जीं कांहीं वास्तविक सुखें आपल्यास प्राप्त होतात, त्यांच्यांपैकीं, भूक लागल्यावर खाल्लें असतां जें समाधान वाटतें तें एक फार मोठें सुख आहे. दुसरें कारण असें कीं, अशा रीतीनें शुधा तृप्त केल्यानें अंगांत कुवत पुरी राहून आपलीं जीं संसारांतील कर्तव्यें तीं उत्तम रीतीनें बजावण्यास लागणारी शक्ति आपल्या अंगीं उत्पन्न होते.

२०. रोजरोज एकच प्रकारचें अन्न सेवन केल्यानें एकाद्यास वीट येऊन, तो जर तोंडास जास्त रुचि आणण्यासाठीं जेवणाच्या पदार्थांत कांहीं फरक करूं लागला, तर कांहीं लोक त्याची कधीं कधीं थट्टा करूं लागतात. म्हणजे नीतिदृष्ट्या त्याचें तें वर्तन गैर आहे असें त्यांच्या म्हणण्याचें तात्पर्य निघतें. स्पेन्सर साहेब म्हणतात कीं, ही कदाचित् कोणास निव्वळ कल्पना वाटेल, पण तसें नाहीं. माझ्या स्वतःच्या अनुभवांतील मी गोष्ट सांगतो. असो. पण अशा लोकांच्या म्हणण्याचा भावार्थ असा निघतो कीं, खाण्याच्या पदार्थांत कधीं कधीं फेरफार करणें योग्य आहे किंवा नाहीं, हा प्रश्न नीतिशास्त्राचाच आहे. म्हणूनच

स्पेन्सर साहेबांच्या माहितीतील वरील धर्मिष्ठ स्कॉच बाईचे मत ज्यांस कबूल नसेल, त्यांनी वेलाशक असें समजावें कीं, खाण्याच्या पदार्थांत फेरबदल करण्याची जी आपल्यास वासना होते, ती तृप्त करून घेण्यास त्या शास्त्राची कांहीं हरकत नाही. भूक निवेपर्यंत खाण्यास जशी नीतिशास्त्राची परवानगी आहे, तशीच ह्या गोष्टीसही आहे.

खाण्याच्या पदार्थांत फेरफार काय काय करावे, कोणत्या प्रकारचे पदार्थ खरे, व ते शिःवून वगैरे तयार कसे करावे, ह्या प्रश्नांचा विचार करण्याचें हें स्थळ नाही हें उघड आहे. पहिल्या प्रकरणांत आह्मी आमचें मत गर्भितरीत्या सांगितलेंच आहे कीं, आपल्या ज्या ज्या वर्तनाचा संबंध आपल्याच सुखदुःखांशीं प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष येत असेल, तें सर्व वर्तन नीतिशास्त्रांत येतें. तें मत ज्यांस कबूल नसेल ते लोक तर आह्मी वरील प्रश्नांचा केवळ नामनिर्देश केला एवढ्याबद्दलच आह्मांस दोष देतील. पण ते कांहींही म्हणोत, आह्मांस वरील तीन प्रश्नांच्या संबंधानें जातां जातां जें काय सांगणें किंवा सुचविणें आहे तें हें कीं, हे तिन्ही प्रश्न 'आपल्या जिन्हेची तृप्ति करणें' ह्या एका सदरांत आणितां येतील. ही जिन्हेची तृप्ति क्षुधेच्या तृप्तीहून कांहीं अंशीं भिन्न आहे, सर्वांशीं नाही. 'भुकेला कोंडा' जसा चालतो, तसा जिभेच्या चवीला तितका चालत नाही. शिवाय, ह्यांचा कार्यकारणसंबंध आहे. भूक कडकडीत लागली म्हणजे एरव्हीं जो पदार्थ रुचकर लागत नाही, तोच लागू लागतो. दुसऱ्यापक्षां अन्न रुचकर लागलें, म्हणजे क्षुधाही जास्त तृप्त होते. प्राचीन काळापासून आजपर्यंतचा इतिहास चाळून पाहतां

विषयसुखांचा अतिरिक्त उपभोग घेतल्याचीं उदाहरणें बरींच सांपडतात. कधीं कधीं तर हा अतिरेक इतका कळसास गेलेला दिसतो कीं वाचणारांस किळस येते. प्रस्तुतकालींही असल्या अतिरिक्त विषयसुखालासेचीं उदाहरणें क्वचित् क्वचित् दृष्टीस पडतात. ह्यामुळे, व धर्मासंबंधानें सांगितलेली जी वैराग्यवृत्ति ती आपल्या बहुतेकांच्या हाडीं खिळलेली असल्यामुळे, लोकमताच्या प्रवाहास उलट दिशा लागून, बऱ्याच लोकांचा समज झालेला दिसतो कीं खाण्यापिण्याचें जें सुख आहे त्याच्याकडे फारसें लक्ष देणें, अर्थात् जिभेचे चोचले फार चालविणें, हें गैर होय. व असें जे करीत असतील त्यांचा त्याबद्दल चांगला निषेध करावा; किंवा निषेधच केवळ न केला तरी त्या विषयास फारसें महत्त्व देऊं नये, त्याच्याबद्दल मौन स्वीकारावें. आतां हें खरें आहे कीं, अशा संन्यासवृत्तीच्या लांबलांब गोष्टी सांगणारे जे लोक असतात त्यांच्याच पुढें जर बेचव पदार्थांनीं भरलेलें ताट नेऊन ठाविलें, तर त्यांचेही डोकें आपल्यासारखेंच फिरतें. आणि चमचमीत पदार्थ करितां येत नाहीत अशा स्वैपाकीणबाईस किंवा बुवास कायमची रजा देण्यास हेही गृहस्थ विशेष मार्गेंपुढें पाहतात असें मुळींच नाही. सारांश, त्यांची प्रत्यक्ष कृति पाहतां, जिभेचे चोचले चालविण्यांत त्यांचा जरी मुळींच कर्मापणा दिसत नाही, तरी तसें करण्यास शास्त्राचाही आधार आहे असें कोणी दाखवूं लागल्यास, तें मात्र त्या लोकांस कधीं कबूल व्हावयाचें नाही.

ह्या प्रश्नाच्या संबधानें अशा लोकांचें हें जें दुटप्पी वर्तन तें आह्मांस बिलकुल कबूल नाही हें सांगावयास नकोच. म्हणून आह्मी यथे असें स्पष्ट सांगणार कीं, आपल्या

जिभेचे योग्य चोचले चालविणें हें नीतिशास्त्रदृष्ट्या रास्त आहे इतकेंच नाही, तर तिची हेळसांड करणें हा त्याच शास्त्राच्या दृष्टीनें शुद्ध अपराध आहे. ह्याच्या उलट ज्यांचें मत असेल त्यांनीं असें म्हणण्यास तयार झालें पाहिजे कीं, आपल्या मनास सुख वाटणें काय, दुःख वाटणें काय, किंवा ह्या दोहोंपैकीं कांहींच न वाटणें काय, तिन्ही सार-खींच आहेत; त्याजपासून आपल्या देहाचें विलकुल नफा-नुकसान होत नाही. पण वास्तविक पाहतां नफानुकसान होण्याचा संभव फार आहे. वास्तविकस्थिति अशी आहे कीं, सुखकारक गोष्टींच्या योगानें आपल्या अंगांतील शक्ति व हिम्मत ह्यांची लाट जास्त उंचवळू लागते व ह्याच्या उलट, दुःखकारक गोष्टींच्या योगानें मनाच्या उल्हासरूपी समुद्रास ओहोटी सुरू होते. आतां, हे हि-म्मतीचे तरंग ज्या अनेक सुखांच्या योगानें वाढत जातात त्यांच्यापैकींच अन्न रुचिकर लागून जो मनास आनंद होतो तो एक होय. आपण जें अन्न खातो तें जर चवीनें खाल्लें तर तें पचण्यास सुलभ कां पडतें, व तेंच अन्न जर कंटाळून कसें तरी पोटांत लोटलें तर पचण्यास अडचण कां पडते, ह्याचीं दोन कारणें आहेत. सर्वच प्रकारच्या सुखकारक मनोवृत्तींचा असा सामान्य धर्म आहे कीं, तेंणेंकरून आपल्या हृत्कमलांतून सर्व शरीरांत रक्त खेळ-ण्याचा जो व्यापार सारखा सुरू असतो, त्यास जोर यावा. म्हणून जिभेस अन्नाची चांगली रुचि लागली असतां मनाची जो समाधानवृत्ति होते तिच्या योगानें रुधिराभिसरण चांगलें चालण्यास मदत होते. असें झालें म्हणजे अर्थात् एकंदर शरीर-व्यापारांस नास्त जोर येतो; कारण ते सर्व रुधिराभिसरण जलद

होणें किंवा मंद होणें ह्याच्यावर अवलंबून असतात. तें जलद व जोरानें चालत असलें तर त्यांसही जोर येतो; तें मंदावलें म्हणजे हेही मंदावतात. दुसरें कारण असें कीं, ज्या इंद्रियांत अन्नपचन करणारे रस उत्पन्न होत असतात, त्यांस तर अन्नास रुचि चांगली लागल्यानें चांगलाच जोर येतो. असें झालें म्हणजे ते पाचक रस जास्त उत्पन्न होतात. व त्यामुळें अन्नपचनही जास्त उत्तम तऱ्हेनें होतें. ह्याबद्दल आपली खात्री करून घेण्यास फार दूर जाण्यास नकां. स्वयंपाकगृहांतून फोडणीचा वगैरे खमंग वास आला, म्हणजे जिभेस पाणी कसें सुटतें व क्षुधा तप्त कशी होतें ह्याचा अनुभव प्रत्येकास असेल. ह्यावरून हें सहज लक्षांत येईल कीं, आपल्या शरीरांतील एकंदर जो अन्नपचनाचा पन्हळ त्यास आपलें काम बजावण्यास, मिटक्या मारून खाल्लेल्या अन्नानें जास्त जोर येतो; व असें झालें म्हणजे अन्नपचन सहजच जास्त सुलभ रीतीनें होतें. आतां, शरीरपोषण चांगलें होणें हें अन्न चांगलें पचण्यावर अवलंबून असतें; व रोजचीं कृत्ये उरकण्यास लागणारी जी हिम्मत व अवश्य असा जो उत्साह तीं शरीरपोषण चांगलें होणें ह्या गोष्टीवर अवलंबून असतात. म्हणून ह्या दोन गोष्टींचा विचार करतां असें स्पष्ट ठरतें कीं, जिभेचे योग्य चोचल चालवणें नीतिदृष्ट्या रास्त आहे.

ज्यांना कधीं तरी बरेच दिवस आजारी पडून राहण्याचा दुर्दैवानें प्रसंग आला असेल, ते ह्या गोष्टीबद्दल चांगली साक्ष देतील कीं, पुढें वाढून आणून ठेवलेल्या ताटांतील पदार्थ जर अळमळीत किंवा बेचव असेल, तर दोन घांस देखील जाण्यास फार मारमार पडते. शिवाय

अशा रीतीनें मारून मुटूकून खाल्लेले अन्न पचण्यासही फार कठिण जाते. बरे, ह्याच्या उलट, जर तेच अन्न चवदार असले, तर एकदोन घांस जास्त जाऊन, पचण्यासही अडचण पडत नाही. असे झाले म्हणजे बरेच अन्न पोटांत जाऊं लागून, ते पचून, गेलेली शक्ति येऊं लागते; व तेणेकरून रोजचा धंदा पुनः हातीं घेण्यास कांहीं दिवसांनीं माणूस तयार होतो. आतां आपण आजारी असतां, म्हणजे आपली एकंदर शक्ति क्षीण झाली असतां, जिभेचे चोचले चालवल्याचा फायदा जर इतक्या स्पष्ट रीतीनें दृष्टीस पडतो, तर जेव्हां आपली प्रकृति चांगली असून अंगांत कुवत असावी तशी असेल, अशा वेळींही जरी तो फायदा इतका स्पष्ट दिसला नाही तरी कांहीं ना कांहीं तरी असलाच पाहिजे हे उघड आहे.

कांहीं लोक जितके खावे त्यापेक्षां अधिक अन्न खातात, तसेच असेही कांहीं लोक असतात कीं, अन्नांत फेरबदल करावा म्हणून जें सांगितलें, तो फेरबदल बेताबाहेर करितात; व खाण्याचे पदार्थच चमचमीत करावे त्यापेक्षां जास्त करितात. पकान्नांत तूपसाखर फार घालणें, तेलानें ओथंबलेलीं भजीं मिटक्या मारून बेताबाहेर खाणें, फोडणीस हिंग जास्त घालणें, पदार्थांत तिखट, आंबट, मनस्वी टाकणें, वगैरे गोष्टी वरील वर्गांत येतात; व त्या करणारे लोक थोडेथोडेके असतात असें नाही. पण अतिरिक्त अन्न खाण्याप्रमाणें खाण्याच्या जिनसांत फारच फेरबदल करणें, व त्या जिनसांस बेताबाहेर चमचमीतपणा आणणें, ह्या दोन्ही गोष्टी प्रकृतीस अहितकारक असल्यामुळे गैरच होत. आतां असला बेसुमारपणा गैर ठरला,

म्हणून त्यावरून त्या गोष्टींचा योग्य उपयोग करणें हेंही त्याच्याबरोबर गैर ठरतें, असें मात्र मुळींच नाहीं.

२१. हें प्रकरण आतां येथें आटपावें हें बरें दिसतें; नाहीं तर ती एक पथ्यापथ्यमीमांसाच बनण्याचा संभव आहे. पण तसें करण्यापूर्वीं वर सांगितलेल्या गोष्टीस परार्थपरनीतीचाही आधार आहे हें थोडक्यांत दाखविलें पाहिजे. अगोदर, आपल्याप्रमाणेंच युरोपियन लोकांत देखील कमी खाणें बरें अशी जी सामान्य समजूत दिसते तिचें कारण स्पेन्सर साहेबांस काय असावेंसें वाटतें तें सांगतों. ख्रिस्ती धर्मातील ही दंतकथा सर्वासच माहित आहे कीं, देवानें अगदीं प्रथम आदाम व ईव्ह ह्यांचें जोडपें उत्पन्न केलें. त्यापैकीं ईव्ह हिनें स्वर्गोद्यानांतील ज्ञानवृक्षाचें फळ देवानें खाऊं नको म्हणून सांगितलें अक्षतां खाल्लें; त्यामुळें जगांत पुढें सर्वत्र पाप पसरलें, व तें हल्लीं आपणां सर्वांच्या अंगांत खेळत आहे. आतां ईव्ह हिला अशी जी दुष्टबुद्धि झाली तिची प्रेरणा तिच्यांत देवाचा शत्रु जो सैतान त्यानें केली. ह्यावरून ख्रिस्ती लोकांत अशी कल्पना साहजिक वृद्धिंगत होत गेली असावी कीं, खाण्याची जी एकंदर वासना आपल्यास होते ती सर्व सैतानाच्या प्रेरणेमुळें; व चांगला खाद्य पदार्थ पाहून जिभेला जें पाणी सुटतें त्यालाही कारण तोच दुष्ट राक्षस ! ह्यामुळें खाण्याच्या संबधानें ही संन्यासवृत्ति त्यांच्यांत पसरली असावी ! असो.

आतां परार्थदृष्ट्या प्रस्तुत विषयाचा विचार करूं. आपण बेताबाहेर अन्न खाल्ल्याचे कुपरिणाम इतरांस अप्रत्यक्ष रीत्या सोसावे लागतात. कारण, तेणेंकरून आपण

कधीं कधीं आजारी पडल्यामुळें दुसऱ्यास आपला त्रास विनाकारण काढावा लागतो. शिवाय अन्नपचन बरोबर न झाल्यामुळें आपला स्वभाव तिरसट होतो; व त्याचींही फळें इतरांस भोगावीं लागतात. आपल्या तोंडून त्यांच्याशीं सुखाचा शब्द येण्याची मारामार पडते, नेहमीं कपाळास आंठ्या ! तेव्हां अशा प्रकारचा त्रास जर इतरांस द्यावयाचा नसेल, व अजीर्णाचा त्रास आपणा स्वतःस सोसावयाचा नसेल, तर खाण्यांत बेसुमारपणा कांहींही करतां कामा नये. दुसरा एक विचार असा आहे कीं, पुष्कळ लोक जर असे वाजवीपेक्षां जास्ती खाणारे निघाले, तर त्याचाही परिणाम इतरांवर अनिष्टच होतो. एकंदर समाजांत असणारा जो खाद्य पदार्थांचा पुरवठा तो नियमित असल्यामुळें, त्यांतील कांहीं असामी जर आपल्या योग्य पोषणास लागेल त्यापेक्षां जास्त जास्त अन्न खाऊन फस्त करूं लागले, तर इतर कांहीं असामींची अर्थात् उपासमार होणार. म्हणजे त्या देशांत जितके लोकांचा चांगला निर्वाह होणें शक्य असेल तितक्या लोकांचा न झाल्यामुळें तेथील वस्ती कमी होणार. उदाहरणार्थ, आपण असा एक देश घेऊं कीं, तेथील बहुतेक लोक आपली ताकद कायम राखण्यास जितकें अन्न पाहिजे त्याचा सहावा हिस्सा जास्त खातात. म्हणजे समजा दहा कोटी माणसें चार कोटी माणसांचें अन्न फडशा करितात. अर्थात् दोन कोटी प्रजेची वाढ ते खुंटवितात. आतां, देशांत माणसांची वस्ती वाढणें ही जर गोष्ट इष्ट असेल, तर दोन कोटी माणसांविरुद्ध तीं दहा कोटी माणसें मोठा अपराध करितात असें उघड ठरतें. मग त्या एकंदर अपराधाचा

वांटा प्रत्येक खादाड माणसाच्या कपाळीं किती का थोडा येईना, एकंदर अपराध महान् होतो ह्यांत संशय नाही.

खाण्यांत कोणत्याही प्रकारचा कमीपणा केला तर त्याचेही परिणाम परार्थपरनीतीच्या दृष्टीने अनर्थकारकच होतात. पहिला वाईट परिणाम आपल्या संततीवर होतो. आईबापे जर नेहमींच अल्प खाणारीं असलीं, तर संततीचे नुकसान होते. विशेषतः आई कमी खात असली तर ही नुकसानी विशेष स्पष्ट रीतीने दिसून येते. गरोदरस्थितींत आईच्या ठिकाणीं दोन व्यापार सुरळीत चालवे लागतात. एक, तिची शक्ति कायम राहिली पाहिजे; व दुसरा, गर्भाची योग्य वाढ झाली पाहिजे. म्हणून आई जें खाईल त्यांतील पोषकद्रव्याचा खर्च ह्या दोन्ही कार्यां होत असतो. तात्पर्य, आईच्या पोटांत जाणाऱ्या पोषकद्रव्यांबद्दल ह्या दोघांमध्ये (आईचा जीव व गर्भ ह्यांच्यांमध्ये) एकप्रकारची स्पर्धाच चाललेली असते. आतां ह्या स्पर्धेत गर्भाची जरी कांहीं अंशीं सरशी होते, तरी तेणेंकरून आईची प्रकृति क्षीण होते हें उघड आहे. पण जेथें आई मुदलींच कमी खात असेल, तेथें आईची प्रकृति क्षीण व्हावयाची ती होऊन गर्भाच्याही वाढीस धक्का बसतो, व अशा गर्भापासून जन्मलेले मूल अर्थात् खुजट व निर्बल असें निपजते; मग पुढें त्यास मोठेपणीं संसारांतील सर्व सुखांचा पूर्ण अनुभव घेतां येत नाही. म्हणून पुढल्या संततीची काळजी घेणें हा जो परार्थपरनीतीचा एक महत्त्वाचा भाग त्याच्या दृष्टीनें देखील पोटाभर अन्न खाणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्यच होय असें ठरते.

प्रकरण ५

मादक पदार्थांचें सेवन

२२. व्यक्तिविषयक नीतीवर प्रकरणेंच्या प्रकरणें लिहावयाचीं, व मादकपदार्थांच्या सेवनावद्दल एक अक्षरही बोलावयाचें नाहीं, ही गोष्ट प्रशस्त नाहीं. माणसाचें पुष्कळ प्रकारचें खासगी वर्तन असें आहे कीं, त्याजबद्दल बहुतेक कोणी कोणास नीतिदृष्ट्या बरेंवाईट म्हणत नाहीं, व तें नीतीच्या आटोक्यांत येतें असेंही बहुतेक कोणी समजत नाहीं. पण मद उत्पन्न करणारीं जीं अनेक प्रकारचीं मद्यें तीं पिगारास मात्र पुष्कळ लोक सपाटून दोष देतात व अतिरिक्तमद्यपानावर नीतिशास्त्राचा कडक अंमल लागू केला पाहिजे, असें गृहीत धरितात. अशा रीतीनें उन्मादकारक मद्यपान नीतिशास्त्रांत गोंवलें गेल्यामुळें अफू खाणें, गांजा ओढणें, भांग पिणें, हींही हळू हळू नीतिशास्त्राच्या अंमलांत आलीं आहेत.

पूर्वीं लोकमताच्या एका चमत्कारिक कलाचा उल्लेख केलाच आहे, परंतु पुन्हां येथें एकवार करितों. कांहीं प्रकारचीं व्यसनं अशीं आहेत कीं, तीं जर मर्यादेबाहेर गेलीं तर त्यांच्यापासून खरोखरच इजा होते. म्हणून त्यांच्यासंबंधानें पुष्कळांचें असें मत पडतें कीं, हीं व्यसनं च वाईटः मग तीं मर्यादेबाहेर जावोत, अगर न जावोत. म्हणून असलीं व्यसनं लावून घेणें हेंच निंद्य समजलें जातें. फार कशाला ? व्यसन शब्दाचा अर्थच निंद्यसंघय असा झालेला आहे. पण मौज अशी आहे कीं, ह्या सर्व व्यसनांपासून

तात्कालिक तरी मनास आनंद होतो. रोज निष्काळजीपणानें थंड हवेंत उघडेंवाघडें राहून एकाद्यानें जर आपल्यास संधिवाताची व्यथा जडवून घेतली, किंवा एकाद्या शास्त्रीय वगैरे विषयाचा व्यासंग वेताबाहेर करून आपला मेंदु कायमचा बिघडवून घेतला, तरी त्यास कोणो दोष देत नाही. फारच झालें तर अशा माणसाकडे पाहून कदाचित् लोक जरासें नाक मुरडतील. मग, कधीकधीं मर्यादेबाहेर मद्यपान केल्यानें जें प्रकृतीचें नुकसान व्हावयाचें, किंवा संसारांतलिल कर्तव्यें बजावण्यांत जो कमीपणा यावयाचा, त्यापेक्षां ह्या संधिवातानें किंवा ह्या मेंदूच्या आजारानें तो माणूस आपल्या जीवाचें जास्त मातेरें करून घेईना, किंवा आपल्या मुलांमाणसांस जास्त निरुपयोगी होईना; तें त्याचें करणें निंद्य आढे असें बहुशः कोणी समजत नाही ! तेंच जरा तो मद्यप्राशन जास्त करूं द्या, कीं झाली त्याच्यावर निंदेची वृष्टि सुरू ! फार कशाला ? ह्या दोन प्रकारच्या दुर्वर्तनाला शब्द देखील निरनिराळे देतात. फार अभ्यास करून डोकें बिघडवून घेणारास म्हणतात, 'महाव्यासंगी' व फार दारू पिणारास म्हणतात, 'महाव्यसनी.' आतां वास्तविकरीत्या पाहतां थंड हवेंत वेताबाहेर उघडेंवाघडें राहणें, किंवा डोकें भणभणून गेल्यावरही एकादा शास्त्रीय विचार करीत बसणें, ह्यापासून कधीं कोणास तात्कालिकसुख व्हावयाचें आहे काय ? तेंच मर्यादेबाहेर मद्यसेवन केल्यानें तात्कालिक सुख होतें ह्यांत बिलकुल संशय नाही. म्हणूनच जणूं काय ह्या प्रकारच्या दुर्वर्तनावर खापर फुटतें, व पहिल्या प्रकारच्या वर्तनावर फुटत नाही !

तात्कालिक सुख होतें हा जणू काय त्या दुर्वर्तनाचा मोठा अपराध !

ह्यावर कोणी कदाचित् असें उत्तर देईल कीं, एका प्रकारच्या अविचारी वर्तनास आह्मी जबरदस्त दोष देतो व दुसऱ्यास तितका देत नाहीं, ह्याचें कारण असें कीं ज्या गोष्टीपासून तात्कालिक सुख होतें तिच्यापासून घातक संवय लागण्याची भीति फार असते; व ज्या गोष्टीपासून तात्कालिक त्रास होतो तिच्यापासून तसली संवय लागण्याची भीति तितकी नसते. ह्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, :तुम्ही म्हणतां अशी जरी लोकांची साहजिक कल्पना होते, तरी ती चुकीची आहे. लोकांनीं बांधून घेतलें असल्यामुळें, किंवा निदान आपण लोकांचे बांधले गेलों आहों, असें वाटत असल्यामुळें, पुष्कळ माणसें एकसारखें एकेठिकाणीं बसूनच महिनेच्या महिने किंवा वर्षेच्या वर्षे एकांदे काम करीत राहतात; किंवा दिवसांतून फार तास काम करितात; किंवा घाणेरड्या हवेंतच राहतात. बरें, असें करूं नका असें त्यांचे मनोविकार त्यांस सांगत नसतात असेंही नाहीं. उलट अशा अविचारामुळें आपण आपल्या प्रकृतीचें नुकसान करून घेत आहों, असे अनुभव वारंवार येत असतांही त्यांस ते जुमानीत नाहीत. तेव्हां अशा प्रकारच्या आत्महानिकारक वर्तनास लोक फारसा दोष देत नाहीत, व बेताबाहेर मद्यपान करणारास देतात, ह्याचें इंगित तरी काय ? आह्मांस वाटतें, लोकांची एकप्रकारची अर्धवट कल्पनाच बनलेली दिसते कीं, कोणत्याही प्रकारच्या वासनेची तृप्ति करून घेणें हेंच मुदलीं पाप आहे. म्हणून सुखकारक अशा अविचारा-

च्या वर्तनास ते दोष देतात, व दुःखकारक अविचारी वर्तनास देत नाहीत; दिला तर फारच अल्प !

असो. प्रस्तुत विषयाचा येथे आह्मी जो विचार करणार आहों, तो, अशा प्रकारचा हा जो लोकांचा विलक्षण समज त्यास हाईल तितकें एकीकडे गुंडाळून ठेवून, केवळ इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या करणार.

२३. केवळ अत्युत्तमनीतीच्या दृष्टीने पाहतां कोणत्याही प्रकारच्या उन्मादकारक पदार्थांचें सेवन करणें हें निश्चयच समजलें पाहिजे, ह्याबद्दल आह्मांस वाटतें बहुशः कोणाचेंच प्रतिकूल मत पडणार नाही. निदान असल्या पदार्थांचें प्रत्यहीं सेवन करणें हें तरी त्या नीतीच्या दृष्टीने गैरच होय. ज्या सर्व प्रकारीं संपूर्ण वाढ झालेल्या माणसास ती अत्युत्तमनीति आह्मी लागू करणार, त्याच्या जीवितास उन्मादक पदार्थांची जरूर लागेल असें बहुशः कोणीही प्रतिपादणार नाही.

नेहमींचे शिस्तवार खाण्याचे किंवा पिण्याचे जे एकंदर पदार्थ आहेत त्यांचा आपल्या जीवनव्यापारांस तीन प्रकारचा उपयोग होत असतो. एक त्या पदार्थांपासून परंपर्या आपल्या शरीराचें रक्त, मांस, हाडे, मज्जा, इत्यादि जें घटकद्रव्य तें नवीन बनतें, किंवा जुन्याची झीज भरून येते. दुसरा, त्यांच्यापासून असें द्रव्य आपल्या शरीरास प्राप्त होतें कीं, त्यांचें स्वरूपांतर पोटांत होत असतां, आपल्या शरीरव्यापारांस लागणारी जी उष्णता व लागणारा जोर तो प्राप्त होतो. तिसरा, रक्त वगैरे नेणारें जें पाणी, तें त्यांच्यापासून प्राप्त होतें. आतां, कोणताही उन्मादक पदार्थ घेतला, मग तो मद्य असो, किंवा अफू असो, किंवा

गांजा असो; त्याच्यापासून रक्त, मांस वगैरे वनूं शकत नाहीं, किंवा शक्ति येऊं शकत नाहीं. मग ह्या उन्मादक पदार्थाच्या सेवनानें होतें तरी काय ? एवढेंच होतें कीं शरीरांत अणूंचे व परमाणूंचे जे रासायनिक फेरफार होत असतात, त्यांच्या वेगावर कायतो ह्या सेवनाचा परिणाम होतो. मादक पदार्थ पोटांत गेला म्हणजे प्रथम जरासा हा वेग तेंपेंकरून वाढतो, व म्हणून आपल्या मनाला किंचित् जास्त हुशारी झालेली वाटते. पण नंतर जास्त सेवन केल्यास बहुशः असावा त्यापेक्षां हा वेग कमी होतो; व मग उल्हासवृत्ति जाऊन उलट उद्वेगवृत्ति किंवा ग्लानि उत्पन्न होते. आतां ज्या पदार्थाचा शरीरास पुष्टि येण्याच्या कामीं किंवा त्यांतील ऊर्ज वाढण्याच्या कामीं उपयोग होऊं शकत नाहीं, त्यांच्या सेवनानें आपल्या जीवाची जी एकंदर चळवळ किंवा हालचाल तिच्यांत कांहीं नवी भर पडते असें सुळींच नाहीं. केवळ त्या चळवळीचा जो प्रादुर्भाव व्हावयाचा त्याच्यांत कभजास्तपणा होतो. अशा पदार्थाच्या सेवनानें घटकाभर जर अधिक तरतरीनें तुम्हीं आपलें काम केलें तर नंतर दोन घटका त्याच तरतरीनें मंदाई येते. मिळून एकंदर तरतरीची गोळबिरीज कांहीं वाढत नाहीं. आतां, आपले जीवव्यापार पूर्णपणें चालविण्यासारखी ज्या प्राण्याची उत्तम वाढ झालेली असते, त्याचे ठायीं त्याचे शरीरव्यापार व त्याच्या शरीरास भासणाऱ्या गरजा ह्या दोहोंचा उत्तम जम आधींचाच जमलेला असतो. म्हणून अशा प्रकारें यथास्थित रीतीनें चाललेलें जें यंत्र त्यांत उन्मादक पदार्थ सेवून घोंटाळा केल्यानें कांहीं फायदा होईल असें दिसत नाहीं.

अशा रीतीने निघणारे हे जे अनुमान त्याची व्याप्ति फार दूरवर होते. मादक पदार्थांचे मुळीच सेवन करून नये असे म्हणणारे व त्याबद्दल खटपट करणारे हल्लीं जे कित्येक लोक दृष्टीस पडतात, त्यांच्या देखील इच्छेच्या पलीकडे हे अनुमान आपल्यास नेऊन पोचविते. कारण चहा व काफी ह्यांचा तरी ते लोक अगदी निषेध करीत नाहीत; व आमच्या अनुमानाप्रमाणे त्या पदार्थांचेही सेवन करणे निषिद्ध होय. चहा व काफी ह्यांच्यांत जे उन्मादक द्रव्य आहे त्याचा दाखूतील उन्मादक द्रव्याप्रमाणेच पोषक अन्न ह्या दृष्टीने शरीरास कांहींएक उपयोग होत नाही. दाखूतील मादक द्रव्याप्रमाणे ह्यांच्यातील मादक द्रव्याचाही एवढाच परिणाम होतो की, पूर्वी सांगितलेले जे शरीरांत होणारे रासायनिक फेरफार त्यांचा वेग मात्र बदलतो. घटकाभर जास्त हुषारी वाटली, तर पुनः घटकाभर तितकी कमी वाटते. म्हणून, इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या जर दाखूच्या सेवनाचा निषेध करणे असेल, तर चहा व काफी ह्यांच्या सेवनाचाही त्याबरोबर निषेध केला पाहिजे. हीच गोष्ट पानसुपारी, तिन्ही प्रकारचे तंबाखूचे सेवन, वगैरे व्यसनांस लागू आहे.

आतां असे जर कोणी म्हणेल, कीं दाखूचे फाजील व्यसन लागण्याचा संभव असतो म्हणून तिचा मुळीच निषेध करावयाचा. तर त्यास आम्ही असे उत्तर देऊं कीं, चहा व काफी ह्यांचेही फाजील व्यसन लागण्याचा निश्चयाने संभव आहे. आतां हे खरे कीं, चहा व काफी अतिरिक्त प्याल्यापासून होणारे नुकसान, दाखूच्या फाजील व्यसनापासून होणाऱ्या नुकसानाइतके ढळढळीत दिसत

नाहीं, व तितक्या माणसांतही दिसत नाहीं. तथापि, फ्रान्स देशांत काफीच्या न्यसनापासून कधीकधी मृत्यु आल्याबद्दल देखील ऐकूं येतें. इंग्लंडांतही फार चहा प्याल्यामुळें मेंदु विघडून गेल्याची उदाहरणें थोडींथोडकीं दृष्टीस पडतात असें नाहीं. आपल्या इकडेही मुंबई, पुणे, वगैरे ठिकाणीं असे कुपरिणाम दिसूं लागले आहेत; व ते लहान मुलांत विशेष. तंबाखूचेही असेच हानिकारक परिणाम झालेले कधीकधी पहाण्यांत येतात.

२४. पण ह्याप्रमाणें अत्युत्तमनीतीच्या दृष्टीनें उन्मादक-पदार्थांचें सेवन करणें जरी गैर ठरतें, तरी आपल्यास असा प्रश्न करण्यास अद्यापि जागा आहे कीं, सापेक्ष किंवा हंगामी नीतीच्या दृष्टीनें ह्या सेवनास अनुकूल असा कांहीं आधार सांपडतो किंवा नाहीं? खेरीज, सध्यांच्या आपल्या सांक्रामिक स्थितिंत आपल्या स्वभाषाचा सामाजिक स्थितीशीं पूर्ण जम अजून बसलेला नसल्यामुळें आपल्यास आपल्या सर्व योग्य गरजा भागवितां येत नाहींत. म्हणून अशा अपुरेपणामुळें होणारें जें आपलें नुकसान तें कांहीं अंशीं नाहींसें करण्यासाठीं आपण उन्मादक द्रव्यांचा उपयोग करण्यास चालेल किंवा नाहीं?

एकंदर सर्व पृथ्वीवर एकमेकांपासून अगदीं भिन्न अशा अनेक जाती आहेत; व त्यांच्यांत रानटीपणाच्या किंवा सुधारणेच्या संबन्धानेही अत्यंत भिन्नभिन्न प्रकार दृष्टीस पडतात. तथापि त्या सर्व जातींमध्ये मनास उत्साह आणणाऱ्या अशा कोणत्या ना कोणत्या तरी पदार्थांचें सेवन करण्याची चाल दृष्टीस पडते. ही गोष्ट प्रस्तुत प्रश्नांचा विचार करतांना विशेषतः ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

अगदीं प्राचीन काळीं हिंदु लोकांत सोमग्नसपान करीत असत ह्याबद्दल वेद देखील साक्ष देतात. सध्यां भांग, गांजा चंडोल, अफीण हीं आहेतच. चीन देशांत पहावें तर अफूचाच प्रचार फार. अमेरिकेंतील जे इंडियन लोक त्यांच्यांत तंबाखूचा, अरबस्तान, तुर्कस्थान वगैरे देशांत ' इशीष नांवाच्या अमली पदार्थाचा. उत्तर एशियेंत ' छत्री ' सारखी एक प्रकारची वनस्पति आहे तिचा. वॉलिनिशिया नांवाचा हिंदी महासागरांत द्वीपसमूह आहे त्यांतील लोकांत ' काव्हा ' नांवाच्या अमली पदार्थाचा. दक्षिण अमेरिकेंतील पेरु देशच्या मूळच्या लोकांत ' चिका ' व ' कोको ' ह्या पदार्थांचा. युरोपांत द्राक्षासवाचा; व शिवाय अनेक प्रकारच्या शिजवून वगैरे तयार केलेल्या फेंसाळ मद्यांचा. आफ्रिकेंतील पुष्कळ रानटी लोकांत ' बीर ' नांवाच्या मद्याचा; इ० इ०. आतां, अशा रीतीनें कांहीं ना कांहीं अंमल करण्याची चाल सर्वत्र दृष्टीस पडते, म्हणून अंमल करणें रास्त ठरतें असें आह्मी मुळींच म्हणत नाहीं. अशा व्यसनांपासून कांहींतरी रोग उत्पन्न होतो, असे अनुभव वारंवार येतात. पण हा सार्वत्रिक प्रचार पाहून मनांत साहजिक असा प्रश्न उभा राहतो कीं, मेंदूंत चेतना उत्पन्न करणारा किंवा त्यास मांच आणणारा कांहीं तरी अंमल करणें हें सध्यांच्या आपणा बहुतेकांच्या स्थितीस कदाचित् जरूर तर नसेल ना ? आपणांपैकीं पुष्कळांस तोच तोच निरस धंदा सतत करावा लागतो. पुष्कळ लोकांस श्रम करितांना मरं मर मरावें लागतें. व पृथ्वीच्या पाठीवर दुर्दैवानें असेही पुष्कळ लोक आहेत, कीं त्यांना सगळ्याच गोष्टींची वाण असते. तेव्हां अशा ह्या स्थितींत

‘ नको हा जीव ’ असें जें साहजिकरीत्या व्हावयाचें, त्याचा कदाचित् ह्या मादक वनस्पतींच्या व मद्यांच्या सेवनानें विसर पडत असेल. निदान अशा ह्या दारिद्र्यावस्थेमुळे भोगावयास लागणाऱ्या ज्या आधि व व्याधि त्यांस किंचित् प्रतिबंध होऊन त्यांच्यापासून होणारें नुकसान थोडें-बहुत टळत असेल.

ग्रंथकार, वर्तमानपत्रकर्ते, मासिके चालविणारे, न्यायाधीश, आगगाडीच्या तारहपिसांत काम करणारे, कादंबरीकार इत्यादिक लोकांचा धंदा अशा प्रकारचा आहे कीं, त्यांच्या मेंदूस तेणेंकरून फार त्रास होतो. अशा लोकांस तंत्राकू ओढल्यानें मेंदूंत थंडपणा येऊन कांहीं बरें वाटतें. तसें त्यांनीं न केलें तर काम बंद केल्यावर देखील डोक्यांत तेच विचार घोळत राहून डोकें हलकें होण्याचा संभव असतो. असा प्रत्यक्ष अनुभव पुष्कळ लोकांस आलेला आहे. प्रकृति चांगली असून काम वेताचें असलें, म्हणजे त्या कामाचा मेंदूच्या ज्या भागावर ताण पडत असेल तो भाग काम बंद केल्याबरोबर लागलाच स्तब्ध होतो. म्हणजे काम चाललें असतां ज्या भागाकडे रक्ताचा प्रवाह विशेष जोरानें चाललेला असतो तो काम बंद झाल्याबरोबर कमी होऊन, माणूस स्वस्थ असला म्हणजे ज्या रीतीनें चालावा त्या रीतीनें संध चालूं लागतो; व असें झालें म्हणजे त्या भागास विश्रांति मिळते. पण मानसिक श्रम फार केल्यानें किंवा काळजी फार वाहिल्यानें ज्यांची प्रकृति विघडली असेल, त्यांची स्थिति ह्यासंबंधानें अगदीं निराळी झालेली असते. ते काम करीत असतां त्यांच्या मेंदूचे जे भाग व्यापृत असतील त्यांच्या ठिकाणीं प्रीजिल

रक्त जाऊन सांठते. म्हणून अशीं माणसें कामावरून उठून विश्रांति घेऊं लागलीं, तरी ताण पडलेल्या मेंदूच्या भागाची टकळी सारखी चाललेलीच असते; डोक्याच्या शिरा सारख्या धडधड उडतच असतात; व कामाचे विचार सारखे मनांत येतच असतात. येणेंप्रमाणें मेंदूच्या वंवांत विचारांची वाफ सारखी उत्पन्न होत राहिल्यामुळे, मेंदूस केवळ झीज बसते इतकेंच नाही, तर त्याच्यांत बिघाड उत्पन्न होतो. म्हणून धूम्रपानानें मेंदु थंड होऊन अशा प्रकारची नासाडी जर बंद होत असेल, व मनाच्या उत्साहाचा व्यर्थ खर्च जर होत नसेल, तर तितक्या पुरतें तंबाकू ओढणें रास्तच समजलें पाहिजे.

दुसरा एक विचार आहे. अशक्तपणानें किंवा उतारवयामुळे कित्येक माणसांच्या अंगांतील ताकद इतकी कमी झालेली असते कीं, रोजच्या धंद्यानेंच त्यांस फार थकवा येऊन अन्नपचन बरोबर होत नाही. कारण त्यांच्या शरीरांतील रुधिराभिसरण व मेंदूचा व्यापार हीं चालावीं तितक्या जोरानें चालत नसतात. म्हणून हे दोन्ही व्यापार जोरदार करण्यासाठीं अशा लोकांनीं थोडेंसें मद्यपान केलें तरी चालेल. तसेंच, पोटभर अन्न खाऊन तें जर पचलें, तर दुसरे दिवशीं काम करण्यास शरीरयंत्र पुनः ताजेतवानें होतें. पण तेंच जर जेवण बरोबर न गेलें, किंवा मारून मुटकून खाल्लें अन्न न पचलें, तर दुसरे दिवशीं जास्तीच थकवा वाटतो. म्हणून अशाही लोकांनीं अवश्य तितकें मद्यपान केलें तरी चालेल. मात्र अवश्य तेवढेंच केलें पाहिजे. जास्त बिलकुलें करितां कामा नये.

दुसरे कांहीं लोक असे असतात कीं, त्यांनीं मर्यादेबा-

हेर मानसिक श्रम पुष्कळ दिवत सतत एकसारखे केलेले असतात. त्यामुळें त्यांच्या मेंदूस कायमचाच संतप्तपणा जडलेला असतो. अशा लोकांनीं थोडीशी अफू खाली, तर तो कमी होतो किंवा अगदींच नाहीसा होतो. दुसऱ्या कांहीं लोकांची प्रकृति अशी झालेली असते कीं, त्यांच्या मेंदूची ही संतप्तता राहून राहून पुनः चाळवते. अशी ज्यांची स्थिति झाली असेल त्यांनीं अफूचें जरूरीपुरतें सेवन केल्यास चालेल. गुणावह होईल इतकेंच करण्याविषयीं मात्र त्यांनीं खबरदारी घेतली पाहिजे. जास्त केल्यास तें नीतिदृष्ट्या रास्त ठरणार नाही.

२५. मुळींच मद्यपान करूं नये असें जे लोक प्रतिपादितात त्यांस देखील ही गोष्ट मान्य आहे कीं, औषधाच्या कामांत मद्याचा उपयोग केला तरी चालेल; विचारदृष्ट्या पाहतां ह्या त्यांच्या म्हणण्याचा वास्तविक अर्थ असा होतो कीं, जो माणूस प्रत्यक्ष आजारी असेल त्यानें मद्यादि मादक पदार्थांचा उपयोग केला असतां बेलाशक चालेल. म्हणजे यावरून उघड होतें कीं, ज्यांस त्या पदार्थांचें अल्पस्वल्प सेवन केल्याशिवाय आपली प्रकृति बरोबर ठेवितां येत नाही, त्यांनींही तसें करण्यास हरकत नाही. कारण, प्रत्यक्ष आजारी पडणें म्हणजे लक्षांत येण्यासारखी प्रकृति बिघडणें, व कोठा वगैरे जात्याच अशक्त असणें म्हणजे लक्षांत न येण्यासारखी प्रकृति रोजरोज बिघडणें; म्हणून पहिल्या स्थितींत द्राक्षासव, किंवा त्याच्यापेक्षां जास्त मादक द्रव्यें ह्यांचें अवश्य तेवढें सेवन करणें जर रास्त असेल, तर दुसऱ्या स्थितींतही त्यांचें मितसेवन करणें बरोबर नाही असें म्हणतां येत नाही. शरीरयंत्रास

ज्या वेळीं आपली गेलेली शक्ति परत मिळविण्याचें काम करावयाचें असतें, म्हणजे जेव्हां अन्नाचें पचन करावयाचें असतें किंवा झोंप लाववून ध्यावयाची असते, तेव्हां आजारी माणसाप्रमाणें, जात्या अशक्त माणसानें किंवा उतारवयांतल्या माणसानें मादक वगैरे पदार्थ सेवन करून त्या यंत्राची तरतरी थोडीबहुत जास्ती करणें हें त्यास फायद्याचेंच असतें; म्हणून अशा माणसानें तसें करण्यास हरकत आणणें बरोबर दिसत नाहीं. पण एवढें नेहमीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे कीं, अशक्त किंवा वृद्ध माणसांनीं असल्या मादक द्रव्यांचा जो उपयोग करावयाचा तो प्रकृतीस हित होईल तितकाच करावयाचा, जास्त मुळींच करावयाचा नाहीं. आणि म्हणून जे लोक जेवावयाचें वगैरे नसतां मध्यें उगीच मद्याचें सेवन करितात, किंवा 'मारफिया' नांवाच्या झोंप आणणाऱ्या पदार्थाची दिवसां उगीच अंगांत पिचकारी मारून घेतात, त्यांचें तें वर्तन नीतिदृष्ट्या गैरच मानलें पाहिजे. अशा निष्कारण मद्यपानानें किंवा अशीं मध्येंच पिचकारी मारून घेतल्यानें घटकाभर जरा हुशारी वाटते खरी; पण गेलेली शक्ति कायमची परत येण्याच्या कामीं त्यांचा कांहींएक उपयोग होत नाहीं. उलट, घटकाभरानें दुष्ट ग्लानि पुनः वाटू लागते. जीवसृष्टीच्या सामान्य नियमांकडे पाहतां असें दिसतें कीं, योग्य श्रम करावे व त्याजपासून योग्य सुखाचा अनुभव घ्यावा. म्हणून श्रम वगैरे करून जें उल्हासवृत्तिरूप सुख खऱ्या मार्गानें मिळवावयाचें, तें जर कोणी मादक वगैरे द्रव्यांचा उपयोग करून गैर मार्गानें मिळवूं पाहील, तर त्यांस तसें करण्यास नीतिशास्त्राची बिलकुल परवानगी मिळणार नाहीं.

ह्याला कदाचित् एकच अपवाद आहे असें म्हणतां येईल. सणाच्या वगैरे आनंदाच्या दिवशीं मादक पदार्थांचें सेवन सशक्त माणसानें केलें तरी चालेल. कारण, ह्या सणांचा वगैरे उद्देशच असा असतो कीं, खाणें, पिणें, श्रम करणें, वगैरे सर्व गोष्टींची जी नेहमींची एकच ठराविक शिस्त असते, ती ह्या दिवसापुरती मोडावी; व वर्षाचे तीनशेंपासष्ट दिवस अगदीं सारखेच जाळूं नयेत. मार्गें एकदां (कलम १६) सांगितलेंच आहे कीं, आपलें रोजचें काम ठराविक व बहुतेक एकच मासल्याचें असल्यामुळें त्यापासून आपल्या शरीरयंत्राच्या कांहीं विशिष्ट भागांवर इतर भागांपेक्षां जास्त ताण पडतू असतो. म्हणून सणांच्या निमित्तानें मध्येंमध्ये असे खाडे पाडिल्यानें हा कमीज्यास्तपणा भरून येण्यास सवड सांपडते. नेहमींच बेताबाहेर जाणारे जे शरीरव्यापार असतात ते पुनः बेतावर येण्यास येणेंकरून मदत होते. सणाच्या वगैरे दिवशीं चार मित्रमंडळी, नातेवाईक, वगैरे एकत्र जमले असल्यामुळें सर्वांचें मनही प्रफुलित झालेलें असतें. अशा वेळीं जेवणाचे पदार्थांनीं नेहमींपेक्षां अधिक मिष्ट वगैरे असून अनेक असतात. त्यामुळें अशा प्रसंगीं माणूस जास्तीही खातें पितें; व ह्या प्रसंगानुसार होणाऱ्या अतिरेकाचे परिणामही पुष्कळ माणसांवर फार हितकर झालेले दृष्टीस पडतात; म्हणजे, तेणेंकरून प्रकृति न विवडतां उलट कायमची तरतरी वाढलेली दिसते. म्हणून अशा प्रसंगीं मादक पदार्थांचें सेवन केल्यास चालेल. आतां हें येथें निक्षून सांगितलेंच पाहिजे कीं, अशा फायद्यासाठीं अशा प्रकारच्या जास्त खाण्यापिण्याचा जो उपयोग कर्मावयाचा, तो केवळ पसंगापसंगानेंच केला

पाहिजे. रोजच्यारोज दिवाळी करून चालणार नाहीं. कारण मग इष्ट उद्देश साधण्याचें एकीकडेसच राहून उलट नुकसान होईल.

२६. असो. येथवर ह्या माद्यपदार्थसेवनरूपी नाजूक विषयाचें जें भीत भीत विवेचन केलें आहे, त्याची गोळा-बेरीज काय निघते ती पाहूं. पहिली ध्यावयाची गोष्ट ही कीं, अत्युत्तम आत्मनीतीच्या दृष्टीनें पाहतां, मादक पदार्थांचें रोज सेवन करण्यास आपणास मुळींच परवानगी नाहीं. कारण, अतिशय उत्तम व पूर्णावस्थेस पोहोंचलेली अशी जी माणसाची राहणी तिच्यांत अशा सेवनास मुळींच जागा नाहीं.

तसेंच, सशक्त माणसाचे उमेदवारीच्या दिवसांत सर्व शरीरव्यापार बहुतेक उत्तम तऱ्हेनेंच चाललेले असतात म्हणून अशा लोकांसही असल्या पदार्थांचें सेवन करण्यास नीतिशास्त्राची बिलकुल परवानगी नाहीं. जेथपर्यंत सर्व इंद्रियांचे व्यापार उत्तम तऱ्हेनें आपोआप चालण्यास कांहीं-एक अडचण पडत नाहीं, तेथपर्यंत त्या इंद्रियांस घटका-भर तरतरी आणणारे हे जे मादक पदार्थ त्यांची मुळींच जरूर नसते. म्हणून अशा लोकांना अशा पदार्थांच्या सेवनावद्दल नीतिशास्त्राची सक्त मनाई आहे.

ज्या लोकांना उदरनिर्वाहासाठीं रोज अति श्रम करावे लागत असल्यामुळें संध्याकाळीं थोडाबहुत शक्तिपात झाल्यासारखा वाटतो, किंवा पिंडानेंच अशक्त असल्यामुळें अथवा उतारवय झाल्यामुळें ज्यांस खाल्लें अन्न पचत नाही किंवा लागावी तितकी झोंप लागत नाहीं, अशा लोकांनीं मादक वगैरे पदार्थांचें सेवन करणें सकारण दिसतें. पण

अशा लोकांनींही असल्या पदार्थांचें इतकेंच व अशा वेळींच सेवन केलें पाहिजे कीं तेणेंकरून अन्नपचन होण्यास किंवा चांगली झोंप लागण्यास मात्र मदत होईल.

ह्याशिवाय, आनंदाच्या प्रसंगीं, मिष्टान्न वगैरे खावयाचें असेल तेव्हां, नेहमींच्या खाण्यापिण्याच्या धोपट मार्गांत कांहीं थोडाबहुत फेरफार करण्यासाठीं व तेणेंकरून थोडेंबहुत बिघडलेलें शरीरयंत्र ताळ्यावर आणण्यासाठीं, अशा पदार्थांचें सेवन इतर लोकांनींही वर्षांतून कधीकधीं केल्यास चालेल.

येथपर्यंत स्पेन्सरसाहेबांनीं प्रस्तुत विषयाचें जें विवेचन केलें आहे तें ठीकच आहे. पण मादक पदार्थांचें कधीकधीं मितपान करण्यास स्पेन्सर साहेबांची मुभा आहे, ह्याचा भलताच परिणाम कदाचित् कांहीं वाचकांच्या मनावर होईल, तो होऊं नये म्हणून दोन शब्द लिहिणें आवश्यक वाटतात. पहिली गोष्ट ध्यानांत ठेवावयाची ती ही कीं, मादक पदार्थांत मद्याचा जरी समावेश होतो, तरी अफू, भांग वगैरे अन्य पदार्थांचाही होतो. म्हणून सणाच्या वगैरे दिवशीं मादक पदार्थांचें अल्पस्वरूप सेवन करावेंसें वाटल्यास मद्याकडेच धांव घेतली पाहिजे असें नाहीं. आतां, हिंदूपैकीं ब्राह्मण वगैरे जातींत मद्यपान करणें अगदीं धर्मविरुद्ध आहे, ह्या मुद्यावर वरील शिफारस आह्मी करितों असें नाहीं. कारण, माणसाच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यास व संवृद्धीस ज्या ज्या गोष्टी तात्कालिक व परिणामीं हितावह असतील त्या त्या करणें हें रास्त होय, मग त्या कोणत्याही धर्मानें ग्राह्य मानल्या असोत वा त्याज्य मानिल्या असोत, हा प्रस्तुत ग्रंथाचा मुख्य कटाक्ष आहे;

म्हणून आह्वांस तसे करतां येत नाही. तथापि, अत्युत्तम स्थितींत मादक पदार्थांचे सेवन मुळीच करावे लागणार नाही, असेही स्पेन्सर साहेबांचेच मत आहे. म्हणून ज्या लोकांच्या धर्माप्रमाणे मद्यपान वर्ज्य असेल त्यांनी तेवढ्या-पुरते आपण अत्युत्तम स्थितीप्रत पावलों आहों असे समजून, ते बंधन होईल तितके पाळावे. कांहीं मादक पदार्थांचे सेवन करावेसे वाटल्यास भांग वगैरे इतर मादक पदार्थ आहेतच. व एकादशी, महाशिवरात्र, वगैरे उपवासांच्या दिवशीं त्यांचा आस्वाद घेण्याचा परिपाठ आपल्या इकडे क्वचित्-क्वचित् आढळतोच. तथापि कोणत्याही पदार्थांचे विलकुल सेवन न करणे हाच उत्तम पक्ष होय. औषधाच्या वगैरे संबधानें त्यांचे सेवन करणे जरूर पडल्यास त्याबद्दल नीति-शास्त्राची तितक्यापुरती अवश्य परवानगी आहे.

प्रकरण ६

मनःसंगोपन

२७. ह्या शब्दाचा जर अतिशय व्यापक अर्थ केला तर असा होतो:—मनःसंगोपन म्हणजे मनुष्याचे आयुष्य सर्व प्रकारे उत्तम रीतीने जाण्यास मनाची जी एकंदर तयारी करावी लागते ती करणे. स्वतःचे व कुटुंबाचे संरक्षण उत्तम तऱ्हेने होण्यास जे जे शिक्षण व जे जे ज्ञान मनुष्याच्या अंगी असले पाहिजे त्या सर्वांचा समावेश ह्या शब्दांत होतो. शिवाय, बाह्यसृष्टीपासून व समाजापासून गुणग्राहक मनुष्याच्या मनास जी अनेक प्रकारची सुखे प्राप्त होण्याचा संभव आहे, तीं सर्व प्राप्त करून घेतां येतील अशा प्रकारचे मिश्रण आत्म्या मनाच्या ज्या अनेक शक्ति त्यांस देणे हाही अर्थ प्रस्तुत शब्दाने व्यक्त होतो.

मनःसंगोपनाचे हे जे दोन प्रकार, त्यांपैकी पहिल्या प्रकारचे संगोपन करण्यास नीतिशास्त्राचा केवळ आधार आहे एवढेच नाही, तर तसे करावयास त्या शास्त्राची प्रत्यक्ष आज्ञा आहे, असे म्हटले तरी चालेल. संसारांतोळ जी एकंदर कर्तव्ये, तीं करण्यास लागणारे जे गुण, ते संपादन करणे हे स्वतःच्या संबंधाने प्रत्येकाचे मुख्य कर्तव्य होय; व कुटुंबाच्या संबंधाने मुख्य जरी नाही, तरी दुसऱ्या प्रतीचे कर्तव्य होय. ह्या गुणांत प्रत्येक प्रकारच्या कौशल्याचा समावेश होतो; मग ते सुताराचे असो, कारकुनाचे असो, वा चितान्याचे असो. म्हणून ज्यांस आपला उदरनिर्वाह प्रत्यक्ष हाताने काम करून करावयाचा असेल

त्यांनीं हस्तकौशल्य संपादिल्लेच पाहिजे. ज्या लोकांस खा-
वयास फुकट मिळते असे जे गर्भश्रीमंत लोक त्यांची गोष्ट
निराळी. पण इतर कोणीं जर हें कौशल्य प्राप्त करून
घेतलें नाहीं तर त्यास आपणा स्वतःचा उदरनिर्वाह उत्तम
रीतीनें करण्यास किंवा आपल्या मुलाबाळांचें पोषण बरो-
बर रीतीनें करण्यास मारामार पडते. शिवाय स्वतःचा व
कुटुंबांतील माणसांचा योग्य उदरनिर्वाह करण्याचें साधन
जर आपण प्राप्त करून घेतलें नाहीं, तर भिक्षा वगैरे मा-
गून इतरांस त्रास द्यावा लागतो. व अशा प्रकारची मदत
त्यांनीं करण्याचें जरी नाकारिलें, तरी आपल्यास विपत्तींत
पाहून त्यांना जें वाईट वाटतें तो दुसऱ्या प्रकारचा त्रास
होतोच होतो. मिळून दोन्ही पक्षां आपण दुसऱ्यांच्या दुः-
खास कारण होतो.

मनःसंगोपनाचा जो दुसरा प्रकार सांगितला, त्याजव-
दल नीतिशास्त्राची पहिल्याप्रमाणें निखून आज्ञा आहे असें
म्हणतां येत नाहीं. तरी प्रत्येकानें आपलें आयुष्य संन्यास-
वृत्तीनें घालवावें असें कांहीं लोक म्हणतात. व त्यांस उच्च-
तर सुखाचा जेणेंकरून लाभ होईल असे गुण संपादण्यास
कांहींएक कारण वाटत नाहीं. इंग्लंडांत 'क्वेकर' नांवाच्या
ख्रिस्तीपंथाचे जे लोक आहेत, त्यांच्यामध्ये तर अशा
प्रकारच्या संपादनाचा तिटकारा—जरी सर्वांशीं कदाचित्
नसला, तरी कांहीं अंशीं खरा—केलेला दृष्टीस पडतो. पण
आपल्या आत्म्यास सुख देणें हें प्रत्येकाचें प्रधानकर्तव्य
होय, हें आत्मपरायणनीतीचें जें मुख्य सार तें निदान
कांहीं लोकांस कबूल असेल. व त्यांचें आमच्याप्रमाणेंच
मत पडेल कीं, विश्रांतीचा वेळ अनेक प्रकारच्या उच्चतर

सुखांचा आस्वाद घेण्यांत जेणेंकरून घालवितां येईल, अशा प्रकारचें शिक्षण आपल्या बुद्धीस व मनोवृत्तींस देणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्य होय. आयुष्याचा संपूर्ण असा उपयोग घेतां यात्रा म्हणून अशा प्रकारचा संस्कार बुद्धीस व मनास करून घेणें अवश्य आहे. तरच जन्माचें पूर्ण सार्थक होणार. म्हणून त्यास नीतिशास्त्राचा आधार आहे असेंच म्हटलें पाहिजे.

कोणत्या प्रकारचें मनःसंगोपन अत्यंत आवश्यक आहे, कोणत्या प्रकारचें तितकें आवश्यक नाहीं, ह्याबद्दलची सामान्य कल्पना एवढ्या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्षांत येणारी आहे. आतां ह्या विषयाचे पोटविभाग कसे होतात, तें पाहूं.

२८. ह्या संगोपनाचा एक विशेष प्रकार असा आहे कीं, त्याची बहुतकरून लोक बरीच हयगय करितात. पण ज्या लोकांस त्या शिक्षणाच्या योगानें उदरनिर्वाहाचें साधन प्राप्त होतें त्या लोकांनींच केवळ नव्हे, तर ज्या लोकांस त्या गुणावर पोट भरावयाचें नसेल त्यांनींसुद्धां त्याची प्राप्ति करून घ्यावी असें आमचें मत आहे. म्हणून त्या गुणास आह्मी प्रथमस्थान देतो, तो गुण कोणता म्हणाल तर हस्तकौशल्य.

आतां, निरनिराळे पदार्थ तयार करण्याच्या धंद्यावर पोटभरणारे जे कारागीर लोक त्यांनीं हा गुण संपादन करणें अवश्यच होय, ह्या गोष्टीबद्दल मतभेद पडणार नाहीं. पण हल्लींची वास्तविक स्थिति पाहतां, ज्या धंद्याले लोकांच्या मुलांस अशा प्रकारें हस्तकौशल्य हें इतकें आवश्यक आहे, त्यांस देखील तें प्राप्त करून देण्याची योग्य योजना

केलेली दिसत नाही. चेंडूकळी, विटीदांडू, वगैरे खेळ खेळून जे कांहीं अवयवांस व ज्ञानेंद्रियांस वळण लागेल तेवढेच सध्यां अशा मुलांस बहुशः प्राप्त होतें. पण हात व हातांचीं बोटे कोणत्याही कामावर झरझर व बरोबर चालवतां येणें, तसेंच कोणताही पदार्थ पाहिला असतां त्याचें आकारमान, रंग, रूप, वगैरे चट्दिशीं ध्यानांत येईल अशी तीव्र नजर असणें, वगैरे गुण अशा मुलांनीं संपादन केलेच पाहिजेत. इतकेंच नाही, तर ज्या मुलांस वकीली, शिक्षकपणा, वैद्यकी इत्यादि त्यांच्य पेशाः उंच दर्जाचे धंदे करावयाचे असतील, त्यांनीं देखील हा गुण संपादन करणें इष्ट आहे. हातपाय बरोबर फिरवितां न येण्यापासून, व बोटांचा झरझर व कुशल रीतीनें उपयोग करतां न आल्यापासून, लहानसहान प्रकारचें नुकसान नेहमींच होत असतें; पण कधीं कधीं मोठेंही नुकसान होतें. ह्याच्या उलट, ह्या गुणांत जे विशेष वाकबगार असतील त्यांचा व त्यांच्या कुटुंबाचा त्यापासून पुष्कळ वेळां फायदा होतो. डोळे, कान, नाक, इत्यादि इंद्रियांचा व हात, पाय, बोटे इत्यादि अवयवांचा बरोबर उपयोग करण्यास जो चांगलें शिकलेला असेल त्याच्यावर लहानसहान अरिष्टे येण्याचा एकंदरीनें संभव कमी असतो व जर कदाचित् आलींच, तर त्यांच्यापासून होणारें नुकसान भरून काढण्याचेंही सामर्थ्य त्याच्या अंगीं जास्त असतें. आतां, हात पाय इत्यादि अवयव, व नाक, डोळे, इत्यादि इंद्रिये आपल्याला जीं प्राप्त झालीं आहेत तीं सभोवतालचे पदार्थ व सभोवतीं होणाऱ्या हालचाली ह्यांच्या धोरणानें आपणांस आपल्या हालचाली करतां याव्या एतदर्थ प्राप्त

झालीं आहेत. म्हणून अशा हालचाली बरोबर गीतीने करितां येतील असें ज्ञान संपादन करणें हें प्रत्येकाचें कर्तव्यच होय. वास्तविकरीत्या ही गोष्ट इतकी उघड आहे कीं, ह्या कर्तव्याची हयगय केलेली जर दृष्टीस पडली नसती, तर त्या विषयावर यथे इतका ऊहापोह करणें देखील वाजवी झालें नसतें.

ह्यावरून अशा प्रकारचेंच विशेष शिक्षण देण्यासाठीं निराळ्या शाळा वगैरे स्थापन कराव्या असें आह्मी म्हणतो असें कोणी समजू नये. आमचें मत ह्याच्या बहुतेक उलट आहे. सर्व प्रकारच्या शिक्षणास धड्यांचें स्वरूप देणें, व तें मुलांकडून पोपटाप्रमाणें तयार करून घेणें, हा सध्यांच्या शिक्षणपद्धतीतील अनेक दोषांपैकीं मुख्य दोष आहे. हस्तकौशल्य व इंद्रियचापल्य जें संपादन करावयाचें, तें इतर प्रकारच्या हुशारीप्रमाणेंच दुसरे कांहीं गुण संपादन करित असतां त्यांतल्या त्यांतच प्राप्त करून घेतलें पाहिजे. ह्यासाठीं सामान्य शिक्षणपद्धति मात्र विचारपूर्वक व युक्तीस धरून रेखलेली असावी. म्हणजे कारागिरांस व शास्त्राय प्रयोग करणारांस, हस्तकौशल्य व ज्ञानेन्द्रियांची तीक्ष्णता, हे जे दोन आवश्यक गुण त्यांचें वळण लावण्याचे हजारों प्रसंग आपोआप येतात. त्याच्यासाठीं निराळ्या शाळा घालावयास नकोत.

२९. हें हस्तकौशल्याविषयीं झालें. आतां, बुद्धीस संस्कार करणें हा जो मनःसंगोपनाचा दुसरा प्रकार त्याचा विचार करूं. आरंभींआरंभींचें जें बुद्धिशिक्षण आहे तें पहिल्या प्रकारच्या शिक्षणाशीं जुळवूनच देतां येतें. त्या दोहोंचा फार निकट संबंध आहे. कारण, ज्ञानेन्द्रियें व

कर्मेंद्रियें ह्यांस वळण लाविल्यानें सभोंवतालच्या वस्तूंशीं प्रत्यक्ष संबंध कसा ठेवावा हें जसे चांगलें समजू लागतें, तसेंच बुद्धीचा जसा हळूहळू विकास होत जाईल तसतसे त्याच वस्तूंशीं अप्रत्यक्ष संबंध कसा ठेवावा हेही जास्तजास्त कळू लागतें. मूल जसजसे मोठें होत जाईल, तसतसे हे संबंध तर जास्तच चांगले समजू लागतात. गणित, ज्योतिः-शास्त्र वगैरे शास्त्रीय विषयांचें ज्ञान बुद्धिबलावरच प्राप्त होत असतें. पण त्याचा व्यवहारांतील गोष्टींशीं वास्तविकरित्या निकट संबंध आहे. असें असून व्यवहाराचें व ह्या उच्चतर ज्ञानाचें कांहीं निकट नातें आहे ही गोष्ट देखील लोक विसरले आहेत. ह्यास कारण, बाहेरून हा संबंध फार दूरचा दिसतो—किंबहुना दिसत नाही, हें होय. पण पुढील कांहीं गोष्टी जर ध्यानांत आणिल्या, तर हें निकट नातें ताबडतोब लक्षांत येईल. जेव्हां आपण एकादां मोठा दगड वर उचलण्यासाठीं त्याच्या तळीं बांबू वगैरे सारितो, किंवा सुपारी फोडण्यास अडकित्याचा उपयोग करितो, किंवा होडी वलवितांना वल्हे टेंकण्यासाठीं लहानशा पाटाचा उपयोग करितो, तेव्हां यंत्रशास्त्रांतील एका यांत्रिक शक्तीचे निरनिराळे उपयोग कसे करावे हें आपण जाणतो असेच दाखवितो. तसेंच, तिरंदाज एकदा जनावरावर नेम धरतांना अशा रीतीनें धरितो कीं, तीर सुटला म्हणजे त्या जनावरावर जाऊन पोचेंतोपर्यंत गुरुत्वाकर्षणानें तो जितका खालीं कलण्याचा संभव असेल तितका कळूनही त्या जनावरास अचूक लागावा. आतां, अशा रीतीनें नेम धरणें म्हणजे गतिमान् पदार्थावर निरनिराळ्या शक्तींचा काय परिणाम होतो हें ज्या शास्त्रांत सांगितलें आहे त्या

शास्त्राच्या तत्त्वांस ओळखून वागणेंच होय. अशा प्रकारेंच हळूहळू ज्ञानवृद्धि होऊन शेवटीं मोठमोठाले गणिती व ज्योतिःशास्त्रज्ञ ह्यांनीं बसविलेले जे गहन सिद्धान्त त्यांचें ज्ञान माणसास प्राप्त झालेलें आहे. ह्या उदाहरणांवरून असेंही व्यक्त होतें कीं, रानटी माणसाचें जें अर्धवट ज्ञान त्याजपासून शास्त्रीय ज्ञानाची उत्पत्ति व वृद्धि पायरीपायरीनें झाली आहे. आणखी एक गोष्ट ध्यानांत आणिली पाहिजे. रानटी माणसास आपला उदरनिर्वाह करण्यास अर्धवट ज्ञान जसें उपयोगी पडतें तद्वतच गणित, ज्योतिःशास्त्र, इत्यादिकांचें ज्ञान आपणा सुधारलेल्या लोकांस यंत्रे वगैरे तयार करण्याच्या कारखान्यांतून, पेढ्यांवरून, व नौका वगैरे चालविण्याच्या कामीं उपयोगी पडतें. तसाच सिद्धपदार्थविज्ञान व रसायनशास्त्र ह्यांचाही उपयोग सर्व कारागिरीच्या वस्तु तयार करण्याच्या कारखान्यांतून सध्यां होत आहे. ह्यावरून ही गोष्ट स्पष्टपणें ध्यानांत येईल कीं, रानटी स्थितींत काय किंवा सुधारलेल्या स्थितींत काय, बुद्धीस संस्कार घडवून तीस वळण लावणें ह्याचा मुख्य उद्देश एकच आहे. मनुष्यास समोवतालच्या सृष्टीशीं उत्तम तऱ्हेनें व्यवहार करितां येऊन आपल्या ज्या निरनिराळ्या गरजा त्या उत्तम रीतीनें भागावितां याव्या. एवंच, बुद्धिद्वारा जें एकंदर ज्ञान प्राप्त करून घ्यावयाचें त्यांत शास्त्रज्ञानाची योग्यता विशेष ठरते, म्हणून तें ज्ञान उत्तम रीतीनें प्राप्त होईल अशी तजवीज शिक्षणक्रमांत असली पाहिजे.

केवळ व्यावहारिक कामांत देखील निरनिराळ्या वस्तूंचें गुणधर्म काय ह्याचें ज्ञान करून देणारीं जीं शास्त्रें त्यांच्या अध्ययनाची फार आवश्यकता आहे. पण ती लोकांच्या ल-

क्षांत यावी तितकी आलेली दिसत नाही. हल्लीची शिक्षण-पद्धति अशी दिसते की, त्या त्या धंद्याचें ज्ञान होईल इतकेंच धंदेशिक्षण द्यावयाचें; त्याच्या पलीकडे बहुतेक मुळींच जावयाचें नाही. सुताराला म्हणजे सुतारगिरीचेंच ज्ञान असावयाचें, सोनाराला म्हटलें कीं सोनारगिरीचेंच. पण कोणत्याही धंद्यांत चांगली वाकबगारी प्राप्त होण्यास त्या धंद्यांतील गोष्टींचेंच ज्ञान लागतें. कोणतीही वस्तु घेतली, व तिच्यावर कोणतीही क्रिया करावयाची असली, म्हणजे अनेक शास्त्रांचा संबंध तेथें येऊन उभा राहतो; गणित शास्त्राचा, पदार्थविज्ञानाचा, रसायनशास्त्राचा, कधीकधी जीवनशास्त्राचा देखील संबंध येतो. आतां, ह्या सर्व शास्त्रांची परस्परांशीं इतकी गुंतागुंत झालेली आहे कीं, एका शास्त्राचें पूर्ण ज्ञान करून घ्यावयाचें म्हटलें म्हणजे इतर शास्त्रांचें थोडेंबहुत तरी ज्ञान असलेंच पाहिजे. ह्यावरून कदाचित् कोणाची अशी कल्पना होईल कीं, कोणत्याही धंद्याला सर्व शास्त्रांचेंच अध्ययन केलें पाहिजे; व ही गोष्ट तर बहुतेक दुरापास्तच. आमच्या पण म्हणण्याचा भाव तसा मुळींच नाही. शिक्षणपद्धति मात्र शुद्ध असली पाहिजे, म्हणजे त्या पद्धतीनें सामान्य शिक्षण चाललें असतां प्रत्येक शास्त्राचीं जीं मुख्यमुख्य तत्त्वे आहेत त्यांचें चांगलें ज्ञान सहज करून देतां येतें. मग ह्या तत्त्वांबरोबर त्यांच्यावरून निघणाऱ्या अनेक उपतत्त्वांचें ज्ञान न झालें तरी चालेल. अशा रीतीनें प्रत्येक शास्त्राच्या मुख्य सिद्धांतांचें चांगलें ज्ञान झाल्यावर व त्यांचा अंतर्भाव कोठें कसा होतो हें समजण्याचें सामर्थ्य अंगीं आल्यावर, कोणत्याही विशेष शास्त्रांतील ज्या बारीकसारीक गोष्टी त्यांचें पूर्ण आकलन

करून घेण्यास मनुष्य तयार होतो, व तेणेंकरून आपल्या धंद्यांतही तो चांगला वाकवगार होऊं शकतो.

अशा रीतीनें शास्त्रज्ञानरूपी जें शिक्षण त्याचा उपयोग स्वतःचा व कुटुंबाचा निर्वाह करण्याच्या कामीं होत असल्यामुळे, तें प्राप्त करून घेण्यास नीतिशास्त्राचा अप्रत्यक्ष आधार आहेच. पण अशाही रीतीनें त्याचा जो होणारा व्यावहारिक उपयोग तो जमेत न धरिला, तरी दुसऱ्या एका दृष्टीनें त्यास नीतीचा प्रत्यक्ष आधार सांपडतो. अत्यंत सूक्ष्म, केवळ इंद्रियांनीं जाणण्यास देखील अशक्य, अशा व्यापारांपर्यंत जे असंख्यात व्यापार ह्या सर्व विश्वात सतत चालू आहेत त्यांचें निरीक्षण व चिंतन केल्यानें, केवळ धंद्याच्या कामास लागणारें जें तुटपुंजी ज्ञान त्याच्या पलकिडे कांहीं व्यापक ज्ञान ज्यास झालेलें असेल त्याच्या डोळ्यापुढें ह्या एकंदर सजीव व निर्जीव सृष्टीचा व सभोवतालच्या अनंत विश्वाचा एकाद्या रंगीबेरंगी अफाट चित्रपटासारखा अत्यंत रम्य देखावा उभा राहून त्यास जो परमानंद होतो, त्याच्या शतांश, सहस्रांश देखील आनंद घरांत काम करणाऱ्या बाल्यास, किंवा शेतांत स्वपणाच्या नांगऱ्यास, किंवा तागडी धरणान्या वाण्यास, फार कशाला नुसतें संस्कृतांचें, इंग्रजीचें, वगैरे केवळ भाषांचेंच ज्यास ज्ञान आहे, किंवा गद्य, पद्य, इतिहास, वगैरे विषयांपलिकडे ज्यांचें ज्ञान गेलेलें नाहीं, अशा तुमच्या महापंडितास देखील विश्वांतील व्यापारांच्या निरीक्षणापासून होऊं शकतो काय ? अर्थात् नाहीं. कारण त्या अनंत चमत्कारांचा वर सांगितल्यासारखा हुबेहुब व व्यापक असा चित्रपट त्याच्या डोळ्यापुढें उभा राहिल इतकें शास्त्रीय ज्ञानच

त्याचेठायीं नसतें. आपण अशी कल्पना करूं कीं, फारच भक्केदार रीतीनें सुशोभित केलेला असा एक सभामंडप आहे. व रात्रीच्या समयीं त्यांत एक लहानशी दिवटी पाजळून एका कोपऱ्यांत भिंतीशीं आणून ठेविली आहे; आणि त्या दिवटीच्या उजेडानें तेथील सर्व भिंतीवर काढिलेल्या अनेक प्रकारच्या सुंदर चित्रांपैकीं एकदोन चित्रे सरासरी प्रकाशित झालीं आहेत. व बाकी सर्व शोभा अधारांत झांकून गेली आहे. ही एक कल्पना झाली. आतां दुसरी अशी कल्पना करूं कीं, त्या दिवटीच्या ऐवजीं कृत्रिम विद्युत्प्रकाशाच्या योगानें तोच सभामंडप सर्वत्र प्रकाशित केल्यामुळें त्याच्यांत जिकडेतिकडे लख्ख प्रकाश पडला आहे; व तेणेंकरून तेथें ठेविलेला प्रत्येक शोभेचा पदार्थ व भिंतीवर काढिलेले प्रत्येक सुंदर चित्र प्रेक्षकाच्या दृष्टीच्या आटोक्यांत एकसमयावच्छेदेकरून येत आहे. पहिल्या प्रकाशांत व ह्या प्रकाशांत च तद्वत्च त्याच्या योगानें दृष्टीस पडणाऱ्या शोभेच्या विस्तारांत केवढें जमीनअस्मानाचें अंतर ! ह्या दृष्टांतावरून अगदीं असंस्कृत बुद्धीच्या माणसास, व शास्त्रज्ञानानें ज्याची बुद्धि सुसंस्कृत झाली आहे अशा माणसास, विश्वाची कल्पना किती भिन्नभिन्न होते ह्याची थोडीबहुत कल्पना वाचकांच्या डोळ्यांपुढें उभी राहिल. अडाण्याच्या व शास्त्रज्ञाच्या विश्वविषयक कल्पनेंतील हा प्रचंड भेद ज्याच्या मनांत बरोबर उतरला असेल त्याच्या ध्यानांत ही गोष्ट पूर्णपणें येईल कीं, शास्त्राचें ज्ञान जर माणसाच्या मनांत उत्तम रीतीनें बिंबून त्याचें ह्याच्याशीं तादात्म्य झालें, तर मनाची विलक्षण तऱ्हेनें आनंदमय

स्थिति होऊन तो माणूस जणू काय ब्रह्मानंदरूपी सागरांत पोहू लागतो.

ह्या बुद्धिशिक्षणाचा किंवा शास्त्राच्या ज्ञानाचा आणखी एक सुपरिणाम होतो, तो येथे सांगितला पाहिजे. प्रत्येक शास्त्रांतील अनेक गोष्टींचे अध्ययन केल्याने त्यांचे ज्ञान तर होतेंच होतें. पण शिवाय, कांहीं विशिष्ट मर्यादेपलीकडे कोणत्याही शास्त्राची मजल कशी जाऊ शकत नाही हेंही तेणेकरून चांगले कळते. असे झाले म्हणजे माणसाची बुद्धि किती मर्यादित आहे, व विश्वांतील महागूढ उकलणे आपल्या त्या अल्पबुद्धीस किती अशक्य आहे हें बरोबर ध्यानांत येते. तेणेकरून निरनिराळ्या शास्त्रांत माणसाची इतकी बुद्धि चालते, व पंचमहाभूते जणू काय त्याने आपल्या मुठींत आणून ठेविली आहेत इत्यादि विचार मनांत येऊन जो अभिमान वाटतो, तो बेताबाहेर न जाण्यास व एका दृष्टीने तो किती शुष्क आहे हें कळून येण्यास, चांगले साधन होतें. असे झाले म्हणजे, योग्य नम्रता अंगी येऊन नीतीच्या वासना व विकार उत्तम रीतीने उगवण्यास व त्यांची उफाट्याने वाढ होण्यास आपल्या मनरूपी शेताची जणू काय एकप्रकारे उत्तम नांगरणीच होते.

३०. शास्त्राच्या ज्ञानाची बरोबर कल्पना मनांत आणावी; म्हणजे त्यांच्यांत समाजशास्त्राचा समावेश कसा होतो हें समजेल. आतां, समाजशास्त्रांत इतिहासज्ञानाचा अंतर्भाव होतो हें उघडच आहे. म्हणून आपले जे राजकीय हक्क असतील ते कायम राखण्यासाठी, व आपली जीं राजकीय कर्तव्ये असतील तीं बरोबर बजावितां येण्यासाठी, जितके इतिहासज्ञान आवश्यक असेल तितके सं-

पादण्यास प्रत्येकानें यत्न करावा. तें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास रानटी लोक व अर्धवट सुधारलेले लोक ह्यांच्याच इतिहासाचें अध्ययन करणें विशेष जरूरीचें आहे; व सध्यांच्या शिक्षणक्रमांत तर त्यांचें बहुतेक नांवही दिसत नाही. ऐतिहासिक शिक्षणाच्या संबंधानें प्रस्तुत अशी शोचनीय स्थिति आहे. तथापि सुधारलेल्या राष्ट्रांचा जो इतिहास हल्लीं शिकवितात त्यांतल्या देखील कांहीं गोष्टींचें ज्ञान असणें जरूर आहे हें आम्ही कबूल करितों. पण तें ज्ञान गतकालीं घडलेल्या ज्या गोष्टी, व झालेलीं जीं स्थित्यंतरे, त्यांचेंच विशेषतः पाहिजे. राजे, राण्या, राजपुत्र, सेनाधिपति, ह्यांच्या चरित्रांचें व विशेषतः घरगुती गोष्टींचें विशेष ज्ञान हल्लीं करून देतात, तसलें नको.

असें आहे तरी, ह्या व्यक्तिविषयक इतिहासाचेंही अल्पस्वरूप ज्ञान असणें इष्टच आहे. आतां सांगितल्याप्रमाणें सध्यां इकडेच सर्व भर दिसतो. अडाणी माणसांस नेहमीं असें वाटतें कीं, प्रत्येक राष्ट्राची जी सध्यांची बरीवाईट स्थिति दिसते तीस कारण राजे, प्रधान इत्यादि मोठीं गणवेलीं माणसें हीं होत. व ह्या अडाणी समजुतीस इंग्लंडांत ल. माजी प्रसिद्ध तत्त्ववेत्ते जे कार्ललाईल साहेब यांनीं शास्त्रीय स्वरूप देण्याची खटपट आपल्या ग्रंथांतून केली आहे. त्यामुळे लोकांस साहजिक असें वाटतें कीं, इतिहासज्ञान म्हणजे ह्या राजे लोकांची जी कृति व त्यांची जी दिनचर्या. त्यांचें ज्ञान हेंच होय; ह्याच्यापलीकडे इतिहासज्ञान कांहीं नाही. ह्या गैरसमजुतीचा परिणाम असा झाला आहे कीं, पुष्कळ लोक ह्या मोठ्या घराण्यांतील माजी पुरुषांच्या ज्या लिहून ठेविलेल्या एकोव गोष्टी त्याच

इतिहास समजून फार वाचतात. पण वास्तविक जर विचार करून पाहिलें, तर राजे, राण्या, धर्माध्यक्ष, प्रधान व सेनानायक, ह्यांच्या चरित्रांचें कितीही ज्ञान करून घेतलें, व शिवाय तह, मसलती, लढाया, ह्यांच्याबद्दल कितीही बारीक माहिती मिळविली, तरी तेणेंकरून, समाजाची दिवसेंदिवस सर्व दिशांनीं सुधारणा कशी होत गेली आहे ह्याची अल्पस्वल्प सुद्धां कल्पना डोक्यांत येण्याचा संभव नाहीं. ह्यांच्या उलट, ह्या राज्यकर्त्यांच्या इच्छेस न जुमानतां, व त्यांच्या स्वप्नींही न येतां, सर्व सुधारणांच्या राष्ट्रांतून श्रमविभाग दिवसेंदिवस कसा जास्त जास्त होत चालला आहे एवढी एक गोष्ट जरी ध्यानांत आणिली, तरी तेवढ्यावरून देखील समाजसुधारणेचें खरें इंगित जास्त ध्यानांत येईल. कारण तेणेंकरून असें स्पष्ट समजेल कीं, समाजांत फेरफार घडवून आणणाऱ्या ज्या अनेक शक्ति आहेत त्यांचे व्यापार ह्या समाजधुरीण म्हणून मानलेल्या लोकांच्या ज्या खटपटी व जे बेत त्यांच्यापासून अलग रीतीनें चाललेच असतात. इतकेंच नाहीं, तर त्या व्यापारांचे परिणाम बहुधा ह्या खटपटींच्या व बेतांच्या अगदीं उलट होत असतात. असें जरी आहे तरी कांहीं निवडक अप्रणी लोक व त्यांचीं चरित्रें ह्यांचें अध्ययन करणें गैर नाहीं. मनुष्यसुधारणेच्या ज्या निरनिराळ्या पायऱ्या त्यांचें तरी ऐतिहासिक ज्ञान करून घेणें प्रत्येकास अशक्य आहे. म्हणून त्या त्या काळच्या अप्रणी लोकांच्या चरित्रांची जर कांहींच माहिती करून घेतली नाहीं, तर तें स्पष्टरीत्या न होतां केवळ अर्धवट रीतीचेंच होण्याचा संभव आहे. शिवाय, एकंदर मनुष्यस्वभावाची जी आपली कल्पना ती

कोती न राहावी एतदर्थ देखील असल्या माणसांचीं चरित्रे वाचलीं पाहिजेत. म्हणजे हजारों माणसांत अत्यंत उत्तम रीतीने वागणारा एकादा माणूस कसा निपजतो, व बाकीच्यांचें वर्तन बहुशः किती नीचपणाचें असतें, ह्या ज्या मानवी स्वभावाच्या दोन परस्परविरुद्ध सीमा त्यांचें बरोबर आकलन तेणेंकरून आपल्यास होईल.

या शास्त्रीय शिक्षणाबरोबर केवळ गद्यपद्याचें जें शिक्षण तेंही झालेंच पाहिजे. आयुष्याचे दिवस उत्तम रीतीने जाण्यास ह्या प्रकारचें बरेंच ज्ञान असणें प्रत्येकास जरूर आहे, ही गोष्ट विशेष आग्रहपूर्वक सांगितली पाहिजे असें नाहीं. आग्रह करावयाचा तो कदाचित् उलट दिशेने केला पाहिजे. हल्लींची स्थिति पाहतां लहानपणीं शाळांतून शिकणें चाललें असतांना काय, व पुढें मोठेपणीं काय, असलीं पुस्तके वाचण्याकडेच सामान्यत्वे कल जास्त दिसतो. बहुतेक सर्वांची प्रवृत्ति अशी दिसते कीं, मनास विशेष त्रास न होईल अशा प्रकारचें, किंवा थोडक्याशा श्रमानें मनाची उलहासवृत्ति जेणेंकरून होईल अशा प्रकारचें ग्रंथवाचन वगैरे करावयाचें. म्हणून शास्त्रीय ग्रंथांपैकी इतिहास, चरित्रे, कादंबऱ्या व काव्ये हींच लोकांस विशेष आवडतात. आपल्या इकडे तर कादंबऱ्यांवरच झोड फार; इतिहास वगैरेकडे देखील लक्ष नाहीं. मग शास्त्रीय पुस्तकांच्या अध्ययनाचें तर बहुतेक नांवच नको. पण वास्तविकरीत्या पाहतां, सर्व ग्रंथांत शास्त्रीय ग्रंथांची थोरवी विशेष आहे. कारण त्यांचे योगानें सृष्टीतील व्यापक नियमांचें ज्ञान होऊन, आपण कसें वागावे हें चांगलें समजतें.

तथापि शास्त्रेतर ग्रंथांच्या वाचनापासून देखील एक

मोठा फायदा होतो, तो येथे मुद्दाम सांगितला पाहिजे, पहिली गोष्ट अशी की, असले ग्रंथ वाचून जो मनास प्रत्यक्ष आनंद होतो, तो स्वार्थपरायणनीतीच्या किंवा आत्महिताच्या दृष्टीने लहानसहान फायदा नव्हे. शिवाय, अशा ग्रंथांशी व त्यांच्या भाषेची चांगला परिचय झाल्याने, अलंकारिक भाषण कसे करवें, तसेच बोलतांना योग्य दृष्टान्त वगैरे कसे द्यावे, वगैरे आपल्यास समजू लागून आपल्या संभाषणाला जोर येतो, व एकप्रकारची शोभाही येते. त्यामुळे आपली एकंदर मानसिक शक्ति वाढून चार मंडळींत बसले असता सर्वांचे लक्ष आपल्याकडे जाईल व आपले बोलणे त्यांस रुचेऊ अशा रीतीने कसे बोलावे हकळू लागते. असले सामान्य ग्रंथ जे वाचीत नाहीत त्यांचे भाषण चारचौघांत मुळीच वठत नाही. ते मंडळींत बोलू लागल्यास त्यांचे बोलणे आळणी व निरस ठरते. त्यापासून आनंद कोणामच होत नाही. असे झाले म्हणजे चारचौघे एकत्र जमल्यापासून होणारा जो फायदा तो व्हावा तसा होत नाही. ह्या दृष्टीने पाहता असल्या ग्रंथांचीही योग्यता एकप्रकारे फार दिसते. म्हणून शास्त्रीय ग्रंथांच्या अध्ययनावरोबर त्यांच्याशीही थोडाबहुत परिचय करावा.

३१. इतर गोष्टींप्रमाणेच ह्या ज्ञानसंपादनाच्या गोष्टीतही माणसे बहुशः कोणत्या तरी दिशेने वाहवतात. पुष्कळ लोक असे आढळतात की, ते असले ज्ञान मुळीच संपादीत नाहीत. ही एका दिशेने चूक. बरे, दुसरे कांहीं अल्पस्वल्प लोक असेही आढळतात की, ते ह्याच्याच पाठीस रात्रांदिवस लागतात. मग अर्थात् इतर सर्व कर्त-

न्यांची त्यांच्या हातून बहुतेक अगदीं हेळसांड होते. तेणें-
करून पुष्कळ वेळां ते आपल्या जन्माचें अगदीं मातेरें
करून घेतात. ही उलट दिशेनें चूकी; पण चूकीच.

अमेरिकेंतील प्रसिध्द निबंधकार इमरसनसाहेब ह्यांनीं
'गृहस्थानें कसें वागावें' ह्या विषयावर एक निबंध लिहिला
आहे. त्यांत ते असें म्हणतात कीं, शरीरप्रकृति चांगली
सुदृढ राहिल ही खबरदारी प्रत्येक गृहस्थानें प्रथम घेतली
पाहिजे. मग इतर गोष्टी. आर्ह्या म्हणतो, सभ्य गृहस्थानें-
चशी काय, पण ही खबरदारी प्रत्येक इसमानें घेतली
पाहिजे. शरीरप्रकृति विघडून जाईल, किंवा आपण अशक्त,
लुले होऊं, अशा प्रकारची कोणतीही गोष्ट करणें—मग तो
विद्याव्यासंग कां असेना—ह्यास नीतिशास्त्राचा आधार स-
पडणेंच नाहीं. मग तसेंच कांहीं विशेष कारण असेल तर
कदाचित् हे करणें चुकीचें ठरणार नाहीं. पण सामान्य
नियम म्हटला म्हणजे आर्ह्या आतां सांगितल्याप्रमाणें स-
मजावयाचा. आपण सर्व जग धुंडाळून पाहिलें तरी आप-
णास जीवाव्यतिरिक्त मन कोठें सांपडेल काय ? कोठें
नाहीं. तसेंच शरीरप्रकृति सुदृढ व निरोगी असल्याशि-
वाय माणसास सर्व प्रकारचें सुख भोगतांच येणार नाहीं.
किंवा सर्व प्रकारचीं कर्तव्यें वजावतांच येणार नाहींत;
पुष्कळ वर्षे जगणें, पुष्कळ प्रकारच्या गोष्टी करणें, व
होतील तितक्या उत्तम रीतीनें तडीस नेणें, हें जें जिवंत
राहण्याचें तीन प्रकारचें सार्थक—ज्यास आयुष्याची लांबी,
रुंदी व उंची असें म्हणतां येईल—तें चांगल्या आरोग्या-
शिवाय कधीही साधणें नाहीं. शरीरारोग्याचे सामान्य
नियम जेव्हांजेव्हां आपण मोडतो, तेव्हांतेव्हां प्रकृतीचे

कांहीं तरी नुकसान होतेंच होतें. व अशा प्रकारें प्रकृतीस वसलेल्या धक्क्यानें शेवटीं कसें तरी मानसिक आरोग्याचें- ही नुकसान व्हावयास चुकत नाही. तें कसें होतें हें मात्र पुष्कळ वेळां लक्षांत येत नाही खरें, पण होतें ह्यांत शंका नाही.

म्हणून हें जें मनःसंगोपन करावयाचें तें प्रकृतीचें वगैरे दुसरी सर्व तंत्रें संभाळून होईल तितकेंच केलें पाहिजे. शरीरारोग्य बाढेल, किंवा निदान आहे तसें तरी कायम राहील अशी खबरदारी घेऊन ज्ञानसंपादनाच्या पाठीस लागावयाचें तें लागलें पाहिजे. शिवाय, हें संपादन चाललें असतां विचार, स्मरण, कल्पना इत्यादि मानसिक शक्तींचा आपणास उपयोग करावा लागतो; म्हणून त्या व इतर सर्व शक्ति जेणेकरून रीतीरितीनें वाढतील—निदान खुंटणार नाहीत, अशा मार्गाचेंच अवलंबन केलें पाहिजे. म्हणजे स्वभावतःच जी मनाची उल्हासवृत्ति असते ती जेणेकरून कमी होते, व स्वाभाविकरीत्या दिवसांतून प्राप्त होणारी जी अनेक सुखें त्यांच्याबद्दल जेणेकरून उदासीनता उत्पन्न होते किंवा त्रास येतो, इतका बेसुमार विद्याव्यासंग करणें हा नीतिशास्त्राचा निवळ मर्यादातिक्रम करणें होय. व त्यास शक्तीचा व काळाचा सदुपयोग म्हणण्यापेक्षां दुरुपयोग म्हणणेंच जास्त वाजवी होईल. कांहीं लोक हा मर्यादातिक्रम इतका करितात कीं, तेणेकरून इतर गोष्टींचीचशी काय, पण अखेरीस ज्या विद्याविषयांच्या मार्गे बेताबाहेर लागल्यामुळें हा प्रमाद त्यांचे हातून घडला त्यांच्याबद्दल देखील त्यांच्या मनांत ओकारी उत्पन्न

होते. असें झालें म्हणजे मग ह्या दुरुपयोगाची कमाल झाली असें समजावें. सारांश, 'अति सर्वत्र वर्जयेत्.'

स्पेन्सर साहेब म्हणतात, असला अतिरिक्त विद्याव्यासंग स्त्रियांनीं करावयास जाणें हें तर जास्तच गैर आहे. त्याचा निषेध करावा तितका थोडाच. लोक असें म्हणतात कीं, स्त्रियांच्या महाविद्यालयांतून वगैरे हल्लीं जी शिक्षणपध्दति सुरू आहे, ती इतक्या शहाणपणानें ठरविलेली आहे कीं तिच्या धोरणानें शिकणाऱ्या मुलींची प्रकृति चांगली राहूं शकते; मात्र कांहीं मुलींस ह्या विद्यालयांची पायरी अशक्तपणामुळें चढतांच येत नाहीं. तेव्हां इतर मुलींच्या संबंधानें 'त्यांची प्रकृति चांगली राहूं शकते' हें म्हणणें बरोबर असावें असें दिसतें. 'बरोबर असावें असें दिसतें' असें जें आह्मीं म्हटलें तें मुद्दामच म्हटलें आहे. कारण 'चांगली प्रकृति' हा शब्द अनेक प्रकारच्या प्रकृतींस लागू पडतो. ज्या माणसाचे ठिकाणीं कांहीं रोगाचें चिन्ह स्पष्ट दिसत नसेल, त्यास 'तुझी प्रकृति चांगली आहे' असें सामान्यतः म्हणत असतात. पण मन उत्साहानें भरून गेलेलें असणें, व अंगांत काम करण्याची खूप ताकद असणें, अशा प्रकारचें जें पूर्ण आरोग्य त्याच्यांत व ह्या सांप्रदायिक 'चांगल्या प्रकृतींत' किती अंतर आहे बरें? स्त्रियांस तर ही गोष्ट विशेषतः जास्त लागू आहे. पुष्कळ स्त्रियांची प्रकृति बाहेरून चांगली दिसूनही वास्तविकरीत्या इतकी अशक्त असते कीं, संतति होऊन ती सशक्त निपजावी इतकी ताकद त्यांच्या अंगांत नसते, असें असूनही बाहेरून त्यांची प्रकृति चांगली दिसते, ह्याचें कारण असें आहे कीं, संतति होणें हा धर्म त्यांचे ठायीं विशेष आहे. त्यामुळें त्यांच्या

अंगीं पुरुषापेक्षां पिंडाचीच जास्त शक्ति असते. म्हणून त्यांनीं आपल्या प्रकृतीवर जर विद्यार्जनाचा फाजील बोजा लादला, तर ही जी त्यांचेठायीं मुद्दाम जास्त ठेवलेली शक्ति ती प्रथम खर्ची पडूं लागते व त्यामुळे असल्या अतिरिक्त विद्याव्यासंगानें त्यांची प्रकृति बाहेरून क्षीण झाल्यासारखी पहिल्यापहिल्यानें दिसत नाहीं. पण अशा रीतीनें फाजील झालेले जे श्रम, व विशेषतः फार नुकसानी करणारे जे मानसिक श्रम. त्यांची झीज एकंदर शरीरयंत्रास सोसावी लागते; ती कांहीं चुकत नाहीं. ह्याकारितां एकंदर शक्तीचा खर्च जर मर्यादेबाहेर होऊं लागला, तर संतति धारण करून जात कायम राखावी ह्यासाठीं स्त्रियांचे ठायीं ठेविलेली विशेष शक्ति तिच्यांतही कमीपणा उत्पन्न होतोच होतो. असें झालें म्हणजे गर्भधारण करण्याचें जें त्यांचें सामर्थ्य तें अनेक तऱ्हांनीं कमी होतें. बेसुमार विद्याव्यासंग करणाऱ्या कांहीं स्त्रियांस मुलें होतच नाहींत. दुसऱ्या कांहीं स्त्रियांचें असें होतें कीं, मूल झालेंच तर त्यास दूध मिळत नाहीं. आणि ह्या वर्गातील बाकीच्या ज्या स्त्रिया त्यांस कांहीं अन्यतऱ्हेच्या क्षीणता उत्पन्न होतात. त्या अशा आहेत कीं, येंथें स्पष्टपणें सांगण्याची सोय नाहीं. स्त्रियांच्या ह्या अविवेकी विद्याव्यासंगाचा एक अप्रत्यक्ष परिणाम पुष्कळ वेळां असा झालेला दृष्टीस पडतो कीं, नवराबायकांत तेंणेंकरून वितुष्ट उत्पन्न होऊन त्यांस एकमेकांपासून वेगळे राहण्याचासुद्धां प्रसंग येतो.

हे म्हणणें अर्थात् इंग्लंडांतील स्त्रियांसच विशेष अनुलक्षून आहे. आपल्या इकडे नुकता कोठें स्त्रीशिक्षणास प्रारंभ झाला आहे असें म्हटलें तरी चालेल. तेव्हां अतिशय

विद्याव्यासंगानें आमच्या स्त्रिया इतर कर्तव्यास आपल्यास नालायक करून घेतील अशाबद्दल फारशी भीति कांहीं बरें तरी निदान बाळगण्यास नको. ही हिंदुसमाजाची साधारण गोष्ट झाली. पण प्रस्तुत उपदेशापासून शहाणपण घेऊन एव्हांपासून देखील खबरदारी ठेवण्यास हरकत नाहीं. शिवाय, पार्शी लोकांत स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार हिंदुसमाजापेक्षां फारच जास्त झाला आहे; त्यांच्यांत वरच्यासारखी उदाहरणें दुर्दैवानें थोडीबहुत दृष्टास पडूं लागलीं आहेत. डोक्यावर चप्पा चढविलेल्या पार्शीस्त्रिया कांहीं दिसतात. हें त्यांचें एक दर्शक आहे असें म्हटल्यास हरकत नाहीं. तेव्हां, ह्या कलमांतील कानउघाडणी आपल्या देशांतही घेण्यासारखी नाहीं असें नाहीं. शिवाय, स्त्रियांस आपली नैसर्गिक कर्तव्ये चांगलीं बजाविणें असतील, तर पुरुषाइतकें विद्यासंपन्न व विद्याव्यासंगमग्न होतां येईल किंवा नाहीं हेंही ह्यावरून स्थूलमानानें कळण्यासारखें आहे. ह्या विषयाच्या संबधानें पुष्कळ लोकांची बरीच गैरसमजूत झालेली दिसते.

येथें यासंबंधानें एक गोष्ट सांगणें आवश्यक दिसतें. ती अशी कीं, मुलांस काय व मुलींस काय, बरेंच उच्च प्रतीचें शिक्षण प्रकृति विषडवल्याशिवाय प्राप्त करून घेतां येणारच नाहीं असें नाहीं. मात्र शिक्षणक्रम हल्लीं आहे त्यापेक्षां जास्त विचारपूर्वक ठरविलेला पाहिजे. हल्लीं ज्यास उच्चप्रतीचें शिक्षण म्हणून म्हणतात त्याच्यांत कवडीच्या मोलाचे बरेच विषय येतात. ते त्या क्रमांतून गाळले पाहिजेत. म्हणजे संसारांत वागावें कसें हें समजण्यास लागणारें सर्व ज्ञान, सरासरी सर्व गोष्टींची सामान्य माहि-

ती व्हावी इतक्यापुरतें बहुतेक सर्व परिशीलन, व अलंकारिक, दृष्टान्तयुक्त, वगैरे भाषेत लिहितां बोलतां यावे ह्यासाठीं लागणारें बरेंच ग्रंथवाचन, इतक्या गोष्टी शरीराची कायमची हानि करून घेतल्याशिवाय मुलांमुलींस शिकण्याच्या वयांत प्राप्त करून घेतां येतील.

३२. येथपर्यंत स्वार्थपरायणनीतिदृष्ट्या मनःसंगोपनाची आवश्यकता किती आहे हें सांगितलें. पण परार्थपरनीतिदृष्ट्याही पाहतां तें आवश्यक असेंच ठरतें. रिरनिराल्या मानसिक शक्तींस संस्कार झाल्यानें उत्पन्न होणारा जो चतुरस्रपणा तो ज्याच्या अंगीं मुळींच नाहीं असा जो ज्ञानविहीन मनुष्य त्याच्या हातून कोणाचेंही लक्ष आपल्याकडे वेधिलें जात नाहीं. अर्थात् त्याच्या संगतीपासून कोणासही आनंद होईल अशा प्रकारचे गुण संपादणें हें तर प्रत्येकाचें सामाजिक नीतीच्या दृष्ट्या एक कर्तव्यच होय. म्हणून सर्व प्रकारच्या मनःसंगोपनास, व विशेषतः जेणेंकरून आपलें बोलणेंचालणें रसभरित व मनोवेधक होईल अशा प्रकारच्या मनःसंगोपनास, परार्थपरनीतिशास्त्राः चाही अर्थात् आधार आहे; फार तर काय, पण त्या शास्त्राची त्याबद्दल साक्ति आहे असें म्हटलें तरी शोभण्यासारखें आहे.

ही साक्ति गाणें, बजावणें, चित्रें काढणें, मूर्ति खोदणें मातीचे वगैरे पुतळे बनवणें, इत्यादि कलांचें जें शिक्षण त्याच्या संबधानें विशेष लागू आहे. ह्यासच 'सौंदर्यविषयक शिक्षण' असें म्हणण्याचा परिपाठ आहे. ह्या कलाशिक्षणाबद्दल मागे मुळींच उल्लेख आलेला नाही. येथवर बुद्धिविषयक किंवा उपयुक्त शिक्षणाचाच विचार केला

आहे. म्हणून ह्या सौंदर्यविषयक शिक्षणाबद्दल येथे दोन शब्द सांगतो. आपले आयुष्याचे दिवस उत्तम रीतीने जावे, व सर्वप्रकारे पूर्ण सुख आपल्यास प्राप्त व्हावे एतदर्थ ह्या कलांची माहिती असणे अवश्य होय, हें उघडच आहे. पण शिवाय इतरांचे समाधान आपल्यास करितां यावे, व आपल्या हातून त्यांच्या आनंदांत भर पडावी, एतदर्थही कलाज्ञानाची कमी मातब्बरी आहे असें नाही. ज्यांच्या मनोवृत्तींस अशा प्रकारचे शिक्षण मिळालेले नसते ते निरनिराळ्या प्रकारचे जे शुद्धानंद त्यांस अंतरतात. म्हणून त्यांच्या योग्य आस्वाद घेण्याची पात्रता आपल्या अंगी यावी, एतदर्थ चित्रे वगैरे काढणे व रंगवून तयार करणे, गावयास वाजवावयास शिकणे, काव्यरचना करावयाचा अभ्यास करणे, इत्यादि कलानैपुण्य संपादन करणे हें प्रत्येकांचे कर्तव्यच आहे. तथापि ज्या माणसांच्या अंगी ह्या कला संपादण्याचा विशेष अंकुर जात्याच दिसत असेल, त्यांनीं परोपकारबुद्धि मनांत धरूनही त्या त्या कलांमध्ये जास्तजास्त प्राविण्य प्राप्त करून घेण्यास विशेष झटवे, अशी नीतिशास्त्राची शिफारस आहे. ही शिफारस गाण्याच्या संबंधाने तर फारच आहे; व त्यांतल्या त्यांत दोन-चार माणसांचे गळ्यांस गळा मिळवून जें गाणे उर्फ संगीत, त्यास तर विशेषच लागू पडते. अशा गाण्यांत दुसऱ्यांशीं आपला गळा जुळवून गावे लागत असल्यामुळे, समाजांत अहंकारास कसे गुंडाळून ठेवावे ह्याबद्दल अनायासे वळग लागते; व त्यापासून इतरांस अधिक सुख होते. म्हणून परोपकारदृष्ट्या गाण्याची कला साधून घेणे याची फार धोरवी आहे. पण ह्या ठिकाणीं हीही गोष्ट

सांगितली पाहिजे कीं, उपयुक्त शिक्षणाप्रमाणें ह्या सौंदर्यविषयक शिक्षणाचाही अतिरेक करणें गैरशिस्तच होय. ह्या शिक्षणाच्या संबधानें मर्यादातिक्रम करणें निषिद्ध होय असें जें आह्मी म्हणतो तें त्यापासून मंदूवर वाजवीपेक्षां जास्त ताण बसतो ह्या मुद्यावर म्हणत नाहीं; कारण मंदूस त्रास होण्यासारखें हें शिक्षण विलकुल नाहीं: तर त्यांत बेळ फार जातो, आयुष्याचा वाजवीपेक्षां जास्ती भाग तेणेंकरून अडला जातो, म्हणून त्याचा निषेध करावयाचा. पुष्कळ लोकांचा, व विशेषतः स्त्रियांचा मुख्य व्यासंग पाहिला तर कोणत्या तरी तऱ्हेनें आपण विशेष सुंदर दिसूं किंवा दुसऱ्याचें चित्त आकर्षून घेण्यास विशेष समर्थ होऊं, अशा गोष्टींत मग्न असणें, असा दिसतो. म्हणून सुंदर दिसणें किंवा नटणें, हें जें अनेक कर्तव्यांपैकीं एक कर्तव्य त्याच्या पायीं असलीं माणसें दुसऱ्या फारच जास्त महत्त्वाच्या कर्तव्यांस मुकतात. येथें सौंदर्यविषयक शिक्षणाचें पर्यवसान नटण्यांत होतें असें जें म्हटलें आहे त्याचा कदाचित् बरोबर अर्थ कित्येक वाचकांस कळणार नाहीं, म्हणून खुलासा करितों. पोषाकाची, दागिन्यांची, गंधाची कुंकवाची, शेंडीच्या घेराची, बुचड्याची, वगैरे फारच टापटीप ठेवणें, ह्या गोष्टींस नटणें हा शब्द प्रचारांत लावितात. पण हें बाह्य नटणें झालें. तसेंच, सुंदर चित्रें काढणें, सुंदर गळ्यावर गाणें, सुंदर रीतीनें सतार वगैरे वाजवणें, रसभरित बोलणें, हेंही एकप्रकारचें नटणेंच आहे. ह्यास अंतस्थ नटणें म्हटलें तरी चालेल. दोन्ही वेताबाताचीं असणें जरूर आहे. मुळींच नसणें गैर आहे व फाजील असणेंही गैरच आहे. म्हणून हें सौंदर्यसंपादन नीतिदृष्ट्या

साधार आहे असें जरी आह्मी कबूल करितों, तरी सद्यः-स्थितीकडे पाहतां हें कर्तव्य बजावण्यास आग्रहपूर्वक सांगण्यापेक्षां त्याचा अतिरेक करूं नये हीच गोष्ट जास्त आग्रहपूर्वक सांगण्याची विशेष जरूरी दिसते. कारण, कोणत्याही गोष्टीच्या उपयुक्ततेकडे विशेष लक्ष घावयाचें सोडून केवळ त्याच्या दिखाऊपणासच जास्त महत्त्व देण्याचा कल सर्वत्र फार दिसून येतो; म्हणून तो कमी होण्यासाठीं, सौंदर्यसंपादनाची जी चांगली बाजू तिची प्रशंसा केलेली असेल अशा लेखांपेक्षां त्याच गोष्टीची जी वाईट बाजू तिचा खरपूस समाचार घेतलेला असेल अशा लेखांचीच सध्यां विशेष आवश्यकता दिसते.

प्रकरण ७

मनोरंजन

३३. मागील प्रकरणांत शेवटीं जो मनःसंगोपनाचा प्रकार सांगितला, त्याची प्रस्तुत प्रकरणांतील विषयाचा निकट संबंध आहे. अभिरुचिविषयक किंवा सौंदर्यविषयक जें शिक्षण त्यांत विश्रांतीसाठीं म्हणूनच केलेल्या कांहीं व्यवसायांचा समावेश होतो. आणि करमणूक, खेळ, विनोद, इत्यादि विश्रांतिप्राप्त्यर्थे जे इतर व्यवसाय ते त्यांच्यापुढें क्रमानेंच येतात. म्हणून ह्या सर्वांस मनोरंजन हें सामान्य नांव देऊन त्याचे जे अनेक प्रकार त्यांचें प्रस्तुत प्रकरणांत विवेचन करण्याचें योजिलें आहे, अर्थात् तें विवेचन नीतिदृष्ट्याच करणार.

प्राचीन काळीं जिकडेतिकडे नेहमीं युद्धे होत असत, त्यामुळें लोकांस स्वसंरक्षणार्थ नेहमीं हत्यारबंद राहावे लागत असे. शिवाय त्या काळीं विषयसुखांचा उपभोग घेण्याची लाजसाही लोकांत अनावर असे. म्हणून असल्या अनावर वासनांस आळाबांधा घालण्यासाठीं वैराग्यवृत्ति धारण करणे ही गोष्ट त्या काळीं मोठी प्रशंसनीय व उपयुक्त अशी मानली जात असे. तीच वैराग्यवृत्ति कमीजास्ती प्रमाणानें सध्यां पुष्कळ लोकांस वंशपरंपर्यां प्राप्त झालेली आहे. म्हणून वैराग्यवृत्ति होईल तितकी साधणे हीच उत्तम नीति होय, असें त्यांस साहजिक वाटते. त्यामुळें मनोरंजन करून घेणें हें नीतिदृष्ट्या रास्त आहे असें जर त्यांस कोणीं म्हटलें, तर ती कल्पना त्यांस केवळ वेडेपणाची वा-

टते. आतां, कोणत्याही प्रकारची करमणूक करणे हे अगदीं पाप होय, असें (कलम २७) केकर पंथाचे लोक मानितात. आपल्यांतही निदान मुलांच्या तरी संबधानें करमणूक करून घेणें ही गोष्ट गैरच समजतात. “ मुलांनो तुम्ही सर्व हा खेळ सोडा । ” “ तुमचें वय हे आहे केवळ विद्या करूनि असण्याचें । चित्तीं धरूनि ऐसें सोडुनि घावें समस्त गमण्याचें ॥ ” इत्यादि क्रमिक पुस्तकांतील ज्या बोधपर कविता, व त्यांच्यांतोल ‘ सर्व ’ ‘ केवळ ’ ‘ समस्त ’ इत्यादि जे शब्द त्यांच्यावरूनच हे व्यक्त होतें. आतां, अशा उपदेशाचा परिणाम अगदीं उलट होतो तें निराळें; व तसें व्हावयाचेंच. पण केकर पंथाच्या लोकांची कल्पना आपण मुलांस लागू करण्यास मागिंपुढें पहात नाहीं हे निर्विवाद आहे. असा. आतां, हा उपदेश ज्यांस सर्वांशीं मान्य आहे त्यांच्या संबधानें बोलणेंच खुंटलें, पण ज्या लोकांस वरील कल्पना सर्वांशीं कबूल नसेल त्यांनीं दोन गोष्टींपैकीं एक गोष्ट कबूल केली पाहिजे:— करमणूक करून घेणें हे नीतिदृष्ट्या बरोबरही नाही व चुकीचेंही नाही, असें एक त्यांनीं म्हटलें पाहिजे; किंवा तें बरोबर आहे, नीतिदृष्ट्या रास्त आहे, असें तरी म्हटलें पाहिजे. स्वार्थपर नीतिदृष्ट्या करमणूक करून घेणें हे प्रशस्त आहे ह्याबद्दल संशयच नाही. मनोरंजनरूपी जे व्यवसाय आहेत त्यांच्यापासून आनंद होतो, म्हणून ते बेलाशक करावे. मात्र जे व्यवसाय करणे आपलें कर्तव्यच आहे त्यांच्यांत कमीपणा येईल किंवा त्यांची हयगय होईल, अशा प्रकारचा बेसुमारपणा ह्या मनोरंजनरूपी व्यवसायांत करूं नये. तात्पर्य, पोटाचा धंदा सोडून मनोरंजन करण्यांत गुंतूं

नये. तो संभाळून मग मनोरंजनाच्या मार्गे लागावे. मनोरंजनापासून आनंद होतो एवढाच आधार त्यास पुरे आहे. तेवढ्यावरूनच ते नीतिदृष्ट्या वाजवी ठरते. सध्यांची आपली पुष्कळांची स्थिति अशी आहे की, स्वतःचें व कुटुंबाचें पोषण करण्यासाठीं जे अनेक प्रकारचे आपण उद्योग करितों, ते करीत असतांना जो काय थोडा-बहुत आनंद आपल्यास होईल त्याच्यांतच समाधान मानून राहणें आपणास पुष्कळ अंशीं भाग पडते. पोटासाठीं रात्रांदिवस खपावें लागत असल्यामुळें केवळ मनोरंजनास फारसा वेळही राहत नाही. तथापि आपलें रोजचें काम पुरे झाल्यावर केवळ मनास करमणूक करून घेण्यासाठीं व कांहीं गोष्टी करणें नीतिदृष्ट्या रास्त आहे. इतकेंच नाही, तर तसें करण्यास त्या शास्त्राची सक्तीही आहे असें म्हटलें तरी चालेल. पुढें उत्तम स्थिति प्राप्त झाल्यावर अशी मजा होणार आहे कीं प्रत्येकाचा पोटाचा धंदाच त्यास सुखकर वाटेल. हल्लीं जसा पुष्कळ अंशीं कष्टमय व कंटाळवाणा भासतो तसा भासणार नाही. तथापि त्या वेळींही केवळ मनोरंजनासाठीं म्हणून कांहीं व्यवसाय करणें रास्तच मानिलें पाहिजे ह्याबद्दल संशयच नको.

हा नीतिदृष्ट्या विचार झाला. पण इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्याही मनोरंजनरूपी व्यवसाय प्रशंसनीयच ठरतात. शरीराचें पोषण करण्यासाठीं जे अवश्य व्यवसाय आपण करितों, ते करीत असतांना आपल्या मनोवृत्तीस एकप्रकारचें कांहीं समाधान वाटते, व त्या समाधानानें आपल्या एकंदर जीवव्यापारांस जास्त तरतरी येते हें खरें आहे. पण

अनेक प्रकारच्या करमणुकीही करीत असतां एकप्रकारचे समाधान वाटतेच वाटते; व त्याच्या योगानेही आपल्या जीवव्यापारांस जास्त जोर येतो. खरोखर पाहिलें तर ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या समाधानानें त्यांत फारच अधिक जोर येतो. असल्या आनंदमय वृत्तीनें आपल्या अंगांतील जी एकंदर धमक तिला जास्त भरते येते. व मनोरंजनांत जर बेतावातानें काळ घालविला तर आपल्या हातून रोजचें पोटाचें कामही पूर्वापेक्षां जास्त हुशारीनें होऊं लागते. तात्पर्य, इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्याही मनोरंजनांत कांहीं काळ घालविणें रास्तच होय.

उत्क्रान्तितत्त्वाचाही वरील म्हणण्यास आधार सांपडतो. अतिशय क्षुद्र असे जे प्राणी त्यांच्या ठिकाणीं असणारी एकंदर शक्ति इतकी अल्प असते कीं स्वसंरक्षण करणें व संतति उत्पन्न करणें एवढ्या दोन व्यापारांतच ती सर्व खर्च होऊन जाते. असले जंतु अंडीं घातल्याबरोबर लागलेच मरतात. ह्या क्षुद्रतम जंतूंपासून निघून त्यांच्यापेक्षां वरच्या वरच्या दर्जाचे जे प्राणी त्यांजकडे जसजसें पहावें, तसतसें असें आढळून येते कीं हे दोन व्यापार करूनही कांहीं शक्ति त्यांच्यांत शिल्लक राहते. व जितका मोठ्या दर्जाचा प्राणी, तितकीही शिल्लकही जास्त दिसते. ह्याचें कारण असें आहे कीं वरच्या दर्जाच्या प्राण्याची इंद्रियरचना जास्त-जास्त सुधारलेली असते. यामुळें वाफेच्या चांगल्या यंत्रास ज्याप्रमाणें कमां फोळसा पुरतो, त्याप्रमाणें ह्या प्राण्यांचे हे दोन नैसर्गिक व्यापार चालण्यास एकंदर शक्तीचा कमी खर्च पुरतो. म्हणून त्यांच्यांत जास्तजास्त शक्ति शिल्लक राहिलेली आढळून येते. ही त्यांची शिल्लक ज्या व्यवसा-

यांस आपण विनोद करणे किंवा खेळणे असे म्हणतो त्यांच्यांत खर्च होते. माजरें, कुत्रे, माकडे, वगैरे पृष्ठवंशयुक्त प्राणिवर्गातील जे वरच्या दर्जाचे प्राणी आहेत त्यांच्यांत असले केवळ मनोरंजनाचे व्यवसाय करण्याची वृत्ति तर अगदी स्पष्ट रीतीने दृष्टीस पडते. मनुष्यप्राण्यांचेठायी ही वृत्ति सर्वांत जास्त. व त्यांतून ज्या राष्ट्रांमध्ये जीवनाकलः फारसा वाढलेला नाही व आपले आणि कुटुंबाचे पोटा भरण्यासच ज्या लोकांस मरेमरेतों श्रम करावे लागत नाहीत, अशा लोकांत तर हा कल अधिकच दिसून येतो. ह्यावरून अनुमान असे निघते की जेव्हां पुढे मनुष्यास अतिशय उन्नतावस्था प्राप्त होईल तेव्हां पोटाचा रोजचा धंदा करूनही इतर व्यवसाय करण्यास त्याचे ठिकाणी फार हिम्मत शिल्लक राहिल. व त्या हिमतीच्या जोरावर आपले केवळ मनोरंजन करून घेण्यांत त्यास आपला बराच काळ घालवितां येईल.

३४. एवंच मनोरंजनाचे व्यवसाय पोटाच्या व्यवसायांपासून भिन्न आहेत असे ठरते. व मनुष्याची जसजशी अधिकाधिक सुधारणा होत जाईल तसतसा तो हे व्यवसाय जास्त करून लागेल असाही अजमास दिसतो. असो. ह्या व्यवसायांत दोन प्रकार दिसून येतात. ज्ञानप्राप्ति करून देणारीं डोळे, नाक, कान, इत्यादि जीं पंचेंद्रियें त्यांच्या द्वारा घडणारे व्यवसाय व हात, पाय, इत्यादि जीं कर्मेंद्रियें त्यांच्या द्वारा घडणारे व्यवसाय. ज्ञानेंद्रियांनीं आकार, रंग, रूप, ध्वनि, स्पर्श, रुचि, इत्यादिकांचें सौंदर्यज्ञान प्राप्त होऊन त्याच्यापासून एकप्रकारचें समाधान वाटते. विटीदांडू, चेंडूफळी, पारध, शर्यती, इत्यादि व्यवसाय

कर्मेन्द्रियांच्या द्वारा होऊन दुसऱ्या प्रकारचें समाधान वाटते. तात्पर्य, ह्या दोन प्रकारच्या समाधानांत फरक आहे. हा भेद ग्रांट आलेन् नामक ग्रंथकारानें ' इंद्रियविषयक-सौंदर्यज्ञानविचार ' नांवाच्या आपल्या पुस्तकांत प्रथम दाखविला. तथापि हा भेद अगदीं मुळाशींच आहे असें म्हणतां येत नाहीं. पहिल्या प्रकारचें समाधान दुसऱ्या प्रकारच्या समाधानापासून तत्त्वतः वेगळें आहे असें वाटत नाहीं. त्या दोहोंत जातिभेद नसून केवळ प्रमाणभेद असावा. ज्ञानेन्द्रियांस कांहीं प्रकारची चेतना उत्पन्न होऊन जें सुख प्राप्त होतें तें पुष्कळ अंशीं कर्मेन्द्रियांच्या व्यवसायावर अवलंबून असतें. म्हणून पहिल्या प्रकारच्या सुखाबरोबर दुसऱ्या प्रकारचेंही सुख होतच असतें. एकादी वस्तु हातास गुळगुळीत किंवा नरम लागून स्पर्शेन्द्रियांच्या द्वारा जेव्हां आपणास सुख होतें तेव्हां ती वस्तु धरण्याचे श्रम हातास पडून त्यामुळेंही एकप्रकारचें सुख होतें. सुवासिक फूल हुंगून नासिकेन्द्रियांच्या द्वारा जें सुख आपणास होतें, तें प्राप्त करून घेण्याकरितां नाकावर पसरलेले जे बारीक स्नायु त्यांस सुवास आंत ओढून घेण्याचा व्यवसाय करावा लागतो; व त्यामुळेंही निराळें सुख होतेंच होतें. हीच गोष्ट जिव्हेच्या द्वारा उत्तम रुचि लागून, डोळ्यांनीं सुंदर देखावा दिसून, कानावर मंजुळ ध्वनि पडून, होणारीं जीं सुखें त्यांसही लागू आहे. ह्याच्या उलट, कर्मेन्द्रियांनीं व्यवसाय करून जें सुख प्राप्त होतें त्यासही ज्ञानेन्द्रियांचें साहाय्य लागतेंच लागतें. चेंडूफळीचा खेळ खेळतांना हातानें बरोबर चेंडू फेंकून किंवा झेलून समाधान वाटतें खरें; पण तो चेंडू बरोबर फेंकतां येण्यास किंवा अचूक

श्लेढतां येण्यास दृष्टिरूपी जें ज्ञानेंद्रिय त्याचें साहाय्य ध्यावें लागतें. व त्यामुळे डोळ्यांच्या द्वाराही चेंडुफळी खेळतांना सुख होते. हीच गोष्ट सर्व ज्ञानेंद्रियांस लागू आहे. शिवाय, ज्ञानेंद्रियांच्या व कर्मेद्रियांच्या समाधानार्थ अशा हालचाली चालल्या असतां आपल्या एकंदर मनोवृत्ति उचंचळून जाऊन त्यांसही सुख होतच असतें. असें जरी आहे, तरी ह्या दोन प्रकारच्या इंद्रियांनीं आपापले व्यवसाय करून होणारीं जीं सुखें त्यांच्यांत कांहीं तरी भेद आहे हें खरें आहे. व तो भेद कसा आहे ही गोष्ट आलेन् साहेबांनीं आपल्या ग्रंथांत प्रथम निर्विवाद रीतीनें सिद्ध करून दाखविली ह्यांत संशय नाही.

वैराग्याकडे ज्यांच्या मनाची प्रवृत्ति फार होते असे लोक देखील प्रवासापासून बुद्धीस व मनोवृत्तीस नानाप्रकारचें समाधान प्राप्त होते ही गोष्ट कबूल करितात. पर्वत, समुद्र, नद्या, धवधवे, रानें, वनें, आकाशाचे चित्रविचित्र रंग, इत्यादि सुंदरसुंदर देखावें पाहून डोळ्यांची तृप्ति होतेच होते. पण शिवाय, हे चमत्कार पाहून काव्य करण्याची स्फूर्ति देखील कधीं कधीं उत्पन्न होते. निदान अमुक काव्यांत अमुक ठिकाणीं अमुक कर्वाणें केलेलें अमुक वर्णन आहे, तसाच प्रस्तुतचा देखावा हुबेहुब दिसत आहे असें स्मरण होऊन चित्तास फार आनंद होतो. म्हणून सृष्टीतील सौंदर्याच्या अवलोकनापासून उत्पन्न होणारा हा जो आनंद तो प्राप्त करून घेणें वाजवी आहे ही गोष्ट सर्वासच मान्य आहे. ही आसपासच्या प्रदेशांत प्रवास करण्याची गोष्ट झाली. पण दूरदूरचे प्रवास केल्यानें ह्याखेरीज आणखी सुखसाधनें आपल्यास प्राप्त होतात, आपण कधीं

पाहिलेले नाहीत अशा प्रकारचे अगदीं नवीन लोक आपल्या दृष्टीस पडतात. त्यांच्या निरनिराळ्या चाली, रीति, पोषाक वगैरे करण्याच्या तऱ्हा, भिन्नभिन्न समजुती भिन्नभिन्न कारागिरी, करमणुकी, घरेदारे बांधण्याच्या वेशहरें वगैरे बसविण्याच्या तऱ्हा हीं सर्व देशान्तरालियानेदा कळून येतात. प्रवासापासून होणारे हे अनेक फाय, मनांत आणितां, आपल्या गांवाबाहेर, लुक्याबोहेरे-किंवा फार तर जिल्ह्याबाहेर कधींही ज्यांनीं पाऊल टाकिलेले नाहीं,—जगांत येऊन तें जग आहे तरी कोणत्या प्रकारचें, ह्याचा काडीमात्रही अनुभव ज्यांनीं घेतला नाही असे किती तरी लोक जसे जन्मास आले तसेच मरून जातात—हा विचार मनांत येऊन किती तरी वाईट वाटते. ह्या दृष्टीनें पाहतां, प्रवास करणें हें जसें आनंददायक आहे, तसेंच ज्ञानसंपादन करून देणारेंही आहे ही गोष्ट व्यक्त होते, व ह्यावरून प्रवास करणें हें नीतीस धरून आहे असे म्हणण्यास दुप्पट आधार सांपडतो. कारण, ह्या नव्या माहितीनें मनुष्याचें एकंदर अनुभवभांडार वाढलें जाऊन त्याची एकंदर जीं मते व पूर्वग्रह त्यांच्यातील कोतेपणा कमी होतो; व त्यांस विचाराचें स्वरूप जास्त येते. सध्यां आपणास प्रवास करतांना आगगाडींत अनेक जातींच्या लोकांशीं खांद्यास खांदा घासून बसावें लागते. मूक लागली म्हणजे सोंवळें ओंवळें गुंडाळून ठेवून प्लॅटफॉर्मवर किंवा गाडींतल्या गाडींतच खावें लागते. मिळेल तें पाणी प्यावें लागते. ह्यामुळे आपले समज व रीतीभाती ह्यांच्यांत जितकें स्थित्यंतर गेल्या चाळीसपन्नास वर्षांत झालें आहे तितकें सुधारणेबद्दलच्या कितीही व्याख्यानांनीं, लेखांनीं,

सभांनीं, चळवळींनीं, किंवा कायद्यांनीं झालें नसेल, झालें नसतें, व होणारही नाहीं. शिवाय निरनिराळ्या प्रकारचे लोक, त्यांचे निरनिराळे स्वभाव व त्यांचे निरनिराळे रीति-रिवाज हे दृष्टोत्पत्तीस पडल्यामुळें ज्ञानाच्या संबधानें फायदा झाला आहे व होत आहे तो निराळाच.

येणेंप्रमाणें जवळचे व दूरचे प्रवास केल्यानें नवीन नवीन देखावे प्रत्यक्ष दृष्टीस पडून जें मनोरंजन होतें तें तर अस्सलच आहे. पण अशा देखाव्यांचे हुबेहुब नकाशे, चित्रपट, तसबिरी वगैरे पाहून जो आनंद होतो तो देखील ह्याच्या खालोखाल आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. कधीकधी तर अशा रीतीनें होणारा आनंद अस्सल वस्तु पाहून होणाऱ्या आनंदापेक्षां देखील जास्त असतो. एकाद्या खेडेगांवाचा किंवा एकाद्या बंगल्याचा जो देखावा प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं दिसत असतो तोच एकाद्या कुशल चित्रकारानें कागदावर हुबेहुब वठविलेला असावा म्हणजे तो चित्रांतील देखावा पाहतां प्रत्यक्ष देखाव्यास तेणेंकरून एकप्रकारचें कृत्रिमसौंदर्य आलेलें दृष्टीस पडतें. अशा रीतीनें अगदीं नेहमींच्या पाहण्यांतील जी वस्तु ती जणूं काय नवीनच आहे, व तिच्या अंगीं जणूं काय एकप्रकारची नवीनच टूम आलेली आहे असा भास होतो. आतां असें कां होतें ह्याचें कारण बहुधा असें असावे कीं,—तो खेडेगांवाचा प्रदेश किंवा तो बंगला जेव्हां आपण पाहतों तेव्हां त्याच्या सौंदर्याकडे आपलें लक्ष विशेष प्रकारें जाण्याच्या ऐवजीं कदाचित् प्रत्यक्ष देखावा फार मोठा असल्यामुळें त्यांतील सर्व सौंदर्य एकदम दृष्टीच्या आटोक्यांत येत नसेल; व तेंच चित्रपटावर पाहतां ताबडतोब येत असेल.

कारण कांहींही असो; अशा प्रकारची कुशल कारागिरांनीं काढलेलीं चित्रे, तसविरी व नकाशे पाहून एक नवीन प्रकारचा आनंद होतो ह्यांत संशय नाही. म्हणून स्वार्थपर नीतिदृष्ट्या असल्या प्रकारचें मनोरंजन करून घेणें ही गोष्ट रास्त आहे असें म्हणावें लागतें. कदाचित् अवश्यक आहे असें देखील म्हणतां येईल. शिवाय चित्रपट, खोदीव, घडीव, वगैरे मूर्ति, सभामंडप, कोरीव लेणी इत्यादि वस्तु पहाण्यापासून जो आनंद होतो तो फार शुद्ध असतो. व असल्या आनंदजनक व्यवसायाचा अतिरेक होण्याचा संभवही फार कमी असतो. म्हणून त्याच्याबद्दल वाचकांस शिफारस करावी तितकी थोडीच होणार आहे.

कादंबऱ्या, नाटके, वगैरे वाचून जो आनंद होतो तो करून घेण्यास नीतिशास्त्राची अनुज्ञा आहे, हें विशेष आप्रहपूर्वक सांगणें इष्ट दिसत नाही. कारण, ह्या सुखाच्या फाजील मार्गें लागण्याचीच प्रवृत्ति सध्यां सर्व लोकांत—स्त्रियांत व पुरुषांत, फार बळावलेली आढळून येते. सुंदर कान्य वाचल्यापासून जें मनोरंजन होतें, व मनांवृत्तींस जें एकप्रकारचें भरतें येतें त्याच्या मार्गें लोक वेतावाहेर लागलेले दिसत नाहीत हें खरें आहे; पण कल्पित गोष्टींच्यासंबंधानें हा मर्यादातिरेक फार दृष्टीस पडतो, ह्याबद्दल आह्मांस वाटतें कोणीच शंका घेणार नाही. ह्याचा दुसरा दुष्परिणाम असा झाला आहे कीं, शास्त्रीय वगैरे उपयुक्त ग्रंथांचें वाचन तेणेंकरून बहुतेक मुळीच हात नाही. कधीकधीं कादंबऱ्या वगैरे वाचण्यांत कित्येक लोक इतके गर्क होऊन जातात कीं, पोटाचा धंदा देखील त्यांस सुचेनासा होतो. आतां, स्वभाव व स्वरूप ह्यांचें हेबहुब

वर्णन करणारे कांहीं महान् कादंबरीकार आहेत. त्यांच्या कादंबऱ्यांतील काल्पनिक पुरुष व स्त्रिया ह्यांना प्राप्त झालेली सुखदुःखे मनांत आणिताने मनाची एकप्रकारची अत्यन्त तृप्ति होते हे खरे; व तशा प्रकारच्या तृप्तीचा आस्वाद कधीकधी घेणे हे नीतिदृष्ट्या रास्त होय. पण ह्याच नादाने एकसारखे गर्क होऊन जाण्याचा जो हल्ली फार कल दिसतो तो नीतिदृष्ट्या गैर होय असे म्हणावे लागते. अशा रीतीने मनोवृत्तीच्या उकळीस फार वेळा फाजील भरते आणल्याने मनाच्या एकंदर आरोग्यास धक्का बसतो. भलभलत्या कल्पना, भलभलत्या वासना, व भलभलत्या आशा मनांत उद्भवू लागतात. मग आपल्या प्रत्यक्ष स्थितीचा आपल्याला कंटाळा येऊ लागतो. ती अगदीच निरस वाटू लागते. शिवाय, कादंबऱ्यांतही प्रकार आहेत. हल्ली ज्या कादंबऱ्या उत्तम म्हणून समजल्या जातात त्यांत कांहीं कादंबऱ्यांतून लढाया, युद्धसंग्राम, अशांचीच वर्णने फार आढळून येतात. असल्या कादंबऱ्या वाचून हिंस्र, घातक व दुष्ट अशा ज्या आपल्या मनोवृत्ती त्याच विशेष वळावण्याचा संभव असतो. म्हणून असल्या कादंबऱ्या वाचण्यास नीतिशास्त्राची परवानगी नाही. ज्या कादंबऱ्यांतून दया, क्षमा, शांति, न्यायबुद्धि इत्यादि माणुसकीच्या गुणांसच विशेष महत्त्व दिलेले असेऊ, व वर दाखविलेल्या राक्षसी गुणांचा उल्लेखही नसेल अशाच कादंबऱ्या वाचाव्या; व त्याही कधीकधी वाचाव्या. नेहमींच त्यांच्यांत गर्क होऊन जाणे हितावह नाही.

कादंबऱ्यांच्या संबंधाने वर जे म्हटले आहे त्यांतील बहुतेक भाग रंगभूमीवर होणारी जीं नाटके तीं पाहण्या-

च्यासंबंधानेही लागू पडतो. चांगली कादंबरी वाचून जो आनंद होतो त्यापेक्षा चांगले नाटक पाहून जास्त आनंद होतो म्हणून कादंबऱ्यांतच नेहमीं गढून गेल्याने नीतीस जितका धक्का बसण्याचा संभव असतो त्यापेक्षा नेहमीं नाटकें पाहून जास्त धक्का बसण्याचा संभव विशेष असतो. अतिशय मिष्ट पदार्थांचे सेवन हात राखून करणें जसें इष्ट होय, तद्वतच अत्यानंदाचाही झुरका वेतावातानेंच घेतला पाहिजे; तरच परिणाम हितावह होतो. कोणत्याही इंद्रियांत शीज उत्पन्न होणें व पुढें ती भरून येणें ह्याबद्दलचा सामान्यनियम पूर्वी सांगितलाच आहे. त्याच्यावरून तात्पर्यार्थ असा निघतो कीं,—कोणत्याही इंद्रियाला जितका ताण जास्त बसेल तितक्या मानानें त्याचा शक्तिपात जास्त होऊन पुढें काम करण्याचेंही त्या इंद्रियाचें सामर्थ्य तितका जास्त वेळ नष्ट होते झालेली शीज पुरी भरून येई तोंपर्यंत यास हें सामर्थ्य पुनः येत नाही. म्हणून कादंबरीतील किंवा नाटकांतील स्त्रीपुरुषांच्या दुःखांबद्दल आपल्या मनांत अत्यन्त कळवळा उत्पन्न होऊन त्यांच्याशीं जर आपलें पूर्ण तादात्म्य झालें, व तीं दुःखें जणूं काय आपल्यावरच व आपणास प्रिय अशा माणसांवरच कोसळलीं आहेत असें जर आपणास वाटूं लागलें, तर त्या कळवळ्याच्या ऐवजीं आपल्या अंतःकरणाला पुढें कांहीं वेळ काठिन्य उत्पन्न होतें. सूर्याचें अतिशय प्रखर तेज डोळ्यांवर पडलें असतां डोळे दिपून जाऊन सभोंवतालचे सामान्य उजेडांतील पदार्थ पाहण्याचें त्यांचें सामर्थ्य क्षणभर नाहीसें होतें. तद्वतच काल्पनिक पण मोठीं दुःखें ज्यांस भोगावयास लागलीं आहेत अशीं जीं नाटकांतील पात्रें त्यांच्याबद्दल कळवळा

येऊन अश्रुपात झाला म्हणजे आपल्या सभोवतालचीं जीं खरोखरीचीं माणसें व त्यांचीं जीं खरोखरीचीं दुःखें त्यांच्याबद्दलचा कळवळा घटकाभर कमी होतो. म्हणून अतिरिक्त कादंबरीवाचनाप्रमाणें, नाटकगृहाचा रस्ता वरचेवर धरणें हेंही नीतिदृष्ट्या गैरच होय.

ह्या सौंदर्याभिरुचिजन्य सुखांपैकीं, उत्तम गाणें ऐकून किंवा स्वतः गाऊन जें सुख होतें त्याचा पुष्कळ आस्वाद घेतला तरी कदाचित् वाईट परिणाम होणार नाही असें वाटतें. एकादी रसभरित कादंबरी वाचल्यावर किंवा एकादें उत्तम नाटक पाहिल्यावर संसारांतील प्रत्यक्ष स्थिति बहुशः निरस, अळणी व निर्जीव अशी वाटू लागते, तशीच एकादी संगीत मजलस ऐकून घरीं आल्यावर मनाची कांहीं अंशीं स्थिति होते हें खरें आहे. तथापि ही स्थिति तितकी जोरदार नसते. कारण, तसलें गाणें ऐकून ज्या मनोवृत्ति उचंबळून जातात त्यांचा रोजच्या व्यवहारांतील गोष्टी पाहून धुब्ध होणाऱ्या ज्या मनोवृत्ति त्यांच्यांशीं तितका निकटसंबंध नसतो. असें जरी आहे, तरी कांहीं लोक कधीं कधीं गाण्याच्या नादींही अतिशय लागलेले दिसतात; ते बरोबर नाही. तसें करण्यापासून दुसरें कांहीं अहित जरी होत नसलें, तरी त्यांत पुष्कळ वेळ तरी मोडल्यानें आपल्या एकंदर आयुष्याचा फाजील भाग तिकडे खर्च होण्याचा संभव असतो.

३५. येथपर्यंत मनोरंजनाचे जे प्रकार सांगितले ते असे आहेत कीं, त्या सर्वांत मनोधर्मांसच जास्त चेतना उत्पन्न होऊन सुख होतें, त्या सुखाचा आस्वाद घेण्यास मनुष्यास कांहीं अंगमेहनत करावी लागते असें नाही. आतां याज्

प्रकारांचें विवेचन आह्मी करणार आहों त्यामध्ये मनुष्यास अंगव्यवसाय करावे लागतात. हे प्रकार दोन आहेत. शिकार करणें, जनावरांचीं एकमेकांशीं युद्धें लावणें, माणसांची व जनावरांची युद्धें लावणें, वगैरे एक प्रकार. चेंडुफळी, आठ्यापाट्या, खोखो, तालीम इत्यादि खेळ खेळणें हा दुसरा प्रकार. आतां, पारधीचे वगैरे जे खेळ आहेत त्यांच्या संबंधानें नीतिशास्त्राची मनाईच आहे. ते सर्व दोषार्हच आहेत. त्यांत भेद इतकाच कीं त्यांच्यापैकीं कांहीं खेळ कमी दोषार्ह आहेत. सारांश, दोषाच्या वर्गांत सर्व येतातच; अनुक्रम वर खाली कसा काय लागतो तेवढें मात्र ठरवावयाचें. ह्यांपैकीं ज्या खेळांतून प्राण्यांस व विशेषतः मनुष्यास इजा होण्याचा संभव असतो, असे जे खेळ आपण खेळतो किंवा पाहतो त्यास येणेंप्रमाणें कारण असावेसें वाटतें:—आपले कांहीं पूर्वज रानटी व क्रूर होते. त्यांच्यापासून वंशपरंपरेनें आपणांस कांहीं क्रूर वासना प्राप्त झाल्या आहेत. त्यांच्या तृप्तीसाठीं आपण असले खेळ खेळतो व पाहतो. समाजांत रहावें कसें हें शिक्षण आह्यां माणसांस आज हजारों वर्षे मिळत आलें आहे असें असूनही, सशस्त्र लोकांच्या पैजेच्या कुस्त्या पाहण्यास व रक्तस्राव होतच आहे अशा प्रकारचे घोड्यांचे व त्यांजवर बसणारांचे खेळ अवलोकन करण्यास हआरों लोक अद्यापि जमतात. ह्यावरून आपले पूर्वज जे रानटी लोक त्यांच्यापासून वंशपरंपरेनें आपणांस प्राप्त झालेल्या दुष्ट वासना अगदीं नाहींशा होण्यास आणखी हजारों वर्षे गेलीं पाहिजेत असें स्पष्ट दिसतें. हे रक्तस्रावयुक्त असे जे पैजेचे खेळ त्यांस दोष द्यावा तितका थोडाच आहे. वास्तविकरीत्या पाहतां एकंदर समाजस्थिति

उत्तम होण्यास माणसाच्या क्रूर वासना फार आढ येतात. त्या नष्ट होतील तेव्हांच समाजस्थिति चांगली सुधारेल. परंतु त्या वासना कायम रहाण्यास व त्यांस आणखी जोर येण्यास हे खेळ जणू काय विशेष कारणीभूत होत असतात. आतां शिकारीचे जे खेळ आहेत ते देखील दोषाह आहेतच, पण त्यांस इतका दोष देतां येत नाही. कारण त्यांच्यापासून खाद्यप्राप्ति होते; प्राण्यास होणारी इजा इतकी ढळढळीत असत नाही; व त्यांत पारध्यास जो आनंद होतो तो आपण नेम वगैरे चातुर्याने अचुक बरि- ला एवढ्यामुळेच कायतो होतो; प्राणी मारल्यापासून होत नाही. तात्पर्य, हा आनंद फारसा अशुद्ध नाही. तथापि या आपल्या व्यवसायापासून सुखदुःख ज्यांस कळते अशा प्राण्यांस इजा होते; व त्यांस इजा होते असे आपणांसही कळते. म्हणून शिकारीचे खेळ नीतीस अपाय करणारे होत असेच मानिले पाहिजे. कोणी म्हणेल कीं लहान पांखरांची शिकार करणे हे नीतीस सोडून नसेल. पण तसे नाही. कारण तीही सुखदुःखज्ञ आहेतच. आतां जी माणसे रानांतल्या जनावरांस इतक्या निष्ठुरतेने ठार करितात तींच माणसे इतर माणसांवर बऱ्याच अशीं दया दाखवू शकतात हे खरे आहे. पण ज्यांस रानटी पशूबद्दल कां हेईना—अगदीं कळवळा वाटत नाही, त्यांस मनुष्यांबद्दल सर्वांशीं कळवळा वाटू शकेल असे संभवत नाही. ह्याप्रमाणे एके ठिकाणीं दया दाखवावयाची, व दुसऱ्या ठिकाणीं दाखवावयाची नाही ह्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, जे प्राणी माणसापासून जास्त भिन्न आहेत त्यांस मनुष्ये जास्त क्रूरतेनें वागवितात, व जे कमी भिन्न

आहेत त्यांस कमी कूरतेने वागवितात. व ह्याच तत्त्वांवर माशांस मारणें हें हरिणास मारण्यापेक्षां कमी कूरतेचें समजतात.

आतां, दुसऱ्या प्रकारचे जे मनोरंजनाचे खेळ आहेत त्यांस वरच्यासारखा दोष बहुतेक मुळींच देतां येत नाही. त्यांतल्या त्यांत पायानें चेंडू उडविण्याचा जो ' पायचेंडू ' नामक खेळ आहे तो सरासरी पहिल्या प्रकारच्या खेळाप्रमाणेंच दोषार्ह आहे; व त्याच्यासारखेच जे दुसरे कांहीं खेळ आहेत, त्यांसही नीतिदृष्ट्या गैरच म्हटलें पाहिजे. कारण ते खेळ पहिल्या प्रकारच्या कांहीं खेळांपेक्षा देखील जास्त क्रौर्य मनुष्याच्या अंगीं उत्पन्न करितात. तद्वतच होड्यांच्या वगैरे ज्या शर्यती त्याही नीतिदृष्ट्या फारशा प्रशंसनीय आहेत असें म्हणतां येत नाही. ह्या शर्यतीत दोन्ही बाजूंचे लोक एकमेकांवर जय मिळविण्यासाठीं इतकी अतिरिक्त अंगमेहनत करितात कीं तिच्यापासून परिणामीं कायमची इजा देखील कित्येकांस होते. शिवाय अशा खेळांपासून जय पावणारांस जरी सुख वाटतें, तरी पराजय पावणारांस वाईट वाटतेंच वाटतें. आतां, चेंडूफळी वगैरे जे खेळ आहेत त्याठिकाणीं वरच्यासारखी जबर मेहनत पडत नाही. शिवाय त्या खेळांत एकमेकांवर जय मिळविण्याची महत्त्वाकांक्षाही वरच्यासारखी मनस्वी नसल्यामुळें मनोवृत्तींस होणारी चेतनाही बेताबाताची असून सुखकर होते. आतां अमक्या बाजूचा जय होईलसें वाटलें तर अंमळशानें दुसऱ्या पक्षाचा जय होण्याचा रंग दिसूं लागतो, म्हणून शेवटपर्यंत दोन्ही पक्षांस मधूनमधून उमेद उत्पन्न होऊन सुख होतच असतें. ह्या-

साठीं असले खेळ नीतिदृष्ट्या रास्त ठरतात. असल्या खेळांत हातांपायांस होणारी जी मेहनत तिजपासून शरीराचें आरोग्य वाढतें; ज्ञानेंद्रियास व विशेषतः डोळ्यांस आपलें काम बरोबर करण्याचें जास्त वळण लागतें, व मनोवृत्तींस चेतना उत्पन्न होऊन जें सुख वाटतें तें बहुतेक अशीं शुद्धच असतें. दुसऱ्याचा पराभव केला अशी फुशारकी वाटून उत्पन्न झालेल्या समाधानाचा अंश त्यांत फार थोडा असतो. जोर, जोडी, नमस्कार, कुस्ती वगैरे जे तालमीचे खेळ आहेत त्यांच्यांत अंगमेहनत फार फाजील होऊन, शिवाय ते बहुतेक एकलकोंडे असल्यामुळे त्यांच्यापासून मनोरंजन कमी होतें. म्हणून त्यांच्याबद्दल चेंडूफळी, आठ्यापाट्या वगैरे खेळ जितके अधिक प्रचारांत येतील तितके चांगले. कारण त्यांच्यांत मेहनत बेताची पडून मनोरंजन फार होतें. तालमीचीच महती अद्यापि आपल्याकडे एकंदरीत जास्त आहे. ह्याचें कारण असें असावेसें वाटतें कीं, कोणत्या खेळानें सुख जास्त होतें हें आपले लोक फारसें पहात नाहींत. त्यांस वाटतें, मेहनत व्हावयाची तितकी झाली म्हणजे झालें. सारख्या मेहनतीनें प्रकृतीस फायदा सारखाच होतो; मग मेहनत करतांना मनास उल्हास वाटो अगर न वाटो—अशी त्यांची समजूत दिसते. पण ही समजूत चुकीची आहे. वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं, कोणत्याही व्यायामापासून एकंदर शरीरप्रकृतीस जो फायदा होतो त्यापैकीं अर्धा फायदा व्यायाम करिते वेळीं मन आनंदांत राहिल्यानें होत असतो. म्हणून तालमीचे वगैरे जे अतिशय श्रमाचे खेळ आहेत ते खेळल्यानें इतर खेळांपेक्षां मेहनत जास्त पडून

एकंदरीने फायदा कमी होतो. कारण इतर खेळ खेळत असतांना मन जितकें प्रफुल्लित राहतें तितकें तालीम करीत असतांना राहात नाही.

आतां घरांतल्या घरांत बसून खेळाय्याचे जे खेळ आहेत त्यांच्यापैकीं कांहीं खेळांपासून करमणूक होऊन शिवाय आकलनशक्ति, विचारशक्ति व निर्णयशक्ति ह्या वाढतात. म्हणून ते खेळ खेळणें रास्त आहे असें म्हणण्यास फारशी हरकत दिसत नाही. लहान मुलांस तर अशा खेळांपासून विशेषच फायदा होतो. कारण तेणेंकरून त्यांच्या बुद्धिविषयक कांहीं शक्तींस चांगलें वळण लागतें. त्या कोणत्या तें पूर्वी सांगितलेंच आहे. त्या शक्तींस इतर प्रकारें चांगलें वळण लागण्याचा फारसा संभव नसतो. अशा खेळांत मुलांमध्ये चढाओढ चाललेली असल्यामुळ तिच्या भरांत चट्दिशीं एकादी गोष्ट समग्र अवलोकन करणें, बरोबर रीतीनें ती ध्यानांत आणणें, व त्यावरून प्रतिस्पर्ध्यांचा एकंदर झोंक काय आहे हें अचूकरीतीनें ताडणें ह्या मानसिकशक्ति तेणेंकरून वृद्धिगत होतात. एवंच, खेळतांना जो मनास आनंद व्हावयाचा तो होऊन, शिवाय ज्या लहानसहान अडचणीं संसारांत रोज येतात त्या टाळाव्या कशा हें जास्त चांगलें समजण्याचो शक्ति मुलांचे ठायीं अशा खेळांपासून उत्पन्न होते. पत्त्यांचे वगैरे खेळ मुलांनीं खेळणें हें आपल्याकडे अगदीं गैर समजलें जातें. त्यापासून सर्वांशीं नुकसान आहे, फायदा मुळींच नाही, अशी सामान्यतः समजूत आहे. पण ती अगदीं चुकीची आहे, हें वरील विवेचनावरून लक्षांत येईल. शिवाय, खेळावयाची बंदी केली म्हणून मुलें खेळावयास सोडतात

असे थोडेच आहे. उलट त्याच्यांतच जास्त मग्न राहतात. म्हणून त्यांस वेतावातानें असले खेळ खेळण्याची स्पष्ट परवानगी घावी हेंच सर्वांशीं उत्तम. अतिरेक न होऊं देण्याबद्दल खबरदारी घेतली म्हणजे झालें. अशा खेळांपैकी पत्त्यांसारख्या कांहीं खेळांत जयापजय होणें विशेषतः नशिबावर अवलंबून असतें. म्हणून जयापजय झाल्यानें मनोवृत्तींवर जो बरा-वाईट परिणाम व्हावयाचा तो असल्या खेळांत अल्प होतो. पण ह्याच्या उलट कांहीं खेळ असे आहेत कीं त्यांत सरशी होणें किंवा पराभव पावणें ही गोष्ट अकलेवर विशेष अवलंबून असते. म्हणून अशा खेळांत जयापजय झाल्यानें मनोवृत्तींवर होणारा बरा-वाईट परिणाम जास्त होतो. उदाहरणार्थ, बुद्धिबळाच्या खेळांत दोषांच्याही बुद्धींचा एकमेकांशीं असा सामना लागून राहिला असतो कीं, तेथें नशिबानें काय डाव हातीं येईल तो किंवा नशिबानें काय डाव पडेल तो असे पत्त्यांच्या किंवा सोंगट्यांच्या वगैरे खेळाप्रमाणें मुळींच नसतें. त्यामुळे कोणाची बुद्धि जास्त चालते, कोणाचें पुढचें धोरण अधिक आहे, वगैरे गोष्टींची परीक्षा खेळाच्या निकालावरून ताबडतोब होते. म्हणून असल्या खेळांत हार लागणाऱ्या माणसास इतर खेळांत हार जाणाऱ्या मनुष्यांपेक्षां जास्त खजीलपणा वाटतो. व दोषे गडी जर एकमेकांचे खरे स्नेही असले, तर दोषांनांही ह्यापासून थोडेबहुत वाईटच वाटतें. शिवाय असल्या खेळांत मनास जो आनंद होणार त्या मानानें डोक्यास त्रास विशेष होऊन तोच नाद लागण्याचा संभव जास्त असतो. रोजचें काम करण्यास जास्त तरतरी यावी हा जो मनोरंजनाचा एक उद्देश तो असल्या खेळांत सा-

धावा तसा साधत नाहीं. म्हणून नीतिदृष्ट्या पत्त्यांचे वगैरे खेळ अधिक प्रशंसनीय होत. तथापि असल्या खेळांतही फाजील वेळ घालविण्यास नीतिशास्त्राची मुळींच परवानगी नाहीं हें कधींही विसरतां कामा नये.

शिवाय, असले खेळ खेळण्यास जो नीतिशास्त्राचा आधार आहे तो केवळ करमणुकीसाठींच ते खेळ खेळावे ह्या बद्दल आहे, हें येथें विशेष स्पष्ट रीतीनें सांगणें जरूर दिसतें. म्हणून पैसे लावून वगैरे जे कोणी असे खेळ खेळतात, किंवा शर्यतींत वगैरे जे पैजा लावितात, त्यांस तसें करण्यास त्या शास्त्राची मुळींच परवानगी नाहीं; उलट मनाई आहे. ह्या दोन्ही प्रकारच्या खेळांत एका पक्षास जें सुख होतें त्याबद्दल दुसऱ्या पक्षास तितकें दुःख होतें व पैज वगैरे मोठी असल्यास हें दुःख फारच विशेष होतें. हा असल्या खेळांचा प्रत्यक्ष कुपरिणाम होय. पण अप्रत्यक्ष रीतीनें दुसरा एक कुपरिणाम होतो. तो असा कीं, असले खेळ खेळणाऱ्या माणसांचें पूर्वींचें जें परस्पर-प्रेम असेल तें वृद्धिगत व्हावयाचें एकीकडेसच राहून उलट त्यास धक्का बसतो. तात्पर्य, ह्या दोन्ही दृष्टींनीं पाहतां असले खेळ निघच समजले पाहिजेत.

३६. मनोरंजन करून घेण्यास स्वार्थपरनीतीचा आणखी एक आधार आहे तो आतां सांगतो. हा आधार लोकांच्या लक्षांत फारसा येत नाहीं म्हणून त्याचें विशेष स्पष्टीकरण करितों. अंगांत काम करण्याची तरतरी चांगली असतां खेळ खेळून आपलें मनोरंजन करून घेण्याची संवय कांहीं लोक कायम ठेवीत नाहीत. मग एकादे वेळीं कांहीं तशाच कारणामुळे किंवा केवळ अविचारानें मानसिक किंवा शा-

रीरिक श्रम बेसुमार केल्याने अशा लोकांचा जर आरोग्य-पात झाला, तर वेळ जाण्यासाठी व विश्रान्ति वाटण्यासाठी काय करावे ह्याचीच त्यांस मोठी पंचाईत पडते. खेळ खेळून मनोरंजन करून घ्यावे तर तसे करण्याची त्यांस संवयच नसते. त्यामुळे कोणत्याही खेळांत त्यांचे मन रमत नाही. अशी मोठी पंचाईत पडते. कामाशिवाय इतर व्यवसायांनी जें सुख इतरांस होतें त्यांचा उपभोग घेण्याची असल्या लोकांची साहजिकशक्ति जणू काय नष्टच झालेली असते. म्हणून त्यांना काम करण्यापासून काय सुख होईल तें. व काम तर आतां होत नाही. मारून मुटकून केल्यास अधिक क्षीणता येते. ज्या लोकांची दुर्दैवाने अशी स्थिति झाली असेल त्यांस गेलेंलें आरोग्य परत आणण्याची महा मुष्कील पडते. पुष्कळ वेळां तें परत येतच नाही; व आलें तर फार दिवस लागतात. कारण मनाला उत्साह वाटेळ असें त्यांस कांहींच करतां येत नाही. असें झालें म्हणजे त्या बापड्याचें स्वतःचेंच नुकसान होतें असें नाही, तर कुटुंबातील माणसांचेही होतें. (येथें व्यक्तीचा उल्लेख करणें बरोबर नाही, तथापि सरासरी एक वर्षापूर्वीं मुंबईस असेंच एक अतिशय ढळढळीत व अत्यन्त हृदयद्रावक उदाहरण घडून आलें व त्यामुळे त्या कुटुंबाचें व एकंदर समाजाचें कर्त्रीं भरून न येणारें असें कायमचें नुकसान झालें; ती गोष्ट हें कलम वाचून डोळ्यांपुढें उभी राहिल्याशिवाय रहात नाही.)

आतां, परार्थपरनतिचें ह्या विषयासंबंधानें काय म्हणणें आहे तें पाहूं. ' कुटुंबाचें नुकसान हातें ' असें जें वरीळ कलमाच्या शेवटीं म्हटलें, त्यावरून इतर गोष्टींप्रमाणें ह्याही

गोष्टींत हयगय केल्यानें मुख्यतः जरी ज्याचें त्याचें स्वतः-
 चेंच नुकसान होतें तरी कांहीं अंशीं इतरांचेही होतें, ही
 गोष्ट व्यक्त होते. पण कधीं कधीं अशा हयगयीनें ह्यापेक्षां
 जास्त ढळढळीत व कायमचें असें नुकसान इतरांचें होत
 असतें. कधीं कधीं आपल्या वर्तनानें दुसऱ्याच्या कामांत
 कोणत्या तरी रीतीनें अडथळा येऊन अन्याय होतो. तो
 न होऊं देण्याबद्दल खबरदारी घेणें हें इतरांच्या संबंधानें
 प्रत्येकाचें प्रधान कर्तव्य होय. तसेंच कांहीं प्रसंगीं इतरांस
 आपल्याकडून मदत होईल अशा रीतीनें आपलें वर्तन
 ठेवणें हें त्याच्या खालोखालच्या दर्जाचें प्रत्येकाचें दुसरें
 कर्तव्य होय. पण प्रत्येकाचीं परविषयक हीं जीं दोन
 कर्तव्ये तेवढींच बजाविल्यानें काम भागत नाहीं. कांहीं-
 अंशीं त्याच जातीचें तिसरें एक कर्तव्य आहे, तेंही बजा-
 विलें पाहिजे. इतरांशीं मिळून राहून व आपल्या संगतीनें
 त्यांस सुख होईल अशा रीतीचे गुण संपादन करून त्यां-
 च्या आनंदांत भर टाकण्याची प्रत्येकानें थोडीबहुत खट-
 पट करावी. एकाद्या माणसाचें सामाजिक वर्तन केवळ
 अर्थशास्त्रदृष्ट्या उत्तम तऱ्हेचें असूनही इतर दृष्टींनीं त्याचा
 समाजास कांहीं उपयोग होत नाहीं असें होतें. एकाद्या
 माणसास कोणत्याही कलेचें ज्ञान मुळींच नसतें; किंवा
 कादंबऱ्या, नाटके, काव्य, गायनवादन इत्यादि गोष्टींचा
 मुळींच नाद नसतो. सारांश, आपल्या व लोकांच्या
 मनोरंजनाचे वर सांगितलेले जे अनेक प्रकार त्यांपैकीं को-
 णत्याही प्रकारची त्यास गोडी नसते. यामुळें त्यास को-
 णत्याही करमणुकींत मिसळतां येत नाहीं. एवंच, दुस-
 र्याकडून त्याच्या सुखांत व त्याच्याकडून दुसऱ्यांच्या सु-

खांत भर पडण्याचा मुळींच संभव नसतो. असा ज्ञो
माणूस असेल तो जिवंत असूनही समाजास पुष्कळ भंशी
मेल्या माणसाप्रमाणेच होय. व त्याच्या अंगी तशाच
जर दुसरी कांहीं विशेष योग्यता नसेल, तर असल्या मा-
णसाची जगांतून अडचणच निघालेली अगदी बरी. हा
सर्व विवेचनावरून, मनोरंजनविषयक व्यवसाय करावयास
शिकणे व बेताबाताने करणे हा दोन्ही गोष्टी दोन्ही प्र-
कारच्या नीतींच्या दृष्टीने रास्त ठरतात. मनोरंजनाच्या
योगाने स्वतःच्या सुखांत भर पडते, हा स्वार्थपरनीतीच्या
दृष्टीने आधार. इतरांशी मिळून राहून मनोरंजनांत मग
झाल्याने आपल्या हातून इतरांच्या सुखाची कांहीं अंशी
वृद्धि होते, हा परार्थपरनीतीच्या दृष्टीने आधार.

प्रकरण ८

विवाह

३७. प्रत्येकाच्या आत्मविषयक वर्तनाचे येथपर्यंत जे एकंदर विवेचन केले आहे ते करतांना समाजनीति व आत्मनीति ह्यांच्यातील भेद साधेल तितका बऱ्याच स्पष्ट रीतीने संभाळून धरिला आहे; एकीचा दुसरीशी होता होई तो गोंधळ केलेला नाही. पण प्रस्तुत प्रकरणांतील व पुढच्या प्रकरणांतील जो विषय आहे तो अशा प्रकारचा आहे की, त्यास केवळ आत्मनीति गोंवता येत नाही; म्हणून ह्या दोन्ही प्रकरणांतील विषयाचा आत्मसामाजिक नीति असा एक तिसराच नीतिभाग मानणे जरूर आहे. विवाह होणे व पुढे संतति होणे ह्या ज्या मनुष्याच्या आयुष्यक्रमांतील दोन गोष्टे त्यांचा स्वतःशी संबंध आहे हे तर उघडच आहे. म्हणून त्या आत्मनीति येतातच. पण शिवाय त्यांचा इतरांशीही संबंध येतो; व हा संबंध केवळ अप्रत्यक्ष असतो असे नाही. तर कांहीं अशी प्रत्यक्ष व अपरिहार्य असा असतो. म्हणून त्या गोष्टी सामाजिक नीतिही येतात. आतां विवाह व प्रजोत्पादन ह्या दोन्ही गोष्टी प्रत्येकाने आपल्या जीवाचे सार्थक करण्यासाठी केल्या पाहिजेत, म्हणून त्या आत्मनीतिच्या दृष्ट्या रास्तच होत. पण शिवाय समाजनीतीच्या दृष्टीनेही त्या कितपत बरोबर आहेत, हेही पाहिले पाहिजे. कारण, ज्या गोष्टीस त्यांचे इतरांवर होणारे परिणाम पाहून आपण नीतिदृष्ट्या बरे किंवा वाईट म्हणतो त्यांच्यापैकीच

ह्या आहेत, म्हणून ह्या दोन प्रकरणांतील विषयास आत्म-सामाजिकनीति असे म्हणण्याचे आर्ही योजिले आहे.

आतां, स्वतःच्या वासना तृप्त करून घेणे व त्या तृप्त करण्यानेच मानवजाति कायम राखणे हा जो प्रत्येकाचा सामान्य धर्म आहे त्याचे प्रथम अल्प विवेचन करूं.

३८. स्वतःचे पोषण करणे व संतति उत्पन्न करून तिचे पोषण करणे हे प्राण्याचे दोन मुख्य व्यवहार होते. पण त्यांच्यांत मुळांतच एकप्रकारचा विरोध दृष्टीस पडतो. स्वतःला खावयास मिळवून स्वतःची शक्ति कायम राखणे व स्वतः मिळविलेले काहीं अन्न व स्वतःची काहीं शक्ति हीं खर्च करून संततीची उत्पत्ति, वाढ व पोषण करणे, ह्या दोन गोष्टी परस्परांत तूट पाडल्याशिवाय होऊंच शकत नाहींत. स्वतःच्या पोषणाकडे व आरोग्याकडे जितकें जास्त लक्ष द्यावें तितकें संततीच्या उत्पत्तीकडे, वाढीकडे व पोषणाकडे कमी द्यावें लागतें, व तिकडे जितकें जास्त लक्ष द्यावें तितकें स्वतःच्या पोषणाकडे व आरोग्याकडे कमी द्यावें लागतें ही गोष्ट प्रथमदर्शनी बरीच विलक्षण वाटते. पण विचार करून पाहिल्यास तिच्या सत्यतेबद्दल खात्री होईल. अत्यंत क्षुद्र जंतूचे ठिकाणीं तर ह्या विरोधाची सत्यता अतिशय दळदळीत दिसून येते. असला एकादा प्राणी उत्पन्न झाला म्हणजे काहीं तासांनीच त्याचे तुकडेतुकडे होतात. फार झालें तर दुसरे दिवशीं तसें होतें. हे तुकडे हीच त्याची संतति. अर्थात् संतति उत्पन्न करण्यांत तो मरतो. दुसरा एक जंतु आहे, तो मरून जाऊन त्याच्या देहाचेच संततिबीज बनतें; व त्या बीजापासून पुष्कळ पोरें निपजतात. आणखी काहीं जंतु

असे आहेत की त्यांच्या बाह्यत्वचेचे घरे बनते; अंतर्देहाचीं घरे बनतात; व तीं त्या घरेखांत वाढतात. ह्याही उदाहरणावरून त्या प्राण्याची जाति कायम राहण्यासाठी त्याला स्वतःच्या जीवाचा बळी कसा द्यावा लागतो हे व्यक्त होते. ही क्षुद्रतम जंतूची गोष्ट झाली. आतां, ह्यांच्यापेक्षां वरच्यावरच्या दर्जाचे जे प्राणी आहेत त्यांची शरीररचना जास्तजास्त सुधारलेली असते व ते आपले एकंदर व्यवसायही जास्तजास्त अकलहुशारीने करित असतात. म्हणून घरे उत्पन्न करण्याच्या कामीं व तीं मोठीं होऊन आपले घरे भरून लागतील अशी त्यांची तरतूद करण्याच्या कामीं आईबापांस आपल्या शरीरशक्तीचा व पोषणासाठीं मिळविलेल्या अन्नाचा एकंदर खर्च कमी करावा लागतो. जितका उंच प्रतीचा तितका हा खर्च विशेष कमी. सारांश, क्षुद्रतम जंतूप्रमाणें संतति उत्पन्न करण्याच्या कामीं ह्यास आपला जीव बळी द्यावा लागत नाही. आतां सर्व प्राण्यांत श्रेष्ठ जो मनुष्य त्याचे ठिकाणीं वरील विरोध फारच कमी झालेला दिसतो. म्हणजे संतति उत्पन्न करून मानवजाति कायम राखण्याचे कामीं मनुष्यवर्गातील आईबापांस आपल्या शक्तीचा व आपण मिळविलेल्या अन्नाचा जो वाटा खर्च करावा लागतो तो इतर प्राण्यांचे मानानें फारच कमी असतो. शिवाय, इतर प्राण्यांत व मनुष्यांत ह्या गोष्टीच्या संबधानें जसा फरक आहे, तसा माणसांमाणसांतही आहे. जीं राष्ट्रें अत्यंत सुधारलेलीं आहेत त्या राष्ट्रांतील आईबापांस संतति उत्पन्न करून तिचें पालनपोषण करण्याच्या कामीं व तिला शिक्षण देण्याच्या कामीं आपल्या एकंदर शक्तीचा व द्रव्या-

चा व्यय कर्मांत कमी करावा लागतो. मुलांचे लालन-पालन यथास्थित चालूनही आईबापांच्या खाण्यापिण्यांत फारशी कमतरता येते असे नाही. बरे, फार मुले झाल्याने आईबापांची शक्ति फारशी क्षीण झाली आहे असेही दिसत नाही. शिवाय, त्यांच्या संततीचे पालनपोषणही, केवळ अडाणी किंवा कमी सुधारलेल्या जातीतील लोकांच्या संततीपेक्षा जास्त चांगल्या तऱ्हेने होतं. असे म्हणण्यास असा एक आधार सांपडतो की, मूल जन्मल्यापासून त्यास वयांत येण्यास जेवढी वर्षे लागतात, तेवढ्या काळांत मरणान्या मुलांची संख्या ह्या सुधारलेल्या राष्ट्रांतून फारच कमी आढळते.

असे जरी आहे तरी स्वजीवसंरक्षण व प्रजोत्पादन ह्यांच्यातील विरोध कायमच राहतो; अगदीच नाहीसा होत नाही. कमीकमी होत जातो इतकेच काय तें. तो प्रत्यक्षरीत्या दृष्टीस पडतो व अप्रत्यक्षरीत्याही दृष्टीस पडतो. प्रजोत्पादन करण्याच्या कामी आईबापांना स्वतःच्या शक्तीची झीज सोसावी लागते हें उघडच आहे. शिवाय, उत्पन्न झालेल्या संततीचे संवर्धन करण्याचे कामीही द्रव्यद्वारा व इतर तऱ्हांनी आईबापांस आपली शारीरिक व मानसिक शक्ति खर्ची घालावी लागते. आतां, स्त्रीपुरुषे वयांत आल्यावर परस्परांविषयी जी नैसर्गिक प्रीति त्यांच्या मनांत उत्पन्न होते तिच्या भरांत ती प्रजोत्पादन करण्यास होणारी झीज आनंदाने सोसतात हें खरें आहे. तसेच, संतति झाली म्हणजे तिजवद्दल जी साहजिक माया आईबापांच्या मनांत उत्पन्न होते तिच्या जोरावर मुलांचे लालन, पालन, वगैरे गोष्टी ती आनंदाने कारितात; व

त्याबद्दल त्यांचें जें तनमन व धन खर्च होईल त्यांचें त्यांना कांहीं वाटत नाही हें खरें आहे. शिवाय, अशा रीतीने पितृऋण फेडून आपल्या जन्माचें सार्थकच तीं करितात हेंही खरें. तथापि झिजांच्या योगानें, त्यांच्या स्वतःच्या जीविताची जी एकंदर वाढ व्हावयाची तीस अनेक तऱ्हांनीं कांहीं तरी प्रतिबंध उत्पन्न होतो त्यांत संशय नाही.

पण येथें ह्या गोष्टींचा विचार आपणास मुख्यत्वेकरून पुढील धोरणावर करणें आहे. मानवजाति कायम राखणें ही गोष्ट जर इष्ट असेल, तर ही झीज सोसणें हें एकप्रकारचें प्रत्येकाचें कर्तव्यच होय असें समजलें पाहिजे. शिवाय, आपली उत्पत्ति व आपलें पालनपोषण करण्याच्या कामीं आपल्या आईबापांनीं झीज सोसलेलीच असते. म्हणून आपण त्यांचे ऋणी असतो. तें ऋण फेडण्याचा दुसरा कांहीं उत्तम मार्ग दिसत नाही. वृद्धपणीं पितृसेवा करणें हा एक मार्ग आहे. पण तो अर्धवट होय. म्हणून पुढच्या पिढीसाठीं आपण त्यांच्यासारखीच झीज सोसून त्यांच्या त्या ऋणांतून पूर्णपणें मुक्त होणें हा एकप्रकारचा सृष्टिन्यायच दिसतो.

लहानलहान टोळ्यांतून व समाजांतून माणसांची संख्या कायम ठेवणें ही गोष्ट फार महत्त्वाची असते. त्यामुळे हें कर्तव्य बजावणें किती अगत्याचें आहे हें अशा समाजांत ताबडतोब लक्षांत येतें. अशा लोकांत वांझ असणें ही मोठ्या आंछनाची गोष्ट समजतात. एवढ्यावरून देखील असें व्यक्त होतें कीं हें कर्तव्य बजावण्यास कोणीही चुकल्यास तें असल्या समाजास पसंत पडत नाही. पण मोठ-मोठ्यां राष्ट्रांतून लोकवस्ती आधींच फार वाढलेली असते.

त्यामुळे आणखी प्रजावृद्धि करणे ही गोष्ट फाद्याची नसतां उलट नुकसानीची असते. म्हणून त्या ठिकाणी हे कर्तव्य बजावण्याची जबाबदारी कमी होते. शिवाय, अशा समाजांत प्रजावृद्धि न करतां इतर तऱ्हांनीं वरील ऋण पूर्ण फेडण्याची साधनें पुरुषास किंवा स्त्रीस पुष्कळ असतात; व पुष्कळ माणसे त्या साधनांनीं त्या ऋणाची उत्तम फेड करितातही.

३९. ह्या प्रकरणांत इतका वेळ जें विवेचन केले आहे तें आत्मनीतीपेक्षां समाजनीतीच्या धोरणानें जास्त केले आहे. म्हणून तें तितकेंच पुरें करितों; आणि 'विवाह' हा एक आत्मनीतीचा भाग समजून, तो करण्याबद्दल त्या नीतीचा काय आधार आहे हे सांगतो. मनुष्याचे अहोरात्र जे एकंदर व्यवसाय होत असतात त्यांचे दोन मोठे वर्ग बंदवितां येतात. त्यांचे स्वतःचे जें जीवित तें कायम ठेवण्यास लागणारे व्यवसाय हा एक वर्ग; व मानवजाति कायम राहण्यास लागणारे जे व्यवसाय तो दुसरा वर्ग. ह्या वर्गीकरणावरून असे अनुमान निघते कीं, मनुष्याचे एकंदर आरोग्य उत्तम प्रकारचे राहण्यासाठीं जीवित कायम राखणाऱ्या इंद्रियांनीं आपले व्यापार करणे जसे आवश्यक आहे, तसेच मानवजाति कायम राखणाऱ्या इंद्रियांनींही आपले व्यापार करणे तितकेंच आवश्यक होय. पुरुषाच्या किंवा स्त्रीच्या शरीरयंत्राचा जो भाग प्रजोत्पादनसाठीं उत्पन्न झालेला असतो, तो मुदलींच निर्व्यापार राहिला तर बाकीच्या शरीरयंत्रास काहीं तरी इजा झालीच पाहिजे. काहींच इजा होणार नाही ही गोष्ट संभवनीय दिसत नाही. पुरुषापेक्षा स्त्रियात एकंदर इंद्रियव्यापारांच्या मानानें प्रजो-

त्पादनविषयक इंद्रियव्यापारांचें प्रमाण बरेंच मेळें असतें. म्हणून अविवाहित स्त्रियांचे ठायीं प्रजोत्पादन न झाल्यामुळे एकंदर जीवितव्यापार अपूर्ण राहतात. असें झालें म्हणजे त्यांस भयंकर रोग जडण्याचा संभव फार असतो. कांहीं अविवाहित स्त्रियांच्या गर्भाशयास रोग जडून त्यांस फेंपरें येऊं लागतें; त्या वरचेवर बेशुद्ध पडूं लागतात; तोंड म्लान होतें; व छातींत धडकी सुरू होते. ही मोठ्या रोगांची गोष्ट झाली. पण पुष्कळ अविवाहित स्त्रियांस बारीकसारीक रोग किती तरी होतात. ते अल्प असल्यामुळे बाहेरून लक्षांत येत नाहींत, एवढेंच काय तें. मागच्या एका प्रकरणांत आम्हीं सांगितलेंच आहे कीं 'चांगली प्रकृति' म्हणून जीस आम्ही म्हणतो तिचे अनेक प्रकार आहेत. प्रत्येक ठिकाणीं पुष्कळ स्त्रिया व पुष्कळ पुरुष असे सांपडतील कीं त्यांचे ठायीं उत्तम प्रकारचें आरोग्य नसून त्यांत पुष्कळ प्रकारचा कमीपणा आहे. पण तो कमीपणा आहे असें इतरांच्या लक्षांत येत नाहीं. म्हणून अशा सर्व माणसांची प्रकृति 'चांगली'च आहे असें आपण समजतो. पण हा कमीपणा लक्षांत आणावयास फार दूर जावयास नको. कोणाचीही नेहमींची शारीरिक व मानसिक स्थिति कशी असते ती पहावी; व तरतरी आणणारा असा एकादा सणाचा दिवस येऊन गेला म्हणजे त्याच माणसाच्या शरीराची व मनाची स्थिति कशी ताजीतवानी झालेली दिसते याकडे लक्ष द्यावें; म्हणजे पूर्णारोग्य व 'चांगली' प्रकृति ह्यांच्यांत किती अंतर आहे हें स्पष्टपणें ध्यानांत येईल. जो पुरुष किंवा जीवनी निरंतर कडकडीत ब्रह्मचर्यानें राहिल त्याच्या किंवा

तिच्या एकंदर शरीरयंत्रावर त्या ब्रह्मचर्याचा कांहीं तरी हानिकारक परिणाम झालाच पाहिजे हे अनुमान सृष्टि-नियमांवरून काढणें बहुतेक भागच पडतें; व प्रत्यक्ष अनुभवही वारंवार तसाच येतो. पण ह्या गोष्टीच्या संबंधानें कदाचित् मतभेद पडण्याचा संभव आहे.

आतां, ह्या गोष्टीच्यासंबंधानें मतभेद असो वा नसो; वयांत आल्यापासून कडकडीत ब्रह्मचर्य जर पाळिलें तर त्याचे परिणाम मनाला हानिकारक असे होतात ह्यासंबंधानें मतभेद पडण्याचा संभवच दिसत नाही. बुद्धि व विकार असें प्रत्येकाच्या मनाचे दोन भाग आहेत. त्यांपैकी बुद्धीस आपले व्यापार चालविण्यास कांहींस स्थल, व मनोविकारांस तर पुष्कळच स्थळ म्हटलें म्हणजे लग्न झाल्यावर प्रथम नवरावायको हे नातें, व नंतर मुलें झाल्यावर आईबाप हे नातें होय. अविवाहित राहिल्यानें हे दोन प्रकारचें स्थळ अजीवात बंद होतें. असें झालें म्हणजे अर्थात् माणसाच्या एकंदर मनोविकारांपैकी प्रेम, माया, दया, क्षमा, औदार्य इत्यादि जे वरच्या दर्जाचे मनोविकार आहेत त्यांपैकी कांहींस आपली वाढ व तृप्ति करून घेण्यास मुदलींच सवड सांपडत नाही. दुसऱ्या कांहींस सांपडली, तर अल्पस्वल्पच सांपडते. ह्या दृष्टीनें पाहतां विवाह करणें हे प्रत्येकाचें कर्तव्यच होय असें म्हणावें लागतें. कारण तेणेंकरून मनाच्या कांहीं धर्मास आपले व्यापार चालवून आपली वाढ करून घेण्यास प्रत्यक्ष सवड सांपडते; व कांहींस तसें करण्यास अप्रत्यक्ष सवड सांपडतें. लग्न न केल्यास हे मनोधर्म अविकसित राहून माणसाच्या पूर्ण वाढीस व पूर्ण सुखास तितका धक्का पोहो-

चतो. सारांश जन्माचें पुरें सार्थक होत नाहीं.

विवाहसंबंधापासून मनुष्याचें पाहिलें हित असें होतें कीं त्याची जी एकंदर काम करण्याची कुवत तीस जोम येतो. लग्न करावयाचें ठरल्यामुळें देखील पुढें संसार चांगल्या रीतीनें चालण्यास आजपासूनच सतत व दीर्घ श्रम केले पाहिजेत अशी उमेद माणसास येते. एरव्हीं तसे श्रम करण्याचें त्याच्या स्वप्नींही येत नाहीं. नंतर मुलेंबाळें झालीं म्हणजे त्यांचें पालन, पोषण, शिक्षण वगैरे उत्तम तऱ्हेनें झालें पाहिजे हा विचार मनांत येऊन तोच माणूस द्रव्यसंपादनासाठीं पूर्वीपेक्षांही जास्त कसून खटपट करूं लागतो. आणि कधीं कधीं तर ही उमेद इतकी बेताबाहेर जाते कीं, दूरवर दृष्टि देऊन ती जरा खेंचून धरण्याचें सामर्थ्य जर त्या माणसाचे अर्गी नसलें तर श्रमातिरेक होतो. पण ह्या ठिकाणीं ह्यासंबंधानें विशेषतः लक्षांत ठेवावयाची गोष्ट ही कीं, असल्या ह्या गृहस्थस्थितींत जे श्रम मनुष्य सहज व आनंदानें करूं शकतो तेच श्रम करण्याचें एरव्हीं त्यास मोठें जड जातें; व अगदीं कंटाळबाणेंही भासतें. सारांश उद्यं गप्रियता हा जो मनोधर्म त्यास विवाहानें अप्रत्यक्ष उत्तेजन मिळतें.

आतां, काम करण्याचा हा जास्त उत्साह मनुष्याला वाटतो त्याचें प्रत्यक्ष कारण काय असतें तें पाहूं. प्रथम लग्न झाल्यामुळें व पुढें मुलेंबाळें झाल्यामुळें प्रेम, माया, दया, काळजी इत्यादि जे एकंदर मनोविकार त्यांस जास्त उकळी येते व त्या मने विकारांच्या जोरावर माणूस जास्त खटपट करूं लागतो. हें एक कारण झालें. आणखी एक कारण असें कीं, ही जी जास्त उकळी येते ती पूर्वी सांगि-

तलेले जे उच्चतर मनोविकार त्यांस येते. लग्न होण्याच्या आधीं मनुष्य श्रम करित असतो हे खरें; पण ते सर्वांशीं जरी नाहीं तरी मुख्यवेकरून केवळ स्वतःच्या सुखासाठीं करित असतो. आतां, स्वतःच्या सुखासाठीं खटपट करण्याची वासना होणें हा मनोविकार स्वार्थविषयक विकारांपैकीं असल्यामुळें खालच्या प्रतीचाच होय. लग्न झालें म्हणजे जास्त श्रम करण्याची जी उमेद त्यास येते तीस कांहीं अंशीं स्वार्थपर कारण असतें तरी पुष्कळ अंशीं 'प्रेम' हे कारण असतें. आपली बायको व आपली मुलेबाळें ह्यांचें यथास्थित चालवें असें त्यास प्रेमांमुळें वाटतें. हा मनोविकार परार्थपर असल्यामुळें केवळ स्वसुखाच्या मनोविकारांपेक्षां बरच्या दर्जाचा आहे. शिवाय, मुलेबाळें आनंदांत पाहून आपणास समाधान वाटावें, हाही जास्त श्रम करण्यामध्ये अशा माणसाचा एक उद्देश असतो. दुसऱ्याचें सुख पाहून आपण सुखी होणें हा परार्थपर मनोविकार असून उच्चतर होय. सारांश, गृहस्थाश्रम पत्करल्यानें उच्चतर मनोविकारांस वाढण्यास जागा सांपडते. अशा रीतीनें माणसाचें एकंदर वर्तन सुधारण्यास ह्या कारणाची किती तरी मदत होते हे लक्षांत आणावयाचें असल्यास, त्याच माणसाचा लग्नापूर्वीचा स्वभाव व लग्न होऊन संतति झाल्यावरचा स्वभाव ह्यांत किती अंतर असतें पहावें. लग्नापूर्वी जी मुलगी केवळ निश्चित रीतीनें वागत असते, व सदासर्वदा आपल्या खेळांतच गर्क असते, तीच मुलगी लग्न झाल्यावर प्रथम नवऱ्याचे, व पुढें मुलांचे सेवेत तत्पर राहूं लागते. तिला त्यांच्याशिवाय कांहींच सुचत नाहीं. अशा कितीतरी उदाहरणें दृष्टीस पडतात. तसेंच,

जो माणूस लग्नापूर्वीं कदाचित् तिरसट् स्वभावाचा व दया-
मायाविहीन असा असतो, तोच माणूस लग्न होऊन मुल्ले-
बाळें होऊं लागलीं म्हणजे बायकोसाठीं पाहिजे ती झीज
सोसण्यास तयार होतो; व मुलाबाळांचें काडीभरही कमी
पडूं नये म्हणून नेहमीं काळजी वाहत असतो. शिवाय
सर्व प्रकारीं पूर्वीपेक्षां अधिक आत्मसंयमन करूं लागतो.
विनाकारण चैन करणें, किंवा चैनीतच फाजील पैसे खर्च
करणें, शरीरास फाजील त्रास देणें, बाहेरून धरीं वेळेवर
परत येण्याचें स्मरण न होणें, जीवाबद्दल बेफिकीर राहणें
या गोष्टी कमी होतात. अशीं उदाहरणें योडींथोडकीं
दृष्टीस पडतात असें नाहीं. सारांश, लग्नापूर्वीं जो माणूस
केवळ 'फटिंग' असतो तो संसाराचें ओझें अंगावर पड
व्याबरोबर लागलाच मऊ येतो, व कितीतरी सुधारतो.

हें मन विकाराविषयीं झालें. पण मनाचा दुसरा भाग
जो बुद्धि तिच्यावरही लग्नाचा कांहीं परिणाम होतो. वि-
चारशक्ति विशेष जास्त होते असें कांहीं नाहीं; तर ति-
च्यांत समता जास्त येते. ही पुरुषांची गोष्ट झाली. बाय-
कांचे ठायीं लग्न केल्यानें व मुल्लेबाळें झाल्यानें विद्याव्या-
संग बहुशः कमी होतात. कारण, स्वसंरक्षण व प्रजोत्पादण
या दोन जीवनव्यापारांतील विरोध पुरुषांपेक्षां त्यांच्यांत
बराच जास्त असल्यामुळे, संततिधारणाच्या योगानें इतर
शक्तीपेक्षां मेंदूंची शक्ति त्यांच्यांत विशेष कमी होते. पण
गृहकृत्यांच्या संबधानें एकमेकांचा जोगवण वगैरे नीट कर-
ण्याच्या संबधानें नवराबायकोंस आपल्या विचारशक्तीचा
व अकेलचा उपयोग करण्याचे दररोज किती तरी प्रसंग
येतात. तितके प्रसंग अविवाहित स्थितींत येण्याचा संभ-

व नसतो. ह्यामुळें दोघांच्याही बुद्धीस स्थिरपणा येतो; व सर्व धोरणें संभाळून सर्व गोष्टींत ठाकठिकी कशी ठेवावी हेंही जास्तजास्त कळूं लागते. येणेंप्रमाणें वर जीस ' बुद्धी-ची समता ' म्हटलें आहे ती दोघांसही प्राप्त होते.

येथें एक विशेष महत्त्वाची गोष्ट सांगितली पाहिजे. मनुष्याच्या बुद्धीस व मनोवृत्तींस लग्नापासून अनेक तऱ्हेचे फायदे होतात म्हणून इतका वेळ प्रतिपादन केले. पण त्याला एक अट आहे. परस्परप्रेमामुळें लग्न झालेलें असेल तरच हे फायदे होतात. परस्परांचें स्वभाव वगैरे जमतील किंवा नाहीं हें कळण्याचें साधन नसून लहानपणीं लावून दिलेलीं लग्नें, हुंड्यासाठीं जमविलेले विवाह, पोरी विकून व विकत घेऊन म्हाताऱ्या किंवा पंगू वगैरे माणसाचे लावलेले ' पुनर्विवाह ' व नवऱ्यापार्शी किंवा बायकोपार्शी पुष्कळ संपत्ति आहे ह्या धोरणावर केलेले पाट किंवा प्रथमविवाह वगैरे लग्नें नीतिदृष्ट्या गैर असल्यामुळें त्याजपासून वरील फायदे न होतां उलट बुद्धीस व मनोविकारांस वाईट वळण लागण्याचाच संभव जास्त असतो.

४०. पण येथें एक बिकट प्रश्न उत्पन्न होतो. एका पक्षीं, आपल्या जीविताची पूर्तता करून घेण्यासाठीं प्रत्येकानें लग्न करणें हें नीतिदृष्ट्या रास्त ठरतें; किंवा कदाचित् आवश्यक आहे असेंही म्हणावें लागतें. दुसऱ्या पक्षीं, ज्या कृत्यांपासून स्वतःचें किंवा इतरांचें नुकसान होण्याची खात्री किंवा निदान बराच संभव असेल अशीं कृत्ये करण्यास त्याच शास्त्राची सक्त मनाई आहे. अविचारानें केलेलें जें लग्न तें अशाच कृत्यांपैकीं एक होय. अशीं लग्नें

तर सध्यां कितां तरी होतात. तेव्हां असल्या लग्नांबद्दल नीतिशास्त्राचें काय म्हणणें आहे ?

एक महत्त्वाची गोष्ट प्रथम लक्षांत ठेविली पाहिजे. ह्या ठिकाणीं ज्या अविचारानें केलेल्या लग्नांचा आह्मी विचार करणार आहों, तीं मोठेपणीं समजूत आल्यावर वधूवरांनीं आपखुषीनें केलेलीं जीं लग्नें त्यांबद्दल. लहानपणीं लोकांनीं लावून दिलेल्या लग्नांचा विचार पूर्वीं झालाच आहे. असो. लग्न झालें म्हणजे अर्थात् मुलेंवाळें होऊन त्यांच्या संबंधाची सर्व जबाबदारी आपल्या शिरावर येते. ज्यास ती संभाळण्याचें साधन प्राप्त झालेलें नसेल, किंवा प्राप्त होण्याचा बराच संभव नसेल अशा माणसानें लग्न करणें म्हणजे नीतिदृष्ट्या अपराध करणें होय हें उघड आहे. अशा लग्नांमुळें मुख्य नुकस न भावी संततीचें होतें, व परंपरेनें एकंदर मनुष्यजातीचें होतें. गरिबीनें पीडिलेलीं पोरें उत्पन्न होतात, त्यास पोटभर खावयास किंवा अंगभर ल्यावयास मिळत नाही अशी स्थिति होईल, अशा प्रकारचें कृत्य (कुटुंबपोषणाचें साधन नसतां लग्न) करणें म्हणजे एकप्रकारचा गुन्हाच करणें होय; व त्या कृत्यापासून जी एकंदर विपत्ति उत्पन्न होते तिचा जबरदस्त गुन्हा करणें होय. प्रथम द्रव्यसाधन वगैरे नसतां लग्न करावयाचें, मग पुष्कळ वर्षे दुःख, हाल, अपेष्टा सोसावयाच्या. धड अन्न नाही, धड वस्त्र नाही, रहावयास चांगलें घर नाही, अशा प्रकारची विपत्ति स्वतः भोगावयाची; व पोरान्स भोगावयास लावावयाची. अशा रीतीनें दहावीस वर्षे संसार झाला म्हणजे एकंदर दहापांच पोरें व्हावयाचीं. त्यांतील कित्येक लहानपणींच मरावयाचीं. बाकीचीं अशक्त, विद्याहीन, स्वतःचें देखील

पोट भरण्यास असमर्थ अशीं निपजावयाचीं. मग भिक्षा वगैरे मागून त्या पोरांनीं लोकांस त्रास घावयाचा. अशा प्रकारचे अनर्थकारक परिणाम होतील. अशी कृति करणें म्हणजे त्या पोरांचे व सर्व समाजाचे अनंत शाप आपल्या मार्था ओढून घेणें होय ह्यांत काय संशय आहे ! म्हणून अशा प्रकारचें वर्तन जो कोणी करील त्याचा नीतिदृष्ट्या निषेध करावा तितका थोडाच.

हा एकपक्षीं विचार झाला. आतां दुसऱ्यापक्षीं, कुटुंबाचें पोषण चांगल्या रीतीनें करतां येण्याचें साधन प्राप्त झाल्याशिवाय किंवा आटोक्यांत आल्याशिवाय लग्न करावयाचेंच नाही असा सर्वांनीं निश्चय केला तर काय परिणाम होईल बरें ? अशी कल्पना करा कीं, हल्लीं इंग्लंड देशांत ज्या वयांत साधारणपणें लग्न होतात, त्यानंतर दहा वर्षांनीं पोटापाण्याची चांगली तरतूद झाल्यावर होऊं लागलीं; व तेणेंकरून वर ज्या हालअपेष्टांचें वर्णन केलें त्या होण्याचा संभव पुष्कळ कमी झाला. कांहीं लोकांची समजूत अशी दिसते कीं, असें स्थित्यन्तर झाल्यास त्यापासून सर्वांशीं फायदाच होईल, नुकसान कांहींएक व्हावयाचें नाही. पण ही समजूत चुकीची आहे.

हल्लीं त्या देशांत बहुधा चांगल्या वयांत आल्यावर, म्हणजे जेव्हां गृहस्थितीचा उपभोग घेणें आवश्यक वाटूं लागतें अशा वेळींच लग्न होतात. म्हणून त्या वयाच्या पुढें आणखी दहा वर्षे स्त्रीपुरुषें अविवाहित राहिल्यास त्यांच्या प्रकृतीचें मोठें नुकसान होण्याचा संभव आहे ही गोष्ट उघडच आहे. शिवाय, स्त्रीपुरुषांचीं वयें जशीं वाढत जातात तसतशीं त्यांचीं मते, समजुती, स्वभाव, वगैरें जास्त

दृढ होतात. त्यामुळे उशिरां लग्न झाल्यास, एकमेकांशीं थोडीबहुत पड सोसून राहण्याची संवय त्यांस लावून घेतां येत नाहीं. आतां, नवराबायकोनें अशी पड खाल्हाशिवाय सुखाचा संसार होण्याचा संभवच नसतो. म्हणून हल्लींपेक्षां जास्त उशिरानें लग्नें होऊं लागल्यास कुटुंबांतून कलहवृद्धि होण्याचा संभव जास्त वाढेल. असें जरी आहे, तरी ह्या गोष्टींचा आह्मी येथें विशेष विचार करीत नाहीं. लग्नाचा काल हल्लीं इंग्लंडांत आहे त्यापेक्षां जास्त पुढें गेल्यानें संततीवर काय परिणाम होईल तें मुख्यत्वेकरून पाहिलें पाहिजे. कांहीं लोक असें म्हणतात कीं, प्रजावृद्धि कमी होईल तितकी चांगली. म्हणून जितकी उशिरां लग्नें होतील तितकीं चांगलीं, असेंही त्यांस वाटते. पण एक गोष्ट त्यांनीं लक्षांत ठेविली पाहिजे. स्त्रीपुरुषांस कोणत्याही घयांत मुलें झालीं तरी त्यापासून त्यांचें (मुलांचें) नफानुकसान कांहींएक होत नाहीं असें जर ते समजत असतील तर ती त्यांची चुकी आहे.

मुलें सशक्त किंवा अशक्त निपजणें ही गोष्ट पुष्कळ कारणांवर अवलंबून असते. त्यामुळे फाजील उशिरां केलेल्या लग्नापासून होणारी प्रजा तेवढ्याच कारणावरून अशक्त होईल कीं काय हें अचूक समजण्यास आपल्यापार्शीं साधन नाहीं असें पुष्कळांस वाटते. पण वरील कारणाचा थोडाबहुत परिणाम मुलांच्या प्रकृतीवर झाला पाहिजे. स्वजीव-संरक्षण व प्रजोत्पादन ह्या दोहोंमध्ये विरोध असतो म्हणून प्रारंभीं सांगितलेंच आहे. त्यावरून असें एक अनुमान निघते कीं, आपल्या जीवाचे व्यापार चालोवे तसे चालून राहिलेली जी आपली फाजील शक्ति तिचा खर्च प्रजोत्पा-

दनाकडे होतो. ह्यामुळे लहानपणीं लग्न केल्यानें, मध्यम वयांत केल्यानें व फारच उशिरां केल्यानें संततीवर होणारे परिणाम सारखेच असत नाहींत. भिन्नभिन्न असतात. ह्याचें ज्याच्यात्याच्या जीवाचें संरक्षण होऊन शिल्लक राहणारी शक्ति तिच्यांत व त्या माणसाच्या वयांत सामान्यतः नियमित प्रमाण असतें असा सामान्य नियम आहे. त्यास कांहीं अपवाद आढळतात हें खरें आहे. पण ह्या सामान्य नियमाचा परिणाम असा होतो कीं, अगदीं लहान वयांत लग्न होऊन लहानपणींच जर मुलें झालें तर तीं बहुधा दुबळीं निपजतात. लहान वयांत स्त्रीपुरुषांची वाढ पूर्ण झालेली नसते. त्यामुळे त्यांच्यांतही जास्त शक्ति व्हावी तितकी उत्पन्न झालेली नसते, ती पुढें पूर्ण होते. व ही गोष्ट नवन्यापेक्षां बायकोसच विशेषच लागू आहे. ह्यामुळे ज्या ठिकाणीं बायको चांगली सशक्त असून तिच्यांत ही शक्तिही त्या मानानें पुष्कळ असते त्या ठिकाणीं बरींच मुलें झालीं तरी तीं सर्व सामान्यतः सारखींच सदृढ निपजतात. पुढचीं पुढचीं मुलें अशक्त झालीं आहेत असें फारसें दिसून येत नाहीं. ह्याच्या उलट बायको जर अशक्त असेल तर थोडींशीं मुलें झाल्यावर मग गर्भधारण व्हावयाचें बंद होतें. बरें, ती मूळची अशक्त नसून कांहीं रोग वगैरेनें जर अशक्त झाली तरीही तसेंच होतें. अशा स्थितींत मूल झालेच तर—पहिल्या मुलांपेक्षां निखालस रीतीनें दुबळे निपजतें. आणखी एक गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. स्त्रीपुरुषांच्या शक्तीची पूर्ण वाढ झाल्यावर पुढें कांहीं कालानें ती हळूहळू कमी होऊं लागते. तेव्हां एकांदर शक्तीबरोबर मुलें होण्यास लागणारी जी जास्त शक्ति ती

कमकिमी होण्यास सुरवात होते. मग त्या कमीपणाचा परिणाम नंतर झालेल्या मुलांत दिसून येऊ लागतो. ती प्रारंभीच्या मुलांसारखी सशक्त निपजत नाहीत. ही केवळ कल्पना आहे असे कोणी समजेल; पण तसे मुळीच नाही. माथ्युस डंकन नांवाच्या साहेबाने अशाच विषयावर नुक्ताच एक ग्रंथ छापून प्रसिद्ध केला आहे, त्यांत त्याने आंकडे देऊन असे सिद्ध केले आहे की, (१) स्त्रियांस पंचविशीच्या अमदांनीत जीं मुले होतात, तीं सर्वांत उत्तम असतात; व (२) वीस वर्षांपासून पंचविशीपर्यंत बायकांचीं लग्नें होऊन त्यांस झालेलीं जीं मुले त्यांच्यांत लहानपणीं मरण्याचे प्रमाण ह्याच्या आधीं लग्न होऊन किंवा ह्याच्या मागून लग्न होऊन होण्याच्या मुलांतील मृत्युसंख्येच्या प्रमाणापेक्षां कमी असते. हीं जीं त्यांने विधाने केलीं आहेत त्यांच्यांत थोडेसे परस्परवैरित्य आहे असे प्रथमदर्शनीं वाटते. पण त्याचे समाधान असे आहे की, विशी व पं विशी ह्यांच्या दरम्यान मुले व्हावयास लागलीं म्हणजे आईच्या पूर्णतेस पावणाऱ्या शक्तीचा फायदा त्यांस विशेष मिळतो; पंचविसाव्या वर्षी किंवा पुढे लग्न होऊन त्यांस तो फायदा तितका मिळत नाही. कारण, पंचविशीच्या पुढे स्त्रियांच्या शक्तीची वाढ लवकरच पूर्ण होऊन मग उतरती कळा लागते; नंतर होणारीं मुले तितकीं कमी सशक्त असणारच.

एवंच, वीसपासून पंचवीस वर्षांपर्यंत स्त्रियांचीं लग्नें होऊन त्यांस मुले व्हावयास लागलीं, म्हणजे तीं मुले इतकीं सशक्त निपजतात कीं ह्या वयाच्या अगोदर किंवा मागून लग्नें होऊन होणाऱ्या मुलांपेक्षां त्यांच्यांत मरणाचे प्रमाण कमी असते. ही गोष्ट वरील साहेबांनीं पुढावा गोळा करून

सिद्ध केली आहे. तीवरून असें दिसते कीं, कोणत्याही राष्ट्रांतील लोक सशक्त किंवा अशक्त निपजणे ही गोष्ट त्यांच्यांत स्त्रियांच्या लग्नाच्या वयाची जी कांहीं इयत्ता असेल तिच्यावर अवलंबून फार असते. पाहिजे तेव्हां लग्ने झाली तरी त्यापासून राष्ट्राचें कांहींएक नफानुकसान नाहीं असें नाहीं. लहानपणीं लग्ने होऊन लहानपणींच स्त्रियांस मुलें होऊं लागलीं, तर मुलांचे पिंड चांगले पोसत नाहींत; व त्यांस दुधही चांगलें मिळत नाहीं. वरें, फार उशिरां लग्ने होऊन नंतर मुलें होऊं लागलीं, तर त्यांचेही अशाच प्रकारचें सरासरी नुकसान होतें. जरी कदाचित् सामान्य रीतीचा संसार चालण्यास लागणारी जी सामान्य शक्ति ती असल्या मुलांत दिसली, तरी उत्तम प्रकारें एकंदर आयुष्य जाण्यास जी प्रचुर शक्ति व जें उत्तम सामर्थ्य अंगांत पाहिजे तें अशा संततीच्या ठायीं असूं शकणार नाहीं. हल्लीं तर जिकडेतिकडे जीवनकलह जास्तच माजत चालला आहे. म्हणून सध्यांच्या काली लोकांपुढें टिकाव धरण्यास अंगांत भरपूर शक्ति पाहिजे. तरच माणसाचा निभाव लागणार. तिच्यांत जरी थोडीही उणीव पडली, तरी तितक्यानें माणूस मार्गें पडण्याचा संभव वाढत चालला आहे. म्हणून विवाहकाल योग्य कोणता हें ठरविण्याचें व तदनुसार वागण्याचें महत्त्व सध्यांच्या काली विशेष आहे.

लग्नाच्या वयाच्या इयत्तेबद्दल स्पेन्सर साहेबांनीं येथवर जो विचार केला आहे, तो योग्य वयाच्या नंतर लग्न केल्यापासून काय अनर्थ होतात ह्या दृष्टीनें विचार केला आहे. आपल्यांत निदान मुलींच्यासंबंधाची तरी तशी.

स्थिति अद्यापि आलेली नाही. म्हणून योग्य वयाच्या आंत लग्न करणे हे किती घातक आहे, व खऱ्या नीतीस किती सोडून आहे, ह्याच दृष्टीने प्रस्तुत प्रश्नाचा विचार आपण केला पाहिजे. आपल्या इकडे वास्तविक लग्न फार लहानपणीं होत नाही, हे खरे आहे. विवाहविधि मात्र अगदी लहानपणीं होतो ह्यांत संशय नाही. वयाची इयत्ता थोडी-थोडी वाढत चाललेली आहे हीही गोष्ट आह्मांस कबूल आहे. पण मुलांचे व मुलींचे विवाहविधि लवकर झाल्याकारणाने वास्तविक विवाहही योग्य वयाच्या आधीं होतात, असें म्हणण्यास दुर्दैवाने पुष्कळ आधार आहे. शिवाय मुलीस रजोदर्शन झाले म्हणजे गर्भाधानास ती योग्य झाली, अशी आपली चुकीची समजूत असल्यामुळे तेव्हांपासून नवरात्रायाकेंत स्त्रीपुरुषव्यवहार शास्त्रज्ञेनेच (!) सुरू झाल्यामुळे त्यांच्या व त्यांच्या संततीच्या शारीरिक व मानसिक आरोग्यावर भयंकर परिणाम होत आहेत; व त्यांचीं फळे सध्यां आपण भोगीत आहो. मुलीच्या संबधाने रजोदर्शनाची तरी मर्यादा आहे. मुलाच्या संबधाने तर कांहीं नाही. सर्व विद्या संपूर्ण होइतोपर्यंत गुरुगृहीं वास करून मुलाने निस्सीम ब्रह्मचर्य पालन करावे, ही सर्व गतकथा होऊन बसली आहे. पण ह्या सर्व गोष्टी इंद्रियविज्ञानशास्त्राच्या नियमांस सोडून असल्यामुळे नीतीसही सोडूनच आहेत.

इंद्रियविज्ञानशास्त्रवेत्त्यांच्या मते बायकांचीं लग्ने (खरीं लग्ने) विशीच्या नंतर व पंचविशीच्या आंत व्हावीं असें आहे. आतां, हे मत आपल्यापेक्षा थंड हवेत राहणाऱ्या लोकांच्या संबधाने आहे तेव्हां ते आपणास तसेंच लागू

करतां येणार नाहीं असें जर मानिलें, तर फारफार तर एकादें दुसरें वर्ष अलीकडे होईल. तात्पर्य, आपल्या देशांत स्त्रीस अठरावें किंवा एकुणिसावें वर्ष लागण्यापूर्वीं तिला संतति होणें हें नीतिविरुद्ध आहे असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. करितां तेथपर्यंत गर्भाधान होणें गैरच होय असें म्हणावें लागतें. लग्नविधि ह्याच्या अगोदर झाल्यास प्रस्तुत विषयाच्या दृष्टीनें चालेल, पण वास्तविक लग्न अगोदर होणें म्हणजे नीतिनियमभंग करणेंच होय; व असला नीतिभ्रंश आपल्याकडे सध्यां किती तरी होत आहे ! असो.

एवंच असें दिसतें कीं, जीं राष्ट्र आपणास सुधारलेलीं म्हणून म्हणवितात किंवा सुधारण्याची खरोखर इच्छा करितात, त्यांच्यांत वीस वर्षांच्या आधीं मुलींचीं लग्नें होणें हें नीतिदृष्ट्या अगदीं गर्ह्य आहे; ह्याबद्दल कांहींएक संशय नाहीं. मुलांचे वयाचा विचार जरी येथें प्रत्यक्ष केला नाहीं, तरी मुलींच्या वयापेक्षां त्यांचें वय जास्त असलें पाहिजे, व सर्वत्र असतें, ह्यावरून ती इयत्ता सरासरी मानानें ध्यानांत येईलच. आतां, द्रव्याचे वगैरे संबधानें कशी स्थिति असली म्हणजे लग्न करावें, ह्याबद्दल वयाच्या इतकें निश्चयपूर्वक कांहींच सांगतां येत नाहीं, हें खरें आहे. तथापि कुटुंबपोषणाचें अगदींच साधन नसतां अविचारानें लग्न करणें निषिद्ध होय हें उघडच आहे. असें आहे तरी, कांहीं प्रसंगीं तसलें साधन प्राप्त होण्याचा जर बराच संभव असेल, तर थोडाबहुत नशीबावरही भरवंसा ठेविला पाहिजे असें दिसतें. कारण, कुटुंबपोषण होईल इतके पैसे प्रथम पेढीवर ठेवावया वे, मग लग्नाचा विचार करावयाचा, असें जर प्रत्येकानें मनांत आणिलें तर लग्नास फार उशीर

होऊन त्यामुळें वर दर्शविल्या प्रकारचें संततीचें नुकसान होण्याचा संभव उत्पन्न होतो.

४१. हें वयाबद्दल व बाह्यास्थितिवद्दल झालें ! आतां असा प्रश्न उद्भवतो कीं, स्वयंवराच्या संबधानें,—म्हणजे नव-
च्यानें वायकोस पसंत करणें व बायकोनें नवच्यास पसंत
करणें, ह्या विषयाच्या संबधानें—नीतिशास्त्राचें कांहीं
म्हणणें आहे कीं काय ? होय; म्हणणें आहे तर ! ह्याबद्दल
त्या शास्त्राचे कडकडीत नियम आहेत.

हल्लींची ह्या संबधाची लोकांची समजूत बरीच चुकी-
ची आहे हें नेहमींच्या बोलण्याचालण्यावरून देखील
दिसतें. आपल्या इकडे तर मुळांमुळांचीं लग्नें बहुशः
लागतात किंवा लावितात. तेव्हां तेथें स्वयंवराची गोष्ट क-
शास पाहिजे ? पण आपल्यापेक्षां ह्या गोष्टींत पुष्कळच
पुढें गेलेला जो इंग्लंड देश तेथें देखील ह्या निवडणुकीच्या
संबंधानें कोत्या समजुती आढळून येतात. त्यांस अनुलक्षून
येथें विशेषतः लिहिलेलें आहे. एकाद्या वयांत आलेल्या
मुलीचें एकाद्या श्रीमंत गृहस्थार्शीं लग्न व्हावयाचें ठरलेलें
असावें. मग असें म्हणतात, ' हिला नवरा चांगला मि-
ळाला; ' चांगला म्हणजे श्रीमंत. एकाद्या गृहस्थानें एकादी
मुलगी पसंत करावी. तर म्हणतात, ' मुलगी चांगली
शिकलेली आहे, श्रीमंत घराण्याशीं तिचा संबंध आहे,
तिच्या नातेवाइकाकडून ह्यांस आपल्या घंघांत चांगली
किफायत होईल. ' येथेंही चांगली मुलगी याचा जवळ-
जवळ तोच अर्थ. एकादे वेळीं असें म्हणतात कीं, ' नवरा-
नवरी योग्य आहेत; जोडा चांगला आहे; त्यालाही घरा-
बाहेर फारसें जावयास नको, व हिलाही नको. ' कधीं-

कधीं, ' मुलगी संसार हात राखून फरील, कोंड्याचा मांडा करील ' ह्या धोरणावरच जमलेलें लग्न चांगलें आहे असें सम-जतात. कधींकधीं, ' नवरा गरीब स्वभावाचा आहे, त्याची कोणत्याही गोष्टींत तब्यत मुळींच नाही ' याच मुद्यावर लोक वराच्या सारखें मत ठोकून देतात. पण हे सर्व बाह्य विचार झाले. जोडा चांगला आहे किंवा नाही हें ठर-विण्यास लागणाऱ्या ज्या अंतस्थ गोष्टी त्यांचा ह्यांत मुळींच उल्लेख दिसत नाही. सारांश, मुद्याची गोष्ट एकीकडेच ठेवून अवांतर गोष्टी बऱ्या असल्या म्हणजे तेवढ्यावरच ' जोडपें योग्य आहे ' असें लोक म्हणतात.

आतां, नीतिदृष्ट्या जोडपें योग्य किंवा अयोग्य जें ठर-वावयाचें, तें त्यांचें एकमेकांवर कसें काय मन आहे हें ध्यानांत आणून ठरविलें पाहिजे. जर एकमेकांचें मन एक-मेकांकडे मुळींच ओढत नसेल तर स्वार्थपरनीतिदृष्ट्या काय, व सामाजिक नीतिदृष्ट्या काय, त्या दोघांचें लग्न मुळींच बरोबर नाही. मग इतर आधारांवर झालेलीं जीं नीति-शास्त्रें त्यांचें ह्यासंबंधानें कांहींही मत असो. परस्परप्रेम नसून केवळ बाह्य गोष्टींवर लक्ष देऊन सुधारलेल्या लोका-नीं लग्न करणें म्हणजे अतिशय रानटी लोकांत ज्या लग्न-पद्धति आढळतात त्यांचा पुनः स्वीकार करणें होय. पर-स्परांची केवळ बाह्यदृष्ट्या सोय मनांत आणून केलेलें लग्न म्हणजे कायदेशीर व्यभिचार होय, याच्या पलीकडे कांहीं नाही, असें जे कित्येक म्हणतात, तें अगदींच खोटें आहे.

अशा रीतीनें केवळ व्यापारी धोरणावर किंवा मार-वाडी हिशोबावर होणारीं जीं लग्नें, किंवा परस्परप्रेम न-सतां दुसऱ्या कोणत्याही मुद्यावर होणारीं जीं लग्नें त्यांच्या-

संबंधानें नीतिशास्त्राची सक्त मनाई आहे. आतां लक्षाचा विचार इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या करितां इतर कोणत्या बाबतींत त्या शास्त्राची मनाई आहे असें ठरतें हें पाहूं. पहिल्या प्रकरणांत आह्मी सांगितलेंच आहे कीं, कोणत्याही गोष्टीचे प्रत्यक्ष किंवा ताबडतोब परिणाम काय होतील एवढेंच पाहून ती गोष्ट बरी किंवा वाईट हें लोक बहुधा ठरवितात; पुढचे किंवा अप्रत्यक्ष परिणाम जरा विचार केल्यानें ध्यानांत येण्यासारखे असूनही त्यांबद्दल अगदीं डोळेझांक करितात. तें आमचें म्हणणें प्रस्तुत विषयाच्या संबधानें चांगलें लागू पडतें. एकाद्या जोडप्याचें जमणारें लग्न बरोबर आहे किंवा कसें, हें ठरवितांना त्या लग्नापासून संतति कशी काय निपजण्याचा संभव दिसतो ह्या गोष्टीचा विचार करणारे वधूवरांचे आई-बाप व इष्टमित्र, किंवा वधूवरें वयांत आलेलीं असतां तीं स्वतः, किती सांपडतील बरें ? अमुक पिढ्यांच्या आंत वधूवरांचे पूर्वज जर एक असले तर त्यांचें लग्न करूं नये वगैरे शास्त्रबंधनें आह्मां हिंदूंत आहेत; मग तीं कोणत्याही मुद्यावर केलेलीं असोत. तशींच ख्रिस्ती लोकांत अगदीं चुलत भांवडेंच लग्न करूं लागलीं, तर ती गोष्ट नापसंत करितात. कदाचित् नवरा किंवा नवरी ह्यांच्या कुळांत वंशपरंपरा वेड लागण्याची खोड असली, तर तसलें लग्न बहुशः चांगलें म्हणत नाहींत. आटोपलें. ह्याच्या पलीकडे ह्या गोष्टीचा विचार बहुशः कोणीच करीत नाहीं. मुलगा बुद्धीनें किंवा शरीरानें सदृढ नाहीं, तेव्हां त्याशीं लग्न जुळवूं नये हा विचार करणारे आईबाप, किंवा समजूतदार वधू, फारच विरळा. बारीक, व सपाट छातीच्या मुली,

वरचेवर आजारी पडणारे अशक्त मुलगे, बुद्धि व मनोवृत्ति दोन्ही दुर्बल आहेत असे नवरे, व ह्या किंवा त्या कोणत्या तरी व्यंगामुळे संसारशकट सुरळीत चालविण्यास असमर्थ असे वर, हीं सर्व लग्न करून संताति उत्पन्न करण्यास योग्यच आहेत असें प्रायः लोक समजतात ! अशा रीतीनें, जणू-काय बुद्धिपुरःसरच, रोगांचीं, बुद्धिमांधाचीं व चिरडखोर स्वभावाचीं घरेच लोक वसवितात ! मग अशा घरांतून रोगट व कुचकामाचीं मुले व नांतवडे निपजलीं, तर त्यांत नवल तें कोणतें ?

नीतिदृष्ट्या ह्या गोष्टी अगदीं निषिद्ध आहेत. म्हणून नीतीचीं बंधनें ज्यांस मानावयाचीं असतील, त्यांनीं अशीं लग्नें करण्यास किंवा करून देण्यास कधींही प्रवृत्त होऊं नये. आनां कोणी असा प्रश्न कदाचित् करील कीं, अशा वधूवरांचें प्रेम परस्परांवर बसलेलें असल्यास त्यांनीं लग्न करूं नये कीं काय ? ह्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, परस्परप्रेम नसेल तर लग्न करूं नये असा नीतिशास्त्राचा नियम आहे; पण तें असलें म्हणजे मग बेलाशक लग्न करावें, दुसऱ्या कांहीं गोष्टीचा विचार करूं नये, असें त्या शास्त्राचें मुळींच सांगणें नाहीं. कारण, प्रेम जरी बहुधा सुदृढ माणसांवर बसते, तथापि कधींकधीं दुर्बळ माणसांवरही बसते; म्हणून अशा विपरीत प्रेमाच्या धोरणावर चालतां कामा नये. स्त्रिया स्वभावतःच पुरुषांपेक्षां कमी सशक्त असल्यामुळे, सारांश त्या 'अबला' असल्यामुळे, त्या नेहमीं पुरुषांवर अवलंबून असतात. तें पाहून पुरुषांच्या मनांत त्यांच्याबद्दल प्रेमबुद्धि किंवा कळवळा साहजिक उत्पन्न होतो. कधींकधीं हे 'अबला' त्व बेताबाहेर गेलेलें असलें, तर

हा प्रेमपाझर कित्येक पुरुषांचे ठायीं फारच जोरानें सुटतो. प्रेमाची धाकटी बहीण जी दया ती प्रथम उत्पन्न होऊन शेवटीं तिलाच प्रेमस्वरूप येतें. ही पुरुषांची स्त्रियांच्या संबन्धानें गोष्ट झाली. कधीं कधीं स्त्रियांचें देखील अशक्त पुरुषांचे संबन्धानें असेंच होतें. एकादी स्त्री सशक्त व सबल मनोवृत्तीची असते; व त्यामुळें शरीरानें किंवा मनानें दुर्बल अशा पुरुषावर तिचें प्रेम जडतें. पण हें असलें प्रेम योग्य प्रेमाहून भिन्न असल्यामुळें त्यास विचारानें आंवरून धरिलें पाहिजे. अशा ठिकाणीं स्वाभाविक मनोविकारांवर विचारशक्तीचें दडपण घालावें, अशी नातिशास्त्राची आज्ञा आहे.

४२. आतां ह्या विवाह-विषयाच्या संबन्धानें एक प्रश्न राहिला. तो नाजूक व विकट असल्यामुळें लोक बहुधा त्याची चर्चा करित नाहींत; पण त्या प्रश्नाच्या संबन्धानें आजपर्यंत अशा रीतीची हेळसांड झालेली असल्यामुळें अशुभ अनर्थ उत्पन्न होतात. शिवाय नीतिशास्त्राचा विषय यापक असल्यामुळें त्याच्या आटोक्यांत तो प्रश्न येतोच येतो. म्हणून त्यासंबन्धानें येथेही मौन धारण केल्यास हें आमचें नीतिशास्त्र अपुरें राहिलें असें होईल. ह्यासाठीं त्याचा येथें विचार करतां.

आंतला गाभा निघून जावा, व बाहेरचें कवच तेवढें रहावें, ही गोष्ट केवळ धर्माच्या संबन्धाची जी सध्यांची स्थिति तीसच लागू आहे असें नाहीं; तर सर्वत्र लागू आहे. धर्माचें जें स्वरूप तें विसरून जाऊन केवळ बाह्यविधि पाळणें म्हणजे धर्माचरण करणें अशी समजूत जशी सध्यां पसरलेली दिसते, तद्वतच इतरत्रही स्थिति झाली आहे. कायद्याचेंच उदाहरण घ्या. वास्तविक पाहतां

लोकांस खरा न्याय मिळावा, अन्याय होऊं नये, हा काय-
देकानूंचा मुख्य उद्देश. पण त्याच कायद्याचे अंमलबजाव-
णीसाठी ठरविलेले जे बारीकसारीक पोटानियम त्यांच्या-
वरच विशेष जोर न्यायाधीशांनी दिल्यामुळे कितीवेळा
न्यायाबद्दल अन्याय होतो बरे ? मुदतीच्या कायद्याच्या
कलमांस खऱ्या न्यायशास्त्राचा कितासा आधार सांपडेल ?
स्टांपाच्या कायद्यांतील कलमांची अंमलबजावणी कसून
केल्यामुळे धडधडीत अन्याय किती वेळा तरा होत अ-
सेल ! सारांश, मुख्य उद्देश विसरून जाऊन, मंत्रापेक्षां
तंत्राकडेच विशेष लक्ष दिल्यामुळे, इष्ट गोष्ट असते एक
व होतें भलतेंच.

विवाहाच्या संबधानें हीच गोष्ट पुष्कळ अंशी घडून
आली आहे. एकदां गळ्यांत माळ पडली म्हणजे झाले;
मग वधूवरांत वास्तविकरित्या कितीही व्यंगें असेनात;
त्यांच्या जन्माच्या गांठी पडल्या; त्या मग काहीं सुटाव-
याच्या नाहीत. उपाध्यायानें एकदां अक्षता फेंकल्या कीं,
आलीं सर्व व्यंगें भरून. झालीं सर्व गोष्ट बेमालूम ! ही एक
गोष्ट. पुढें आत्मां हिंदु लोकांत गर्भाधानविधि झाला कीं
नवरात्रायको स्त्रीपुरुषन्यवहार करण्यास शास्त्राच्या मनाई-
तून मोकळी होतात. मग बंधन काय तें साधारण सभ्य
चालीस भिऊन वागावयाचें एवढेंच, ह्याच्या पलीकडे कांहीं
नाहीं. हाच स्थिति इंग्लंडांतही दृष्टीस पडते. इंद्रियविज्ञा-
नशास्त्राची ह्या व्यवहाराच्या संबधानें जीं बंधने आहेत
त्यांचा धर्मशास्त्रांत किंवा रूढिनियमांत समावेश केलेला
नसल्यामुळे, तीं बंधने आहेत किंवा नाहीत हेच लोकां-
ना ठाऊक नसते; व त्यामुळे अर्थात् त्यांची अवहेलना

होते. पण ह्या अवहेलनेमुळे किती तरी अनर्थ होतात ! आपल्या शास्त्रांत स्त्रीपुरुषव्यवहाराच्या संबंधानें कांहीं तिथि, वार, नक्षत्रें, योग, वगैरे वर्ज्य म्हणून सांगितलेली आहेत खरीं, पण त्यांस जुमानून वागणारा ' किती असामीत एक ' सांपडेल हें सांगणें बहुतेक अशक्य आहे. तेव्हां तीं बंधनें असून नसून सारखींच आहेत. खरोखर पाहतां प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें लोकांचा सामान्य समज अतिशय चुकीचा, अतएव अतिशय हानिकारक व नीतिनियमांविरुद्ध असा आहे. तो किती चुकीचा आहे ह्याची थोडीशी तरी कल्पना करणें असल्यास कोणत्या तरी इंद्रियविज्ञानशास्त्रावरील ग्रंथाची ओळख करावी. एरव्हीं लक्षांत येण्याचा मुळींच संभव नाही. इतके आपण प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें वाहवलेले आहों. .

मानवजाति कायम राखण्यासाठीं स्त्रीपुरुषांस जे एकंदर व्यवहार करावे लागतात, त्या सर्वांत आत्मसंरक्षण व प्रजोत्पादन ह्या दोहोंतील जो विरोध तो पूर्णपणें दिसून येतो. संतति उत्पन्न करून व ती वाढवून मनुष्यजात कायम राखण्याची (आपल्या समजुतीप्रमाणें वंश कायम राखण्याची) जी तजवीज माणसें करितात, त्यांतच त्यांच्या स्वतःच्या जीविताचें पुष्कळ सार्थक होतें ही गोष्ट खरी आहे. पण त्याबरोबर हेंही विसरतां काभा नये कीं, प्रजोत्पादन व तिचें लालनपालन ह्यांमध्ये जो आईवापांच्या शक्तीचा खर्च होतो, त्यामुळे त्यांच्या स्वसंरक्षणास तितका प्रतिबंध किंवा कमीपणा येतोच येतो. उदाहरणार्थ, आई मुलाला मोठ्या आनंदानें पाजते खरी; तरी तें केलून तिच्या शक्तीला झीज बसते ह्यांत कांहीं तिकळप्राय सं-

शय नाही. शिवाय, त्या मुलाचा गर्भ धारण करण्यांत व वाढविण्यांत तिच्या शक्तीचा खर्च अगोदरच झालेला असतो; तो निराळाच. ह्यावरून असे स्पष्ट दिसते की, आईला होणारा आनंद जरी मोठा असतो, तरी ही दोन किंवा तीन प्रकारची झीज तिला जर सोसावयास लागली नसती, तर तिची शक्ति आहे त्यापेक्षा जास्त वाढून तिला जगांतील दुसऱ्या सुखांचा अनुभव वेण्यास सांपडले असते. पुष्कळ मुले होऊन त्यांस वाढविण्याचे ओझे आईवर विशेष पडल्याने तिला आपल्या शक्तीसंबंधाने, व प्रजोत्पादन व लालनपालन ह्यांत जे सुख होते त्याखेरीज इतर सुखांच्या संबंधाने, मोठेच नुकसान सोसावे लागते. हा इंद्रियविज्ञानशास्त्राचा सिद्धान्त एकंदर प्रजोत्पादनव्यापाराला—गर्भधारणापासून तो निदान अंगावरचे मूल सुटेतोपर्यंत जो एकंदर मातृव्यापार त्याला—लागू पडेल. म्हणून त्या सिद्धान्ताबद्दल जर आईबापे अज्ञान असली, किंवा त्यांचे ज्ञान त्यांस असूनही त्यांस न जुमानतां जर तीं वागलीं, तर त्यायांगाने दोषांच्याही शरीराच्या व मनाच्या आरोग्यावर—विशेषतः आईच्या आरोग्यावर—भयंकर परिणाम होतात. इंद्रियविज्ञानशास्त्राचीं जीं ह्या संबंधी बंधने तीं जर मानिलीं नाहींत, व नवराबायकोच्या नात्याची अंमलबजावणी अविचाराने जर होऊं लागली, तर दोषांच्याही जिवीचे मातेरे सर्व तऱ्हांनीं होते.

शरीरांत शक्ति उत्पन्न करणारीं कांहीं पोषक इंद्रिये आहेत; व प्रजोत्पादन करून मानवजाति कायम राखणारीं दुसरीं कांहीं जनकेंद्रिये आहेत. आतां जननेंद्रियांच्या द्वारा प्रजोत्पादनव्यापारामध्ये पोषक इंद्रियांनीं उत्पन्न केलेल्या

एकंदर शक्तीचा जर फाजील खर्च झाला, तर तेणेंकरून जीवाचे स्वात्मसंरक्षणचे जे व्यापार ते चालण्यास शिल्लक शक्ति कमी राहते. मग माणसाचा [पुरुषाचा काय व स्त्रीचा काय] एकंदर उत्साह कमी होतो. व तेणेंकरून जीव शावूत राहण्यास पचन, श्वासोच्छ्वास, रुधिराभिसरण वगैरे जे अत्यन्त महत्त्वाचे व्यापार बरोबर चालावे लागतात त्यांच्यांत कमतरता येते. असें झालें म्हणजे ह्या व्यापारांवर अवलंबून असणारे जे दुसरे व्यापार तेही कमी प्रमाणावर होऊं लागतात. हा फाजील खर्च जर बराच झाला तर प्रकृति कायमची नादुरुस्त होते. शरीरव्यवसाय कमी होतात; मनाची तरतरी निघून जाते; व कधीं कधीं वेड देखील लागतें ! हीं दुःखें ज्याचीं त्यास भोगावयास लागतात हें तर उघडच आहे; पण एवढ्यानेच भागत नाहीं. मुलेंबाळें व इतर लोक ह्यांनाही त्यापासून दुःख भोगावयास लागतें. शक्ति क्षीण झाली म्हणजे लोकांच्या संबंधाचीं जीं आपलीं कर्तव्यें असतील तीं आपणास बजावितां येत नाहीं—तशीं होतात. शिवाय, चित्त उदासवाणें होऊन, मुलांशीं व इतरांशीं आनंदयुक्त मुद्रेनें संभाषण वगैरे व्हावयाचें, तें होत नाहीं. मग मानसिक आरोग्यही नष्ट होऊन त्याचेही दुष्परिणाम मुलांबाळांस व इतरांस भोगावे लागतात. इंद्रियविज्ञानशास्त्राचा अभ्यास करण्यांत व त्याच शास्त्राचे नवीन नियम शोधून काढण्यांत ज्यांनीं आपला जन्मच्याजन्म घालविला आहे, त्या सर्व शास्त्रवेत्त्यांचें असें एक मत पडतें कीं, जननेंद्रियांच्या व्यापारातिरेकापासून माणसांचें जितकें चुकसान होतें तितकें, खाण्याचे, पिण्याचे, मानसिक श्रमाचे,

वगैरे बाकीचे सर्व प्रकारचे जे नियम ते कितीही जरी मोडिले तरी त्यांच्यापासूनही होत नाहीं.

आतां, ज्या ज्या वर्तनाच्या योगानें, प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष ज्याचें त्याचें किंवा इतरांचें, कल्याण किंवा अकल्याण होण्याचा संभव असेल, त्या सर्व वर्तनास बरेवाईट म्हणण्याचा खऱ्या नीतिशास्त्रास अधिकार आहेच आहे. म्हणून इतर गोष्टींच्या संबंधानें योग्य आत्मसंयमन न करणें ही गोष्ट जशी त्या शास्त्राच्या मते अगदीं गैर आहे तशीच प्रस्तुत व्यवहाराच्या संबंधानें योग्य आत्मसंयमन न करणें हीही गोष्ट त्या शास्त्राच्या मते अगदीं गैर होय.

प्रकरण ९

संतति

४३. ह्या प्रकरणांतील विषय मागच्या प्रकरणांतील विषयापासून अगदीच पृथक् नाहीत हे उघड आहे; तथापि कांहीं अंशी निराळा आहे हेही खरेच आहे. ह्या दोन विषयांची अशी गुंतागुंत असल्यामुळे, नवराबायकोचे परस्परसंबंध कसे असावे ह्या प्रश्नाचा विचार जेव्हां गतप्रकरणांत केला, तेव्हां त्या दोघांचेही संततीशी जे संबंध येतात त्यांचाही विचार अल्पस्वल्प करावा लागला आहे. तथापि त्या संबंधाचा पूर्ण विचार पृथक् करणेच बरे असे वाटून हा भाग निराळा केला आहे.

टेनिसन कवि म्हणतात ' सृष्टीकडे पाहतां असें दिसतें कीं, प्राण्यांच्या जाति, उपजाति, शाखा, उपशाखा वगैरे कायम राहाव्या एतद्विषयक योजना ठीक आहे; पण त्या जातींतील, उपजातींतील वगैरे घटक जे प्राणी त्यांचे एकेकट्याचे जीवित चांगले चालण्याबद्दल तशी योजना मुळींच दिसत नाही. ' त्यांच्या म्हणण्याचा सारांश असा आहे कीं, प्रत्येक प्राणिवर्गांत जे अनंत प्राणी जन्मास येतात त्यांचे यथास्थित चालून मरेपर्यंत त्यांस कोणतीही ददात पडूं नये, अशी तजवीज सृष्टींत कांहींच दिसत नाही. त्यांतले किती तरी प्राणी दुःखांतच मरून जातात ! ' आज मेला, नातू झाला ' ह्या न्यायानें तो प्राणिवर्ग मात्र कायम राहतो, एवढेच कायतें. तात्पर्य, संततीच्या कल्याणासाठीं तिचे जनक जे आईबाप त्यांनीं कमीजास्ती प्र-

माणानें शीज सोसावी, कधीं कधीं मरूनही जावें, असा सृष्टिनियम दिसतो. विवाहित जोडप्यास सुख व्हावें, हा लग्नाचा उद्देश नेहमीं असतोच, पण त्या लग्नापासून जी संतति उत्पन्न होईल ती चांगली निपजून हातातोंडास यावी हा उद्देश त्यापेक्षांही जास्त श्रेष्ठ समजला पाहिजे. प्रत्येक कुटुंबांत जर चांगली संतति उत्पन्न झाली, तरच एकंदर मानवजातीची स्थिति सुधारत जाऊन माणसाचा जास्त-जास्त अभ्युदय होणार. ह्याच्या उलट, प्रत्येक विवाहित जोडपें जर केवळ स्वसुखाचीच काळजी वाहूं लागलें, व संततीच्या कल्याणार्थ जी जी शीज सोसावी लागेल ती त्यानें सोसली नाही, तर सर्वत्र मानवजातीस उतरती कळा लागून ती शेवटीं कदाचित् नष्टही होईल.

सारांश, ह्या आमच्या उत्क्रान्तितत्त्वमूलकनीतिशास्त्राचें असें सांगणें आहे कीं नूतन पिढी चांगली निपजली पाहिजे हा लग्नाचा मुख्य उद्देश समजावा. नवराबायकोंस सुख व्हावें, हा त्याच्या मानानें गौण उद्देश समजावा. कारितां स्त्रीपुरुषांचें वर्तन कसें असावें हें जें ठरवावयाचें, तें संततीचें कल्याण कशांत आहे हें मनांत आणून नेहमीं ठरविलें पाहिजे. केवळ नवराबायकोंच्या सुखावरच नजर ठेवून ठरवितां कामा नये.

४४. आतां हें उघडच आहे कीं, आईबापांचें मुलांबद्दल साहजिकच प्रेम असतें; व त्यामुळें वरील उद्देश पुष्कळ अंशीं आपोआप साधून येतो. एकाद्या प्राणिवर्गातील आईबापें आपल्या संततीवर जर बळकट प्रेम करित नसलीं तर ती संतति व तो प्राणिवर्ग लवकरच नष्ट होईल. एवंच प्रजो-त्पादन करून तिचें लालनपालन करण्यांत नवराबायकोंस

जें सुख होतें, त्या सुखाचा त्यांनीं उपभोग घेणें रास्त होय, ह्या गोष्टीस दोन प्रकारचा आधार सांपडतो. तसें केल्यानें त्यांच्या जीविताचें कल्याण व सार्थक होतें हा एक आधार. शिवाय, त्यामुळें चांगली प्रजा उत्पन्न होऊन एकंदर समाजास बळकटी येते हा दुसरा आधार.

पण येणेंप्रमाणें नवराबायकांनीं प्रजोत्पादन करून आपलें प्रेम पुरविणें हें जरी रास्त होय, तरी तें पुरवितांना आईबाप ह्या नात्यानें जी जबाबदारी त्यांच्यावर येते ती योग्य रीतीनें बजाविण्यास त्यांनीं मुळींच विसरतां कामा नये. प्रजोत्पादनापासून सुख होईल तेवढें नुसतें भोगावयाचें; व त्या मुलांचें पालन, पोषण, किंवा शिक्षण ह्याची जबाबदारी लोकांवर टाकावयाची असें मात्र कामाचें नाहीं. सुखोपभोग व त्याबरोबर अंगावर पडणारी जबाबदारी ह्या दोन्ही गोष्टींची नेहमीं सांगड असली पाहिजे. जो कोणी सुखोपभोग घेईल त्यानें तज्जन्य यातना सोसण्यास नेहमीं तयार असावें. आतां सांगितल्यासारखें झालें, तर ह्या सांगडींत अर्थात् विघाड उत्पन्न होणार. ही गोष्ट इतकी उघड आहे कीं तिचा विशेष ऊहापोह करावयास नको. ती प्रत्येक स्त्रीपुरुष सहज समजत असतील व तदनुसार आपलें वर्तन ठेवीत असतील असें प्रथमदर्शनीं आपणास वाटतें. पण दुर्दैवानें अनुभव फारच उलटा येतो. आणि विशेष दुर्दैवाची गोष्ट ही कीं, आईबापेंच केवळ ह्यासंबंधानें आपलें कर्तव्य विसरतात असें नाहीं, तर लोकही विसरतात. लोकांचाही समज असा झालेला दिसतो कीं, मुलांचें योग्य संवर्धन करण्याची सर्वच जबाबदारी आईबापांवर नाहीं. त्यांतील काहीं जबाबदारी समाजांवर

व सरकारावर आहे, इतकेंच नाही, तर दिवसेंदिवस ही जबाबदारी समाजावर व सरकारावर जास्तजास्त ढकलली जात आहे. ही स्थिति इंग्लंडांतच आहे असें नाही. तर आपल्या इकडेही आहे. गरीबांच्या मुलांस फुकट शिक्षण द्या, त्यांच्यासाठीं फुकट वाचनालयें स्थापा, वगैरे ओरड तिकडे जरी फार आहे, तरी आपल्याइकडे मुळींच नाही असें नाही. म्हणून स्पेन्सर साहेबांचें पुढाल म्हणणें आम्हीही लक्षपूर्वक वाचण्यासारखें आहे. ह्याबद्दल चळवळ करणारे जे कोणी लोक आहेत त्यांच्या ओरडीचें जर एकंदर सार काढिलें तर असा विलक्षण सिद्धान्त निघूं पाहतो कीं, मुलें उत्तम करणें हें आईबापांचें कर्तव्य होय, व त्यांस पोसणें व शिकविणें हें समाजाचें व सरकारचें कर्तव्य होय. शिवाय, मोफत शिक्षण देण्याविषयींचे वगैरे कायदे पसार केल्यामुळे हा सिद्धान्त पार्लमेंटासही मान्य आहे असें म्हणावें लागतें. ह्या मताचे जे अभिमानी आहेत त्यांच्या म्हणण्याचा तात्पर्यार्थ असा निघतो कीं, आई किंवा बाप ह्या नात्यानें स्वतःच्या मुलांस लिहिणें, वाचणें, वगैरे शिक्षण देण्याची जबाबदारी समाजांतील कोणत्याही माणसावर मुळींच नाही. पण समाजांतील एकजण ह्या नात्यानें इतर सर्व लोकांचीं जीं मुलें त्यांस तसलें शिक्षण देण्याची जबाबदारी मात्र प्रत्येकावर आहे. वाः ! खासा न्याय ! सरकारानें प्राथमिक शिक्षण मोफत द्यावें ह्या म्हणण्याचा असा अर्थ नाही काय, कीं ज्या कराच्या जमंतून सरकार तें शिक्षण देणार तो कर देणारे जे अ, ब, क, वगैरे समाजांतील लोक, त्यांपैकीं प्रत्येकानें आपापल्या मुलांच्या शिक्षणांत तो पैसा खर्च करण्याचें सोडून इतरांच्या मुलांच्या

शिक्षणासाठीं सरकारास धावा ! म्हणजे लोकांनीं आपल्या मुलांस शिक्षण देण्याची जबाबदारी विसरावी व लोकांच्या मुलांस शिक्षण देण्याची जबाबदारी अंगावर ध्यावी ! कोण ही नाति ! हा विलक्षण समज लोकांच्या मनांत इतका बिंबून गेला आहे कीं, तो चुकीचा आहे असें दाखविण्याचें जर कोणीं धाष्टर्य केलें, तर त्याची वेड्यांत गणना करितात. धडधडीत अन्यायाच्या गोष्टीस उघडउघड न्यायाच्या गोष्टीचें स्वरूप सध्यां आलें आहे ! समाज म्हणजे एक कृत्रिम पदार्थ आहे, त्यास कायदेकानूनीं पाहिजे तें स्वरूप देतां येईल, ही एक खुळी समजूत सध्यां सर्वत्र पसरलेली आहे. तशीच दुसरी एक खुळी समजूत सर्वत्र अशी दिसून येते कीं, ज्यांच्यात्यांच्या पोराचें संवर्धन ज्यानेंत्यानें करावें हा जो पशूंत, पक्ष्यांत, एकंदर प्राणिकोटींत दिसून येणारा नियम तो कायदे करणारे जे पार्लमेंटाचे सभासद ते व त्यांचे पुरस्कर्ते जे मतदार ते भलभलते कायदे करून मोडूं शकतील, व त्यांनीं तो मोडूं पाहणें हें एकंदर जीवकोटीपैकीं एक जीव जो माणूस त्यास मात्र फायद्याचें होईल ! आजपर्यंत माणसाची जी उत्क्रान्ति होऊन सुधारणा होत गेली त्या वेळेस असले कायदे कुठें होते ! कां आतांच मनुष्यस्वभाव इतका एकदम बदलून गेला आहे, कीं त्याला इतर जीवसृष्टीचे व आपल्याच असंख्यात पूर्वजांचे नियम पाळावयास नकोत ? आणि हे असे कायदे करणारे, व त्यांच्या जोरावर सृष्टीची व्यवस्था बदलूं पाहणारे पार्लमेंटाचे सभासद तरी कोण ? त्यांचा अधिकार तरी काय ? पार्लमेंटांत कोणकोण असतात, ह्याची फोड जर करूं लागलों, तर कोणी व्यापारांत हुशारी दाखवून धनाढ्य झालेले ! कोणी

शिकार उत्तम करणारे ! कोणी न्यायासनापुढे वकील ह्या नात्यानें ख याचें खोटें व खोऱ्याचें खरें करून दाखविणारे ! व कोणी तर ग्रीक, लॅटीन, संस्कृत, वगैरे भाषांत काव्यें देखील रचणारे ! फार तर काय ? पण कोणी ग्रीक, हिंदु वगैरे लोकांच्या पौराणिक देवांच्या ज्या एकंदर कुचाळ्या त्यांत प्राविण्य संपादन केलेले ! केवढा हा अधिकार ! आज कोट्यवधि वर्षे चालत आलेली आईवापांच्या व मुलांच्या संबंधाची जी शिस्त ती मोडूं पाहण्यास आणखी काय अधिकार पाहिजे ! अरे ! कः केन संबंधः ! हा ' अव्यापारेषु व्यापार ' जे करूं पाहतात त्यांची ही एकंदर विद्वत्ता पाहतां त्यांस एवढें देखील समजण्याचा मार्ग दिसत नाही कीं, समाजव्यवस्था जी बनलेली आहे ती समाजघटक जो माणूस त्याच्या स्वभावांत कांहीं विशेष धर्म आहेत त्याच्या धोरणावर बनलेली आहे. मनुष्य म्हणजे एकंदर प्राणिकोटीतील एक होय, तिच्या बाहेर नाही, हेंही त्यांस समजत असेल असें दिसत नाही. व ही गोष्ट न समजल्यामुळे, एकंदर प्राणिकोटीमध्ये दिसून येणारे जे कांहीं गुणधर्मस्वभाव त्यांचें बरोबर निरीक्षण केल्याशिवाय समाजस्वरूप काय आहे हें बरोबर समजणें नाही, हीही गोष्ट त्यांच्या ध्यानांत येत नाही. अशा रीतीचे हे पार्लमेंटाचे सभासद ! व त्यांस निवडणारे कोण ? वरील गोष्टींची व इतरही बहुतेक गोष्टींची ह्यापेक्षांही ज्यांस कमी माहिती आहे असे अडाणी मतदार ! एवंच, सगळे आंधळे जे मतदार त्यांनीं निवडलेले हे अर्धे आंधळे पार्लमेंटाचे सभासद ! व ते सृष्टिनियमांत मोडतोड करणार, व सृष्टिक्रमाचा ओघ फिरवूं पाहणार ! त्यांचा तरी उपाय नाही ! त्यांना

नेहमींचीच अशी संवय पडलेली आहे कीं, मागील पार्ल-
मेंटांनीं पसार केलेले कायदे कुचकामाचे आहेत असे पाहून
नवीन कायदा करून त्यांस फांटा घावयाचा. सध्यां ते
विशेष एवढेंच करूं लागले आहेत कीं, सृष्टीचे जे कायदे
तेही माणसांनीं केलेल्या कायद्यांच्या जातीचेच समजून
माणसांच्या कायद्याप्रमाणें त्यांसही फांटा देऊं पहात आहेत !
गोंधळले विचारे !

पण, आईबाप ह्या नात्यानें मुलाबद्दलची जी प्रत्येक
प्राण्याची नैसर्गिक जबाबदारी आहे ती ज्याची त्यानें
शिरावर घेतल्यामुळेच हा इतका प्राणिविस्तार पृथ्वीवर
झाला आहे व ती जबाबदारी दिवसेंदिवस जास्तजास्त
चांगल्या रीतीनें बजावल्यामुळेच प्राण्यांचे उच्च उच्च वर्ग
बनले आहेत. ही वास्तविक स्थिति लोकांस न समजल्या-
मुळेच किंवा समजूनही तिजकडे त्यांनीं दुर्लक्ष केल्यामुळे
एकंदरीत शेवटीं अतिशय मोठी हानि होणार आहे.
विस्तवांत समजून हात घातला काय, व न समजून घातला
काय, तो जसा भाजल्याशिवाय राहत नाही, तद्वतच ह्या
सृष्टिनियमाचा भंग जे करूं पाहत आत त्यांला व त्यांज-
बरोबर इतरांलाही त्याचें प्रायश्चित्त भोगावयास लागल्या-
शिवाय राहणार नाही. व हा भंग ज्या मानानें ते अधिक
करतील त्या मानानें प्रायश्चित्तही जास्त कडक भोगावें
लागेल. पुष्कळ आईबापें आपल्या मुलांसंबंधी स्वकर्तव्ये
बजावात नाहीत, किंवा बजावूं शकत नाहीत, अशा सब-
बीबर त्यांचीं कर्तव्ये जर समाज व सरकार बजावूं लागले,
तर अशा दुबळ्या आईबापांचीं जीं दुबळीं मुले त्यांस पोस-
ण्याचा भार, कर देण्यास समर्थ अशीं जीं सवळ आईबापें

त्यांच्यावर अर्थात् पडणार. तेणेकरून ह्या सबळ आईबापांची जी सबळ मुले त्यांच्या पोषणाची, शिकण्याची, वगैरे हयगय अर्थात् होऊं लागणार. असें झालें म्हणजे दुबळ्या लोकांची संख्या वाढण्यास उत्तेजन मिळूं लागणार; व सबळ लोकांची संख्या वाढण्यास प्रतिबंध होऊं लागणार. अर्थात् त्यांचें सबलत्व क्षीणता पावणार. अशी स्थिति जेथें असेल त्या समाजास कीड लागून शेवटीं तो जमीनदोस्त झाला पाहिजे हें सांगावयास भविष्यवादी पाहिजे काय ? बरें दुसरे समाज पृथ्वीवर आहेतच; ते जर आपल्यांतील उत्तम लोकांस झीज सोसावयास लावून कुचकामाच्या लोकांची संख्या वाढविण्याची खटपट करणारे ' दीडशहाणे ' नसेल तर त्यांच्याशीं टक्कर खेळतांना आपल्या समाजास धूळ खावी लागेल ह्यांत काडीभर तरी संशय आहे काय ?

एवंच सृष्टींतील जे नीतिनियम आहेत, ते आईबापांस आपलीं कर्तव्ये चुकवण्यास व तीं लोकांवर लादण्यास कधीही परवानगी देणार नाहींत. आईबापांनीं प्रजोत्पादन करून प्रेमसुखाचा अलबत अनुभव घ्यावा हें जसें खरें आहे, तसेंच स्वार्थपरनीतिदृष्ट्या जीवनकलहामध्ये संग्राम करण्यास ती संतति तयार व्हावी एतदर्थ जें जें संगोपन केले पाहिजे तें तें करणें आईबापांनीं आपल्या स्वतःच्या शिरावर घ्यावें हेंहि उत्क्रान्तिस्त्वमूळकनीतिदृष्ट्या तितकेंच खरें आहे. आतां कोणी विचारील कीं विद्यादान हा एक शिशुसंगोपनाचा भाग आहे; तोही आईबापांनीं स्वतःच करावा कीं काय ? छे: मुळींच नाहीं. आमच्या म्हणण्याचा आशय इतकाच आहे कीं, मुलाच्या संबंदाच्या ज्या गोष्टी आईबापांस स्वतः करणें शक्य नसेल किंवा दु-

सऱ्यांकडून करून घेण्यासारखी त्यांची स्थिति असेल त्या त्यांनीं इतरांकडून करून घेतल्यास चालेल, पण त्यांबद्दल लागणारी द्रव्यरूपी वगैरे जी झीज ती ज्यांची त्यांनींच सोसली पाहिजे. क्षर्ची पोरें, व त्यांच्या शिक्षणासाठीं यनें कराच्या रूपानें पैसे द्यावयाचे, हें मात्र प्रस्तुत नीतिशास्त्रास बिलकुल कबूल नाहीं.

४५. आईबापें मुलासंबंधी आपलीं कर्तव्यें पूर्णपणें ओळखूं लागलीं आहेत असा काळ पुढें खचित येईलच इतकेंच नाहीं, तर तीं कर्तव्यें तुमच्याबद्दल आह्मी बजावूं, तुम्हांस बजावूं देणार नाहीं, असें जर पुढें समाज किंवा सरकार त्यांस म्हणूं लागले, तर ते अशा जवरीस कधींही कबूल होणार नाहीत. त्या काळीं आईबाप ह्या नात्यानें मुलांचें जें जें संवर्धन करावयाचें, तें तें आईबापें अंतःकरणपूर्वकं स्वतः करूं लागतील. इतकेंच नाहीं, तर आपलीं मुले सरकारनें आपल्या ताब्यांत घ्यावीं, व त्यांस पाहिजे तें शिक्षण द्यावें हा केवळ जुलूम होय असें समजून सरकारचा तो हक्क काढून घेण्यास तीं पाहिजे तें करतील. स्टेन्सर साहेब म्हणतात, मोठें सैन्य घेऊन एकाद्या बलिष्ठ व जुलमी राजानें यावें, व तरवारीच्या धारेखालीं आह्मांस पाहिजे तसें नाक घांसावयास लावावें हे दिवस कधींच निघून गेले. पण हल्लीं दिवस असे आले आहेत कीं, राष्ट्रांत व पार्लमेंटांत ज्यांचें मताधिक्य असेल त्यांनीं पोलिसाच्या जोरावर इतर लोकांवर पाहिजे त्या गोष्टींत पाहिजे तो जुलूम करावा ! कांहीं चिंता नाहीं. हेही दिवस निघून जातील. ज्यांचें मताधिक्य होईल त्यांच्या हातात हल्लीं सत्ता येते. असें झालें

म्हणून ज्यांचें न्यून मत असेल त्यांच्या व्यवहारांत ढवळ्याढवळ करून त्यांच्या देहाची व मालमत्तेची पाहिजे तशी वासलात लावण्याचा अधिकार सत्ताधारी लोकांस पोहोचतो अशी खुळी व तिरस्करणीय समजूत लोकांच्या डोक्यांत सध्यां भिनलेली दिसते, ती जेव्हां पुढें अगदीं निघून जाईल तेव्हां प्रत्येक आईबापांस असें वाटूं लागेल कीं, माझ्या कर्तव्यांच्या व हक्कांच्या टापूंत सरकारास अगांतुकी करून हात घालण्यास मुळींच हक्क पोहोचत नाहीं. सारांश, सरकारी हुकूम देखील नीतीस धरून असले प हिजेत, तसे असतील तरच ते लोकांनीं मान्य करावे हें तत्त्व सर्वास पूर्णें अवगत झालें पाहिजे. अशी स्थिति सर्वत्र झाली म्हणजे कदाचित् एकादे प्रसंगीं एकाद्या आईबापांनीं स्वकर्तव्य वजावण्यास जर हयगय केली, तर सृष्टिनियमांच्या उलंघनाचें कडक प्रायश्चित्त त्यांस भोगावयास लागेल; व तेणेंकरून ती त्यांची खोड आपोआपच नाहींशी होईल. आपल्याप्रमाणेंच इतर प्राण्यांत जीवनकलह चांगलाच असतो. त्यांच्यांतही सबळ आईबापांच्या चांगल्या पोसलेल्या सबळ पोरांपुढें दुबळ्या आईबापांच्या अर्धवट पोसलेल्या दुर्बळ पोरांचा कांहींएक टिकाव लागत नाहीं; एकदोन पिढ्यांत असलीं दुबळीं पोरें व त्यांचीं होणारीं पोरें मरून जातात; व तेणेंकरून त्या एकंदर प्राणिवर्गाचा फायदाच होतो. तशीच मनुष्याचीही स्थिति होईल. हें आमचें म्हणणें ऐकून पुष्कळ लोक म्हणतील, कायहो, किती हें सृष्टीचें कडक शिक्षण, किती हा करडा अंमल ! होय, हा अंमल करडा आहे खरा; पण ह्याच बाबतीत तो करडा असें नाहीं. तर दुसऱ्याही पुष्कळ

बाबतीत तिचा अंमल असाच करडा आहे. त्या अंमला-
खाली मान वांकवून राहिल्याशिवाय आपणास आज नाही
उघां कधी तरी गत्यन्तरच नाही. विश्वविद्यालयांतील सगळे
पदवीधर व मजूर लोकांचे सगळे मुखत्यार पार्लमेंटांत एक-
त्र झाले व त्यांनीं मनसोक्त कायदे केले म्हणून सृष्टिनि-
यमांप्रमाणे जीं आपलीं कर्तव्ये आहेत तीं कधींही चुकणार
नाहींत. मात्र सृष्टिनियमांचा एकप्रकारचा कडक हुकूम
चुकवण्यास खटपट केली तर दुसऱ्या प्रकारचा सहस्रपट
कडक हुकूम मानेवर येऊन बसेल. राष्ट्रामध्ये जे थोडेबहुत
दुबळे लोक किंवा दुबळी कुटुंबे असतील ती क्षीण होऊन
ल्यास जाऊं नयेत एतदर्थ जर समाज किंवा सरकार खटपट
करूं लागेल, तर कांहीं ना कांहीं पिढ्यांनीं सर्व राष्ट्रच क्षीण
होऊन लयास जाईल. एकास आर्गीतून सोडवावयास जावें
व सर्वांनीं च फुपाट्यांत पडून भाजून मरावें अशी स्थिति होईल.

पुढेंमागे समाजस्थितिं स जेव्हां योग्यस्वरूप येईल तेव्हां
मुलांसंबंधीं स्वकर्तव्यविषयांत इतरांनीं हात घालण्याची अ-
गांतुकी केल्यास केवळ त्याबद्दलच आईबापांस राग येईल
असें नाही; तर मुलांचीं शरीरे व मनें ह्यांचें संगोपन कर-
ण्यापासून आपणास गेजच्यारोज जें सुख व्हावयाचें, तें
हिरावून घेण्यास सरकार किंवा समाज पाहतो ह्याबद्दलही
त्यांस वीट येईल. हल्लींची शिक्षणपद्धति इतकी अप्रयोज-
कपणाची आहे कीं, मुलांच्या मनास ज्या गोष्टींचें ज्ञान
झालें पाहिजे त्या गोष्टींचें मिळत नाही; व ज्या गोष्टींचें
नको, त्या गोष्टींचें त्यांच्या घशांत जुलमानें ओतलें जातें.
ही पद्धति नाहीशी होऊन जेव्हां सुधारलेली पद्धति सुरू
होईल, तेव्हां मुलांच्या शिक्षणावर देखरेख करण्याचें काम

फार सुलभ होईल. इतकेंच नाही, तर असली देखरेख करण्यापासून आईबापांस बहुधा करमणूक देखील होईल. लहानपणचें जें सोपेंसोपें शिक्षण आहे त्याच्या संबधानें तरी अशी स्थिति खात्रीनेच होईल. एकंदर प्राणिकोटीचे जे निरनिराळे अनेक वर्ग आहेत त्यांजकडे अनुक्रमानें पाहतां प्रस्तुत विषयाच्या संबधानें एक विशेष गोष्ट दृष्टीस पडते. वरच्यावरच्या वर्गांकडे जसें जावें तसतसा शिशुसंवर्धनाचा काल लांबठांब होत गेलेला दिसतो. अगदीं कनिष्ठ वर्गांतील प्राण्यांचीं पोरें जन्मास आल्यावर कांहीं तासांनींच आपलें पोट भरण्यास तयार होतात. त्याच्यापेक्षां वरच्या वर्गांतील प्राण्यांच्या पोरेंस तसें करूं लागण्यास कांहीं दिवस लागतात; त्याच्यापेक्षां वरच्या वर्गांतील प्राण्यांच्या पोरेंस कांहीं महिने आईबापांनीं पोसावें तेव्हां तीं आपलें पोट भरण्यास स्वतः समर्थ होतात. हीच गोष्ट मानवजातीचे जे निरनिराळे वर्ग किंवा जाती त्यांसही लागू पडते. रानटी माणसांचीं मुलें लहान वयांतच पारध वगैरे करून आपलें पोट भरूं लागतात. अर्धवट सुधारलेल्या राष्ट्रांतील मुलांस पोटाचा धंदा करूं लागण्यास आणखी कांहीं काळ लागतो, तेंच अतिशय सुधारलेल्या राष्ट्रांतील आईबापांस आपलीं मुलें तयार करण्यास कितीतरी वर्षे त्यांस पोसावें लागतें, व त्यांच्या शिक्षणावर किती तरी पैसे ओतावे लागतात. फार कशाला ? आपल्या इकडेच पांचपन्नास वर्षांपूर्वीं लिहिणें, वाचणें, हिशेब करणें वगैरे सामान्य शिक्षण प्राप्त झालें म्हणजे मुलगा पोटास मिळविण्यास तयार होत असे. अलीकडे दोनचार परीक्षा देईल तेव्हां कोठें पोटास मिळविण्याचें सामर्थ्य त्याच्यांत येतें. त्यांतून मु-

लास ब्यारिस्टर किंवा सनदी नोकर करावयाचें कोणीं मनांत आणिलें तर किती तरी वर्षे अभ्यास करावा लागतो व किती तरी द्रव्य खर्च करावें लागतें. पूर्वीं असें कांहीं नव्हतें. पण हल्लीं ह्यासंबंधानें अशी स्थिति आहे कीं, मुलांचें शरीरपोषण तेवढें आईबापें स्वतः करितात. त्यांस बुद्धिशिक्षण व नीतिशिक्षण देण्याचें काम बहुतेक सर्वांशीं इतरांवर संपवितात. पुढें मनुष्य जेव्हां हल्लीं पक्षांही जास्त सुधारेल तेव्हां हें आत्मशिक्षण देखील तो आपल्या मुलांस फार काळजीपूर्वक स्वतःच देऊं लागेल. आणि उच्च प्रकारचें व विकट असें जें मानसिक शिक्षण तें जरी पंडिताकरवांचि द्यावें लागेल, तरी तें तो आपल्या स्वतःच्या देखरेखिखालीं देवतील. समाजावर किंवा सरकारावर हल्लीं प्रमाणें तें काम सोंपविणार नाहीं.

वास्तविक म्हटलें म्हणजे लहान मुलांची सर्व प्रकारची उत्तम काळजी घेऊन त्यांस उत्तम माणसें बनवणें, ह्या गोष्टीचा आईबापांस मोठा अभिमान वाटावा; पण तसा अद्यापि वाटावा तितका वाटत नाहीं. आतां हें खरें आहे कीं, मूल तान्हे असलें म्हणजे त्यास कडेवर घेऊन आई मोठ्या प्रतिष्ठेनें मिरवति असते; तेंच जरासें मोठें झालें, म्हणजे त्याचे केंस वगैरे पुष्कळ वेळ मोडून नाट विचरून त्याच्या अंगावर कपडे, दागिने वगैरे नीट घालून त्यास सजाविते; व घरीं कोणी आलें असतां त्याच्या पुढें मोठ्या प्रेमानें त्यास नेऊन बसविते. त्याच्या जेवणाखाण्याचीही ती बरीच काळजी घेते; व रोजचा धडा मूल शिकतें किंवा नाहीं तेंही पाहते. (आपल्या इकडे ह्या शेवटच्या गोष्टीचा अद्यापि वानवाच आहे हें सांगावयास नकोच.)

—ही गोष्ट आही कबूल करितों कीं मुलगा मोठा झाला म्हणजे त्यास कोणत्या शाळेत घालावे हे बाप जरी केवळ लोकमत पाहूनच ठरवितो, तरी मुलगा शाळेत काय करितो ह्याची कधीं कधीं चवकशा करितो व त्यास कोणत्या धंद्याचें शिक्षण द्यावे वगैरेसंबंधानें कांहीं थोडीबहुत स्वतःची अकलही कधीं कधीं खर्च करितो. शिवाय, मुलगा परीक्षेत बक्षिसें वगैरे मिळवून जर घरीं आणूं लागला तर त्यास अर्थात् संतोष होतो. बरें शरीरानें वगैरे चांगला जमत चालला असला, तर तेंही पाहून त्यास अर्थात् समाधानच वाटतें. ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत. तथापि, मुलांबद्दल आईबापांनीं जितकी काळजी घ्यावयास पाहिजे तितकी त्यांनीं घेतलेली कोठेंच दिसत नाहीं. इंद्रियविज्ञानशास्त्रदृष्ट्या मुलांचीं सर्व इंद्रियें सुरळीत चालण्यास व वाढण्यास त्यांची कशी जोगवण केली पाहिजे हे आईबापांस माहीत नसल्यामुळें मुलांच्या प्रकृतीचें भयंकर नुकसान झाल्याचीं उदाहरणें बहुतेक प्रत्येक घरीं दृष्टीस पडतात व ह्यामुळें कितीतरी मुलें आजन्म दुबळीं राहतात ! ही शरीराची स्थिति झाली. मनाचीही बहुतेक तशीच—कदाचित् त्याच्यापेक्षांही वाईट. प्रत्येक मुलाच्या बुद्धीचा विकास होण्यास त्यास काय शिकवावे व कसें शिकवावे ह्याबद्दल आईबापांनीं विचारपूर्वक तजवीज करावयास पाहिजे. पण तशी तजवीज केलेली बहुतेक कोठेंच दिसत नाहीं. नीतिशिक्षणाच्या संबधानें तर ह्यापेक्षांही जास्तच रड आहे. मुलानें कांहीं लहानसा अपराध केला कीं ओढ पाठीवर सपाटा, उपट कान, दे शिव्या, ह्याच्या पलीकडे नीतिशिक्षणाची मजल फारशी गेलेली बहुधा दिसत नाहीं.

फार झालें तर—खरें बोलावें, खोटें बोलूं नये, वगैरे तोंडी आज्ञा कधीं कधीं देण्यांत येतात किंवा धर्मपुस्तकांतून वगैरे शिकविल्या जातात. ह्याच्या पलीकडे बहुतेक मुळींच कांहीं होत नाहीं. सुनीतचे मनोविकार मुलांत जागृत होतात अशाबद्दलची खबरदारी मुळींच घेतलेली आढळत नाहीं. आपली नोकरी किंवा आपला व्यापारधंदा चांगला चालून आपणास चांगले पैसे मिळावे ह्याबद्दल बापाची जी अत्यन्त महत्त्वाकांक्षा असते तिच्या मानानें पाहतां, व आपल्याकडे कार्यप्रस्थ वगैरे होऊन पुरुष, बायका, वगैरे चार मंडळी जेवावयास बोलावण्याचा प्रसंग वरचेवर यावा व तें केलें लोकांत आपली प्रतिष्ठा वाढावी ह्याबद्दल उभयतांची—विशेषतः आईची—जी अत्यंत महत्त्वाकांक्षा असते तिच्या मानानें पाहतां, आपलीं मुलें शरीरानें, ज्ञानानें व नीतिमत्तेनें आपल्यापेक्षां कांकणभर जास्त करूं, अशी महत्त्वाकांक्षा किती थोड्या आईबापांस असते बरें ? व ज्यांस असेल त्यांस तरी ती किती अल्प असते बरें ? शिष्याय आपल्या इकडे दुसरी एक खबरदस्त महत्त्वाकांक्षा असते. मुलांचें लग्न केव्हां करीन व याचे दोन हातांचे चार हात केव्हां होतील, ह्याबद्दल आईबाप जितकी काळजी वाहतात त्याच्या दशांश देखील त्याच्या शारीरिक, मानसिक किंवा नैतिक शिक्षणाबद्दल वाहत नसतील. सुनमुख केव्हां दृष्टीस पडेल, नातवंड अंगावर केव्हां खेळू लागेल, ह्याविषयीं आईबापें जणू काय शुद्ध झुरत असतात; मग बाळ्या वेडा निघना ? पण मनुष्याची स्थिति जसजशी सुधारत जाईल तसतशी ही महत्त्वाकांक्षा जास्तजास्त वाढत जाईल. आणि पैशाचे ढीग घालण्यांत, व हळद-

कुंकू, बोडण, वैगैर करून सुवासिनींचे थवेच्याथवे घरीं बोलावण्यास बापास व आईस हल्लीं जो परमसंतोष होतो, तो उत्तरोत्तर शिशुसंगोपन जास्तजस्त चांगलें करण्यांत होऊं लागेल. असें झालें म्हणजे महत्त्वाकांक्षा निष्फळ होऊन हल्लीं जशी त्यांची वरचेवर निराशा होते, तशी न होतां त्यांचा जीव नेहमीं आनंदांतच राहूं लागेल.

मुलांच्या संबंधानें आईबापांचीं हीं जीं श्रेष्ठकर्तव्ये आहेत त्यांची अशा रीतीनें उत्तम वजावणी होऊं लागली म्हणजे, तीं वज्र वतांना जें सुख व्हावयाचें तें होऊन शिवाय त्यांचें फळ त्यांस व्हातारणीं मिळूं लागेल व हल्लींचीं मुलें मातापितरें वृद्ध झाल्यावर त्यांची जितकी काळजी घेतात, त्यापेक्षां पुढचीं मुलें आपल्या आईबापांची वृद्धणीं फारच जास्त काळजी घेऊं लागतील व त्यांस फारच अधिक ममतेनें वागवून सदासर्वदा त्यांच्या सेवेत तत्पर राहतील.

४६. पण आईबापांनीं आपलीं कर्तव्ये चांगल्या प्रकारें वजावितां येण्यास, एका गोष्टीच्या संबंधानें हल्लीं जां स्थिति आहे त्यापेक्षां त्यांनीं फारच जास्त बबरदारी घेतली पाहिजे. तशी बबरदारी हल्लींचीं आईबापें मुळींच घेत नाहींत इतकेंच नाहीं, तर उलट त्या गोष्टीच्या संबंधानें अगदीं निष्काळजी राहतात. आणि चमत्कार हा कीं, नीतिनियमांबद्दल लोकांचीही अशी विलक्षण समजूत झालेली दिसते कीं हे त्यांचें निष्काळजीपणाचें वर्तन नीतिदृष्ट्या गैर असल असें कोणाच्या स्वप्नीही येत नाहीं !

ज्यास फार मुलें असून त्या सर्वांची सर्व प्रकारीं योग्य जोगवण करण्यास द्रव्यसाधन वैगैरे नसतें, त्याच्या तांडून असे उद्गार नेहमीं ऐकूं येतात:—'काय करावें बुवा, देशानें

मला मुलेंच फार दिलीं आहेत !' स्पेन्सर साहेब विशेषतः इंग्रज लोकांस उद्देशून म्हणतात,—आमचे लोक हिंदुस्थान वगैरे प्राच्य देशांतील लोकांप्रमाणें अशा प्रकारचा 'नशिबावर हवाला' इतर गोष्टींत कधीं टाकावयाचे नाहींत; पण ह्या गोष्टींत 'ईश्वराची मूर्जी !' असें म्हणून स्वस्थ बसतात. पुष्कळ मुझे उत्पन्न करून घरांत सर्व गोष्टींची ददात उत्पन्न केल्याबद्दलचें पाप आपल्याच शिरावर आहे, त्यांत नशिवास दोष द्यावयास नको, हें त्यांच्या स्वप्नांतही येत नाहीं. स्वतः अविचारानें वागल्यामुळें उत्पन्न झालेली जी विपत्ति, तिचें खाप देवावर किंवा दैवावर फोडण्यास पुनः आपण आपले तयारच. बरे, लोकही अशा माणसांचें हें वर्तन नीतिबाह्य असें समजत नाहींत.—आपल्या देशांत तर हें अविचारी वर्तन अतिशयच दृष्टीस पडतें हें सांगावयास नको ! आमच्या इकडे अशा माणसास कोणीही दोष देत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर उलट त्यास अधिक पुण्यवान् व अधिक दैवान् समजतात !

पण कुटुंबपोषण करण्याचें मुळींच साधन नसतां लग्न करणें हें जर अगदीं गैर आहे, लग्न केलें म्हणजे मुलें होणार व त्यांस पोसण्याचें तर सामर्थ्य नाहीं अशी ज्यांची स्थिति असेल त्यांनीं अजीवात अविवाहितच राहणें योग्य हें जर खरें असेल, तर 'थोडक्याच मुलांचें योग्य संगोपन करण्याची द्रव्यशक्ति अंर्गी असतां पुष्कळ प्रजोत्पादन करणें' हीही गोष्ट नीतिदृष्ट्या गैरच समजली पाहिजे. व लग्नाच्या पूर्वीं अविचार करणें (साधनाभावीं लग्न करण्याच्या भानगडोत पडणें) हें जर गैरशिस्त असेल, तर लग्न झाल्यावर अविचार करणें (द्रव्यसाधनाच्या पलीकडे संतति

उत्पन्न करणें) हें त्याहीपेक्षां शतपट गैर होय.

मुंबईसारख्या दाट वस्तीच्या शहरांतून मध्यम प्रतीच्या व गरीब लोकांच्या ज्या चाळी आहेत, जेथें एकेका खोलींत कधीकधी दोनदोन कुटुंबेही राहतात, तेथें पहावें तों मुलें कोत्या गरीराचीं, खुजट व अशक्त अशीं दृष्टीस पडतात. दहावीस रुपये—फार तर तीसचाळीस किंवा पन्नास रुपये—पगार बापास असणार, मुलें झालीं असणार पांच नाहीं तर सात, मग त्यांस अन्न धड मिळावें कसें, व धड वस्त्र मिळावें कसें ? कांहीं खेडेगांवांतून शहरापेशां घाण वगैरे कमी असल्यामुळें, व हवा स्वभावतः व अधिक स्वच्छ असल्यामुळें एकंदर स्थिति जरा बरी असते; तरी तथेही अशक्त व रोगट मुलें दृष्टीस पडतातच. त्याचेंही कारण हेंच. उत्पन्न लहान, व घरांत खावयास माणसं फार ! अशा रीतीनें अविचारानें प्रजोत्पादन फार केल्यामुळें सगळ्यांसच रोज बहुतेक अर्धपोटीं राहावें लागतें; व वस्त्रपात्रही अपुरतें मिळतें. इतकेंच नाहीं, तर अगदीं सार्धी कामें करण्यास जी अकल व जें ज्ञान लागतें त्याच्या पलीकडे कांहींच ज्ञान त्यांस प्राप्त करून घेतां येत नाहीं. कारण, अन्नवस्त्र पुरें न मिळाल्यामुळें अशा मुलांच्या हातांपायांसच अगदीं बेताची शक्ति असते असें नाहीं, तर मेंदूचीही काम करण्याची शक्ति फारच कोती असते. कमकुवतीमुळें अंगांत रक्तच कमी खेळतें. तेव्हां मेंदूस तरी तरतरी यावी कोटून ?— येणेंप्रमाणें जीं आईबापें द्रव्यसामर्थ्याबाहेर संतति उत्पन्न करितात, तीं आपल्या पोरांस जन्मभर खडतर कष्ट करावयास लावून, पुनः पोटभर अन्न मिळेल का नाहीं अशा सदैव काळजींत ठेवितात. आणि त्यामुळें आपल्या मुलांचे

किती तरी शाप आपल्या कपाळीं घेतात. पुनः, पोरें फार झाल्यामुळें स्वतःच्या पोटास चिमटा घावा लागतो व हाल सोसावे लागतात ते निराळेच.

मुलें फार झालीं म्हणजे बाप अबूदार माणूस असेल तर त्यास जास्त श्रम करावे लागतात; कारण पोरांची पोटाची तुंबडी कशी तरी भरली पाहिजे. आईस तर त्यांच्यापेक्षांही जास्त कष्ट सोसावे लागतात. एका तर, वरचेवर गर्भारपणें व बाळंतपणें होऊन तिची शक्ति क्षीण झालेली असते. शिवाय, घरांतील इतक्या पोरांची जेवणाखाणाचो, औषधाची, वगैरे दगदग असतेच. एकादें पोर आजारी असलें म्हणजे दिवसां मरेमरेतो काप करून पुनः रात्रीं आहेच जागरण. असा तिचा जीव दोन्ही प्रकारीं अगदीं मध्यम येतो. काय तो संसार आणि कसलें तें सुख ! आपणास व पोरांस दोघांसही अमली विपत्ति भोगावी लागेल अशा रीतीचें हें अविचारी वर्तन जीं आईबापें कगितात, त्यांस त्याबद्दल स्वार्थरनीतीच्या दृष्ट्या दोष घावा तितका थोडाच. वरें, उत्क्रान्तितत्त्वमूलक-नीतिदृष्ट्याही पाहतां तेंच म्हणावें लागतें; कारण तिचीही अशी आज्ञा आहे कीं, पुढची पिढी सध्यांच्या पिढीपेक्षां शरीरानें, बुद्धीनें, व नीतिमत्तेनें आपल्यापेक्षां अधिक सुधारलेली निपजेल असें आपलें वर्तन ठेवणें सध्यांच्या पिढींतील प्रत्येक आईबापांचें कर्तव्य होय.

-- कधीं कधीं पुष्कळ मुलांस पोटाभर अन्न घालण्याचें व अंगभर लक्षाकपडा देण्याचें सामर्थ्य आईबापांस असतें; पण त्यांस शिक्षण देऊन कोणत्याही धंद्यांत वाकबगार करण्याचें नसतें. धंद्याचें वगैरे शिक्षण तर राहोच; पण कधीं कधीं गृहशिक्षणही देण्याची मारामार पडते. कुटुंबांत पुष्कळ मुलें

असलीं म्हणजे तीं एकमेकांस खेळवूं शकतात, व लहान भावंडांस मोठीं भावंडे थोडेबहुत शिकवूंची शकतात हें खरें आहे. पण मुलें पुष्कळ असल्यामुळे आईबापांस त्यांच्याकडे पुरतें लक्ष देण्यास फुरसत सांपडत नाही. शिवाय प्रत्येक मुलावर जितकी ममता करावी तितकी त्यांस करता येत नाही. त्यामुळे मुलांची नीतिमत्ता वाढावी तशी वाढत नाही; कारण मुलांच्या मनांत लहानपणीं खऱ्या नीतिमत्तेचा अंकुर उत्पन्न होण्यास आईबापांनीं मुलांशीं ममतेचें वर्तन असणें हेंच पुष्कळ अंशीं साधन असतें. येणंप्रमाणें पुष्कळ मुलांच्या कुटुंबांत मुलांच्या बुद्धिशिक्षणाची व नीतिशिक्षणाची अगदीं हयगय होते; मग पुढें पैसे वगैरे खर्च करून धंदेशिक्षण घेवयाचें तें एकीकडेसच राहिलें !

४७. सारांश अविचारानें प्रजोत्पादन करणें हें नीतिदृष्ट्या गैर आहे असें ठरतें. तद्वतच असल्या आईबापांचें दुसरें एक वर्तन असें असतें कीं, तेंही नीतिदृष्टीनें अगदीं गैर समजलें पाहिजे. तें वर्तन अशा आईबापांतच बहुधा दृष्टीस पडतें; व फाजील प्रजोत्पादनाचें तें पुष्कळ अंशीं कारणही असतें. हें गैरवर्तन किती गह्वे आहे हें बरोबर लक्षांत यावें, म्हणून ज्या रानटी लोकांस आह्मी सर्व प्रकारें अ.म.च्यापेक्षां हलके समजतो, त्यांच्याच ह्यासंबंधाच्या कांहीं गोष्टी येथें सांगतो.

आफ्रिकेंत युगांडा म्हणून एक देश आहे तेथील अपदी रानटी लोकांचें प्रथम उदाहरण देतो. “ ह्या लोकांतील बायकांस दोन किंवा तीन ह्यापेक्षां जास्त मुलें बहुधा असत नाहीत. शिवाय त्या लोकांत असा कायदा आहे कीं, एकादा स्त्री बाळंत होऊन मूल झालें म्हणजे दोन वर्षे तिनें

नवच्यापासून अगदी पृथक्शय्या करावी; कारण दोन वर्षेपर्यंत मूल आईच्या अंगावर पीत असते.”

ह्यांच्यापेक्षांही रानटी व क्रूर फिजिअन लोक, त्यांची ह्या-संबंधाने चाल कशी आहे ती पहा. सीमन साहेब म्हणतात, —बायको वाळंत झाल्यावर स्त्रीपुरुषे एकमेकांपासून तीन किंवा चार वर्षे अगदी पृथक् राहतात. तसे करण्यामध्ये त्यांचा उद्देश असा असतो की, तितक्या अवकाशांत बायको पुनः गरोदर राहून पहिल्या मुलांचे दूध तुटून नये. ह्या रानटी माणसांपैकीं एकांने आह्मांपैकीं एका गोऱ्यास विचारले, ‘तुम्ही बहीणभावडे किती आहां?’ तो म्हणाला, ‘दहा.’ ते ऐकून तो रानटी मनुष्य म्हणाला, ‘हें अशक्य दिसते; कारण एका आईस दहा मुले होणेच संभवनीय दिसत नाही.’ तेव्हां त्यास आमच्या त्या माणसाने सांगितले की, आमच्यांत दरवर्षास बायकोस बहुधा मूल होते; तशींच माझ्या आईलाही झाली. हें ऐकून तो रानटी मनुष्य चकित झाला, व म्हणाला, ‘तरच तुम्हां गोरे लोकांत इतके असामी खुजट, व अशक्त दिसतात ते!’

पण ह्या रानटी लोकांत आह्मां हिंदुलोकांप्रमाणेच अनेक बायका करण्याची चाल आहे. युगांडा देशांत तर ही चाल फारच आहे. दुसऱ्या रानटी लोकांशी लढण्यांत ह्यांच्यांतल पुष्कळ पुरुष नेहमीं मरत असल्यामुळे, व हे लोक दुसऱ्या टोळ्यांतून बायका धरून आणित असल्यामुळे, ह्यांच्यांत पुरुषांपेक्षां बायकाच फार आहेत. म्हणून बायको वाळंत झाल्यावर तिचा नवरा तिजपासून इतके वर्षे वेगळा राहतो बाबद्दल त्यांस कांहीं मोठीशी शाबासकी द्यावयास नको; दुसऱ्या बायका असतातच. पण आफ्रिकेच न्यूगिनी नांवा-

चा एक देश आहे; तेथील प्रमुख अशा दोन प्रांतांतील रानटी लोक एकपत्नी असूनही पूर्वोक्त नियमही पाळतात. चामर्स नांवाचा तिकडे जाऊन राहिलेला पाद्री असे लिहितो, —मोटुमोटु नांवाच्या प्रांतांत एकाद्या बाईस मूल झाल्यावर तें अंगावरचें सुटून सशक्त होईतोपर्यंत व चालू लागेतां त्यांची आईबापें शरसिबंध अगदीं ठेवीत नाहींत. नवरा चावडीवर जाऊन निजतो. तो जेवायाला देखील घरीं जात नाहीं; ब. हेर व सोबत्या करवीं वगैरे करून खातो. दुसरो 'मोटु' एवढ्याच नांवाची एक टोळी आहे. तींतील लोकांत देखील मूल अंगावरचें सुटून चालू लागेपर्यंत नवरा-बायको पृथक्शय्या करितात.—ह्याबद्दल त्या लोकांचो सामान्य समजत काय अ हे हें ताडण्यासाठीं ह्या पाद्रीचानें त्यांस असें विचारलें—'तुमच्यांत पहिलें मूल मोठें होऊन चालू लागण्याच्या अगोदर जर एकाद्यास दुसरें झालें, तर आईबापांस ती मोठ्या शरमेची गोष्ट आहे असें तुम्ही समजतां कीं काय ?' त्यावर त्या रानटी लोकांनीं उत्तर केलें, 'होय तर, ती फारच शरमेची गोष्ट आहे असें आम्हां समजतां. अशा नवराबायकोस गांवांतील लोक हंसूनहंसून पुरें करितात.'

तर मग हे फिजियन वगैरे नेहमीं लढत असणारे व क्रूर असे जे लोक, तसेंच, हे न्यूगिनींतील लढाया वगैरे न करतां उदीम-धंदा करून राहणारे एकपत्नी लोक, आपल्या वर्तनावरून असें व्यक्त करितात कीं, वरचेवर मुलें होणें हें एकंदर जातीस हानिकारक होय. कारण तेणेंकरून झालेल्या मुलाचें व होणाऱ्या मुलाचें दोघांचेंही नुकसान होतें; झालेलें मूल चांगलें वाढत नाहीं, व पोटांतला

गर्भ चांगला पोसत नाही. ही गोष्ट त्यांस समजावी, व आह्मां सुधारलेल्या आर्य म्हणाविणाऱ्या लोकांस व विशेषतः पांढरपेशा लोकांस समजूं नये, ही मोठ्या आश्चर्याची व दुःखाची गोष्ट नव्हे काय ? आह्मांपैकीं आपणांस 'श्रेष्ठ' म्हणून समजणारे जे परभू, ब्राह्मण वगैरे लोक त्यांच्यांत हें अविचाराचें वर्तन खालच्या 'अडाणी समजलेल्या' जातीपेक्षां जास्त असावें ही तर विशेष शरमेची गोष्ट आहे ! मागल्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे कीं, वायकांचे जे रोजचे जीवव्यापार आहेत ते चालण्यास लागणाऱ्या शक्तीव्यतिरिक्त जास्त शक्ति त्यांच्यांत नेहमींच उत्पन्न होत असते. व ज्यावेळीं ही जास्त शक्ति मूल वगैरे पाजण्याच्या कामीं रोजच्यारोज खर्च होत नसेल, त्यावेळीं तिच्यांत रोजरोज भर पडून तिचा एक मोठा सांठा बनतो. वायको बाळंत झाली म्हणजे मूल मोठें होऊन अंगावरचें सुटेतांपर्यंत ही सांठाविलेली शक्ति नंतर खर्च होत असते व मग हा सांठा आईच्या ठायीं पुनः जमण्यास तिच्या एकंदर प्रकृतीच्या मानानें कमीजास्ती काल लागतो. म्हणून जास्त फुरसत न मिळतां पुनः जर जननेंद्रियव्यापार सुरू होऊन गर्भधारण झाले, तर तिच्या एकंदर शक्तीवर दुप्पट भार पडतो; व तें केलें नवीन गर्भाची योग्य वाढ होत नाही. शिवाय, आधींचच्या मुलाचें अंगावरील खाणें प्रथम कमी व कांहीं दिवसांनीं अगदींच बंद होऊन त्याचीही वाढ खुंटते. इंद्रियविज्ञानशस्त्रदृष्ट्या पाहतां, मध्येंच गर्भधारण झाल्यास अशी स्थिति होणें ही गोष्ट अनिवार्यच आहे. ज्या कारणामुळें लहानपणीं अमुक वयाच्या आंत व वृद्धपणीं अमुक वयानंतर स्त्रियांस मुलें होत नाहींत,

त्याच कारणामुळे वरील स्थिति उत्पन्न होते.

तर मग ह्या गोष्टीच्या संबंधाने आमच्या ह्या उत्क्रान्ति-
तत्त्वमूलक नीतिशास्त्राची सक्त मनाई असून, तशी मनाई रूढ
असलेली जीं एकंदर नीतिशास्त्रे त्यांच्यांत कोठेंच दिसत
नाहीं. मग तीं ख्रिस्ती धर्माच्या आधारावर बनलेलीं अ-
सोत किंवा हिंदु धर्माच्या आधारावर बनलेलीं असोत.
खरोखर पाहतां हिंदु धर्मांतच ह्या गोष्टीच्या संबंधाने कांहीं
प्रतिबंध आढळून येतो. मागच्या प्रकरणंत सांगितल्या-
प्रमाणें कित्येक दिवस स्त्रीपुरुषव्यवहारास वर्ज्य म्हणून सा-
ंगितलेले आहेत. पण ते प्रतिबंध इंद्रियविज्ञानशास्त्राच्या धो-
रणावर केले आहेत असें दिसत नसल्यामुळे, व ते पाळणारे
लोक बहुतेक नाहींसे झाल्यामुळे, असून नसून बहुतेक
सारखेच आहेत. ख्रिस्ती धर्मांत तर कांहींच नाहीं.

४८. एवंच व्यक्तीचें हिताहित व जातोचें हिताहित
ह्यांमध्ये दिसणारा जो हा परस्परविरोध तो कसा बुजवून
काढावयाचा ? असा प्रश्न साहजिक उभा राहतो. संतति
चागली निपजण्यास स्त्रीपुरुषांनीं प्रथम लग्नाच्या संबंधानें
व नंतर शरीरव्यवहाराच्या संबंधानें आत्मसंयमन जबरदस्त
केलें पाहिजे,—अर्थात् ह्या जगांतील सुखांपैकीं एका सुखा-
चा अनुभव फारच नेमस्तपणानें घेतला पाहिजे—असें ठरतें.
आतां, त्यांच्या स्वतःच्या तर सुखांत कमीपणा येऊं नये,
व पुढच्या पिढीचें तर नुकसान कोणत्याही प्रकारीं होऊं
नये, अशी कांहीं तोड निघण्यासारखी आहे कीं काय ?
ह्या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर देणें जरी अगदीं अशक्य
नसलें तरी फार कठिण आहे ह्यांत संशय नाहीं.
विचारांतीं कदाचित् असेंच उत्तर द्यावें लागेल कीं हा वि-

रोध कायमच राहणार; तो बुजण्याची तोड दिसत नाही. गतप्रकरणांतून वारंवार असें सांगण्यांत आलेच आहे कीं, पृथ्वीच्या पाठीवर मनुष्यसंख्या दिवदोंदिवस वाढत चालली आहे, त्यामुळे समाजांत एकमेकांस पीडा न करतां प्रसंगवशात् एकमेकांची घस सोसून सर्वांनीं मिळून कसे राहावे ही गोष्ट माणूस दिवसोंदिवस जास्तजास्त शिकत आला आहे; कारण तसें करणें त्यास भागच पडलें आहे. त्यानें तसें केलें नसतें, तर कदाचित् मानवज तांच पृथ्वीच्या पाठीवरून अगदीं नष्ट झाली असती. पण हें सामाजिक शिक्षण माणसास अद्यापि पुरें प्राप्त झालेलें नाही. अंशतःच प्राप्त झालेलें आहे; व बरेंच प्राप्त व्हावयाचें आहे. कांहीं इतर प्राण्यांप्रमाणें माणूस जेव्हां रानांत एकलकोंडा राहात होता, तेव्हां त्या त्याच्या स्थितीस ज्या कांहीं बुद्धि व वासना योग्य होत्या, त्या अद्यापि त्याच्यांत (भाक्षी जे त्याचे वंशज त्या आह्मांत) शिल्लक राहिल्या आहेत. त्यामुळे त्यास असंख्य तन्हांनीं नेहमीं कितीतरी दुःखें भोगावीं लागत आहेत. शिवाय, सामाजिक स्थिति चांगली चालण्यास ज्या मनोवृत्ति व वासना असल्या पाहिजेत, त्यांची त्याच्यांत अद्यापि बरीच उणीव असल्यामुळेही असंख्य तन्हेचीं दुसरीं दुःखें त्यास भोगावीं लागत आहेत.

एका पक्षीं, फाजील प्रजेत्पादन झाल्यामुळे सर्वांसच अडचण उत्पन्न होऊन ती निवारण्याकरितां माणसास अकल खर्च करावी लागली; व त्यामुळे मानवजातीची सुधारणा झाली आहे. गरज ही नवीन युक्तीची जनयित्री होय अशी इंग्रजींत म्हण आहे. तिच्यांत पुष्कळ सत्यांश आहे.

पृथ्वीच्या पाठीवर कित्येक देशांतून माणसांची वस्ती फार वाढली नसती, तर पोट भरण्यासाठी नव्यानव्या युक्त्या काढण्याचें माणसास भाग पडलें नसतें. थोड्या माणसांचा उद्दरनिर्वाह कसा तरी पारध करून वगैरे झाला असता. दुसऱ्या पक्षां, पूर्वोक्त असंख्य दुःखें उत्पन्न होण्यासही हें अतिरिक्त प्रजोत्पादनच पुष्कळ अंशी कारण झालें आहे. एवंच, प्रजा फार वाढणें ही गोष्ट एका दृष्टीनें सुखास व दुसऱ्या दृष्टीनें दुःखास कारण झाली आहे. पण एकंदर प्राणिकोटीकडे पाहतां ह्या गोष्टीच्यासंबंधानें एक सामान्यतत्त्व निघतें. तें असें कीं, भनुष्यवस्ती जसजसी जास्त वाढत जाईल तसतसा माणसास पोट भरण्याबद्दल जास्त जास्त त्रास करावा लागेल. मग ते त्रास चुकवण्यासाठीं नवीन नवीन युक्त्या शोधून काढण्याचे कार्मी त्याचें मन गुंतून राहिल. त्यामुळें त्याच्या मानसिक शक्तीची वाढ जास्तजास्त होत जाईल. मग अर्थात् त्याच्या मेंदूस जास्त जास्त काम पडूं लागेल. आणि ही मेंदूची शक्ति जसजशी वाढत जाईल तसतशी त्याची अतिरिक्त प्रजोत्पादनशक्ति कमीकमी होत जाईल; ती इतकी-कीं, शेवटीं अगदीं बेताचीच शक्ति शिल्लक राहून फाजोल तेवढी शक्ति सर्व निघून जाईल. सारांश, अत्यल्प प्रजोत्पादन केल्यानेंच त्यास अत्यन्त उत्तम प्रकारचें सुख प्राप्त होऊं लागेल व तेणेंकरून त्याची एकंदर वाढ उत्तम प्रकारची होऊं लागेल. शिवाय अत्युत्तम आत्मसंरक्षण, अत्यन्त आत्मसुख, व अत्युत्तम आत्मवृद्धि हीं जीं माणसास प्राप्त व्हावयाचीं, तीं त्या कालीं बुद्धि व मनोवृत्ति ह्यांस अत्यंत उन्नतावस्था प्राप्त होऊन, तिच्या द्वाराच होऊं लागतील. सारांश त्या

कालीं त्याचे शारीरिक व्यवहार कर्मी होतील व त्या मानानें मानसिक व्यवहार वाढतील. शिवाय, आपल्या स्वतःची सर्वतोपरी उत्तम निगा ठेवणें ही गोष्ट हल्लींपेक्षां त्या काळीं फारच जास्त खर्चाची होईल. त्यामुळें तो सर्व खर्च भागवितां यावा अशा प्रकारची एकंदर व्यवस्था बनली जाऊन माणसास आपल्या मानसिक शक्तीचा हल्लींपेक्षां जास्त उपयोग केल्यानें हल्लीं जसा ताण बसतो व त्या लवकर थकल्यामारूढा होतात तसें त्या काळीं होणार नाहीं. म्हणून स्त्रीपुरुषव्यवहाराच्या संबधानें अत्यन्त आत्मसंयमन करण्याबद्दल नीतिशास्त्राच्या ज्या कडक आज्ञा आहेत त्या पाळल्यानें एका जातीच्या (शारीरिक) सुखांत जर उणीव पडली, तर त्याच्या ऐवजीं दुसऱ्या जातीचीं (मानसिक) सुखें त्यास मिळूं लागून पडलेली तूट भरून येईल. इतकेंच नाहीं, तर शारीरिक सुखांपेक्षां मानसिक सुखें उच्चतर असल्यामुळें, बहुशः एकंदर सुखसंचय हल्लीं आहे त्यापेक्षां जास्त वाढेल.

पण निरनिराळ्या प्रकारच्या सुखांच्या प्रमाणांत अशा तऱ्हेचा हळूहळू फेरबदल होऊन एकंदर सुखसंचय वृद्धिगत होण्यास युगांच्या युगां जावीं लागतील हें उघड आहे. आतां असें हें स्थित्यंतर चाललें असतां मध्येच कांहीं विलक्षण घडामोड होईल कीं काय हें सांगणें अशक्य आहे. पण तें कसेंही असो; एक गोष्ट कधींही विसरतां कामा नये. व ती नेहमीं खरीच राहणार. ती ही कीं, प्रत्येक माणसाच्या सुखापेक्षा एकंदर मानवजातीचें जें सुख तें विशेष महत्त्वाचें समजलें पाहिजे. व्यक्तिमुखापेक्षां जातिमुखासुख श्रेष्ठ होय, हें तत्त्व कधीं विसरतां कामा नये.

प्रकरण १०

उपसंहार

४९. स्पेन्सरसाहेब म्हणतात, 'आत्मनीतीचीं तत्त्वे' हे अशा नांवाचे पुस्तक मी प्रसिध्द करणार हे ऐकून पुष्कळ लोकांस मोठा अचंबा वाटला. ते म्हणूं लागले, अशा प्रकारचा ग्रंथ करून हा त्यांत लिहिणार तरी काय ? ज्याच्यात्याच्या खासगी वर्तनाचा व नीतीचा संबंध तरी काय ? असे उद्गार उघडउघड चार लोकांत देखील निघालेले माझ्या कानां आले. पुष्कळ लोकांचा अशी कल्पना झालेली दिसली कीं, खासगी वर्तनावर लिहावयाचे म्हणजे एवढेच कीं, व्यावहारिक शहाणपणाच्या वगैरेसंबंधाने चार शहाणपणाच्या गोष्टी सांगावयाच्या. तेव्हां त्यांचा व नीतिशास्त्राचा हा गृहस्थ संबंध तरी कसा जुळवून देणार ? व त्यांस नीतीचा आधार आहे किंवा नाही ही गोष्ट सिद्ध तरी कशी करणार ?

अशा प्रकारची मनाची स्थिति होणे, ही गोष्ट सध्यांच्या काळीं एरुदोघांसच लागू आहे असें नाही. लोकांची सामान्य समजूतच अशी होऊन गेलेली आहे कीं माणसाच्या ज्या वर्तनाचा इतरांच्या बऱ्यावाईटाशी संबंध येतो तेवढेच वर्तन कायते नीतिशास्त्राच्या आटोक्यांत येते. लोकांशीं न्यायाने वागावे, चोरी करूं नये, त्यांना विनाकारण त्रास देऊं नये, प्रसंगीं इतरांस शक्तचनुसार कायावाचामनें करून मदत करावो, इत्यादि गोष्टीच काय त्या नीतिशास्त्रांत येतात. माणसाने श्रम किती करावे, विश्रान्ति

किती घ्यावी, खावें काय, प्यावें काय, लग्न केव्हां करावें, वगैरे गोष्टींचा नीतिशास्त्राशीं बिलकुल संबंध नाही अशी सामान्यजनाची कल्पना बनून गेलेली आहे. कदाचित् असें म्हटलें तरी चालेल कीं, ह्या गोष्टी नीतिशास्त्रांत येतील किंवा नाही ह्या प्रश्नाचा विचारच त्यांनीं कधीं केलेला नाही. सध्यांच्या नीतिशास्त्रांतून त्या गांभून दिलेल्या नसल्यामुळें त्या त्यांच्यात येऊं शकणारच नाहीत असें घेऊन लोक चालतात. आतां ह्या समजुतीच्या उलट उद्गार कांहीं माणसांच्या तोंडून कधीं कधीं निघतात हें खरें आहे. इतके उरीं फुटण्यासारखे श्रम त्यां केले हें 'बरोबर' नाही; इतका वेळ उपाशीं राहिलास हें 'बरोबर' नाही, बरें ? असे उद्गार आपल्या कार्नी थोडेथोडेके वेळां येतात असें नाही. एकादी नोकरी एकाद्याच्या प्रकृतीस मानवत नसली तर म्हणतात, प्रकृतीस मानवत नाही तर ती नोकरी तूं सोडून द्यावीस हेंच 'बरोबर.' तसेंच, एकादा गर्भश्रीमंत मनुष्य असून जर अगदींच आळसांत सगळा दिवस घालवीत असला, तर म्हणतात, कायहो, जवळ रगड पैसे असले म्हणून काय झालें ? माणसानें सर्वच काळ आळसांत घालविणें ही निखालस 'चूक' होय. कधीं-कधीं एकादा मनुष्य वर्षाचे बारा महिने सारखें काम करीत राहिला, तर म्हणतात, अहो, सारखे श्रम करणें करणें 'बरोबर' नाही हो. तुम्हीं आतां कांहीं दिवस विसावा घ्यावा हेंच 'वाजवी' होय. सारांश, खाणें, पिणें श्रम करणें, विसावा घेणें, वगैरे ज्या अगदीं आत्मविषयक गोष्टी, ज्याचा तिन्हाईत लोकांच्या हिताहितांशीं मुळींच संबंध येत नाही, अशा गोष्टींच्या संबंधानें देखील 'बरोबर'

‘ वाजवी ’ ‘ चुकीचे ’ ‘ गैर ’ इत्यादि जे नीतिशास्त्रांतील पारिभाषिक शब्द त्यांची योजना लोक वरचेवर करितात. आतां, हे शब्द सामाजिक वर्तनास लावले असतां ते वर्तन जर नीताच्या टापूंत मोडनें, तर ज्या खासगी वर्तनास तेच शब्द लागू पडतात व व्यवहारांत प्रत्यक्ष लावितात ते वर्तन त्याच शास्त्राच्या आटोक्यांत कां म्हणून येऊं नये ?

दुसरी गोष्ट अशी कीं, कांहीं प्रकारच्या खासगी वर्तनाबद्दल तर तसें वर्तन करणारास लोक सणसणीत दोष देतात. उदाहरणार्थ, दारू पिऊन गटारांत लोळणारांची नीतिदृष्ट्या निर्भर्तना केल्याशिवाय कोणी तरी राहतो काय ? ह्या गोष्टीचा पहिल्या प्रकरणांत आम्हीं उल्लेख केलाच आहे. आतां ह्या विशेष वर्तनाला, दुर्वर्तन समजून, लोक अगदीं गैर समजतात ह्याचें इंगित काय ? इंगित एवढेंच कीं, त्याच्यापासून होणारे दुष्परिणाम धडधडीत सर्वांस दिसतात. पण त्यावरून असें स्पष्ट अनुमान निघत नाही काय ? कीं ह्या खासगी वर्तनाप्रमाणें ज्या ज्या इतर खासगी वर्तनापासून दुष्परिणाम होण्याचा संभव असेल, त्या त्या वर्तनास नीतिदृष्ट्या गैरच समजलें पाहिजे. मग ते वर्तन खाण्याच्या संबंधाचें असो, पिण्याच्या संबंधाचें असो, श्रम करण्याच्या संबंधाचें असो, किंवा झोंप घेण्यासंबंधाचें असो. होणारा दुष्परिणाम मोठा असला तर मोठा दोष द्या, अल्प असल्यास अल्प द्या. ह्याच्या उलट, ज्या ज्या आत्मविषयक वर्तनापासून माणसाचें तात्कालिक व परिणामी हित होत असेल ते ते वर्तन नीतीस धरून किंवा प्रशंसनीय आहे असेंही म्हटलें पाहिजे. वाईट वर्तनास तेवढा दोष द्यावयाचा, व चांगल्या वर्तनाची स्तुति गाव-

याची नाही, हे सयुक्तिक दिसत नाही. तात्पर्य, परिणामावर दृष्टि देऊन, एक किंवा दोन प्रकारचेच खासगी वर्तन नीतिशास्त्रांत येते असे म्हणावयाचे, व इतर प्रकारचे येत नाही असे मानावयाचे, हे कांहीं युक्तीस धरून नाही. नातिशास्त्राचा एकंदर टापू किती विस्तृत आहे ह्याची वास्तविक कल्पना ध्यानांत आणिली पाहिजे, म्हणजे माणसाच्या हिताहिताचा संबंध त्याच्या ज्या ज्या वर्तनाशी म्हणून असेल ते सर्व वर्तन त्या टापूंत येते ही गोष्ट बरोबर रीतीने कळून येईल.

अ ह्यांस वाटते कीं, याच्यापूर्वी जीं एकंदर नऊ प्रकारें लिहिलीं गेलीं आहेत त्यांजवरून निदान एक गोष्ट चांगलीच व्यक्त झाली असेल. ती गोष्ट ही कीं, माणसाच्या एकंदर आत्मविषयक वर्तनावर नीतिशास्त्राचा अंमल चालतो हे दाखविणें सध्यांच्या स्थितींत फार जखरीचें आहे.

५०. आतां हे उजडच आहे कीं, खासगी वर्तनावर नीतिशास्त्राचा जो अंमल चालणार तो एकाद्या इलाखाधिपतीच्या अंमलाप्रमाणें चालणार. तालुक्याच्या मामलतदाराप्रमाणें किंवा गांवच्या पाटलाप्रमाणें कांहीं चालूं शकणार नाही. इलाखाधिपति निरनिराळ्या प्रांतांतील अधिकाऱ्यांनीं कसे वागावे ह्याबद्दल सामान्य नियम घालून देत असतो; हरएक गोष्टींत कसे वागावयाचे हे त्यास सांगतां येत नाही. ती गोष्ट त्या प्रांताचे, जिल्ह्याचे, किंवा तालुक्याचे जे अधिकारी असतील त्यांनींच आपल्या अकलहुशारीने त्या सामान्य नियमांच्या धोरणावर ठरविली पाहिजे. तशीच नीतिशास्त्राचीही खासगी वर्तनाच्या संबंधानें गोष्ट आहे. अमुक एका गोष्टींत खासगी वर्तन कसे

ठेवावें ही गोष्ट ठरवितांना पुष्कळ वेळां तदंगभूत दुसऱ्या अनेक गोष्टींचा विचार करावा लागत असतो. सारांश, हे सर्व तडजोडीचें काम आहे; व ही तडजोड बरोबर रीतीनें करणें हें पुष्कळ अंशीं ज्याच्या त्याच्या अकलहुशारीवर व विचारीपणावर अवलंबून असतें. कोणी विचारिल, तर मग नीतिशास्त्राचा काय उपयोग ? नीतिशास्त्राचा उपयोग इतकाच कीं, ही तडजोड फार शहाणपणानें व बरोबर रीतीनें करितां येण्यास मुख्य धोरण कोणतें ध्यानांत ठेवावें हें त्याच्यापासून आपल्यास कळतें.

वाचक बहुधा म्हणतील कीं, हा तडजोडीचा प्रकार म्हणजे, ज्यास गणितांत मध्यमप्रमाण किंवा दोन गोष्टींची सरासरी म्हणतात, तशासारखेंच कांहीं तरी होय. उदाहरणार्थ, सूर्यापासून पृथ्वीचें अंतर किती आहे हें सरासरी मानानें पहावयाचें असल्यास, ती सूर्यापासून जेव्हां अत्यन्त जवळ असेल तेव्हांचें अंतर काढितात, मग त्या दोहोंची बेरीज करून निमपट घेतली म्हणजे तें सरासरी अंतर. तशाच प्रकारची सरासरी खासगी वर्तनाच्या प्रत्येक गोष्टींत काढावी असा आमच्या म्हणण्याचा आशय आहे असें कदाचित् पुष्कळांस वाटेल. पण त्यांचा असा समज झाल्यास तो फारसा चुकीचा होईल असें नाहीं; कारण ज्या ज्या वर्तनाचा संबंध इतरांशीं प्रत्यक्षरीत्या येत नाहीं, त्या त्या वर्तनाच्या संबंधानें अशीच तडजोड काढावी लागते. मात्र एवढी गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, हें तत्त्व सर्व प्रकारच्या (खासगी व सामाजिक) वर्तनास लागू करतां कामा नये. हें आमचें म्हणणें लक्षांत येण्यास ' इतरांशीं न्यायानें वागणें ' हा जो सामाजिक नी-

तीचा अत्यन्त महत्वाचा भाग त्यास हें तत्त्व लागू पडेल किंवा नाही ह्या गोष्टीचा विचार करावा. सदरील वाक्यांत 'न्याय' शब्दाची व्याख्या कायद्याच्या पुस्तकांतून किंवा न्यायासनापुढें कधीं कधीं करितात, तशी करावयाची नाही. तिचा मासला मार्गें दिलाच आहे. किंवा 'कांहीं लोक श्रीमंत असावे व इतर सर्व गरीब असावे हा मोठा अन्याय आहे, म्हणून श्रीमंतांची व गरीबांची मालमत्ता एकत्र करून ती सर्वांस सारखी वांटून द्यावी', असें म्हणणारे 'समाजपंथी' कांहीं नवीन लोक निघाले आहेत, त्यांची जी 'न्याय' शब्दाची व्याख्या तीही येथें द्यावयाची नाही. तर समाजामध्ये सर्वांनीं मिळून गुण्यगोविंदानें राहोवें, कोणी कोणाचा अग्रहार करूं नये, एतदर्थ जें त्यांनीं एकमेकांच्या संबंधानें वर्तन ठेविलें पाहिजे, त्याचें नांव 'इतरांशीं न्यायानें वागणें.' ह्या कामीं वरील तडजोडीचें तत्त्व लागू पडत नाही. उदाहरणार्थ, एकाद्यानें दुसऱ्या कोणाशीं कांहीं गोष्ट करण्याचा करार केला, तर तो करार पुरा करण्यांत तडजोड करावी; म्हणजे कराराप्रमाणें मुळींच न वागणें, व कराराप्रमाणें सर्वांशीं वागणें, ह्या ज्या दोन परस्परविरुद्ध गोष्टी त्यांच्यातील मध्यमप्रमाण काढून त्या कराराप्रमाणें अर्धवट वागावें व अर्धवट वागूं नये असें कांहीं नीतिशास्त्र आपल्यास सांगत नाही. किंवा एकाद्याच्या केंसासही स्पर्श न करणें, व त्यास ठार मारणें, ह्या दोन गोष्टींचें मध्यमप्रमाण काढून, त्याच्यावर नुसतें चालू जाऊन एक दोन बुक्रे घावे, असेंही त्या शास्त्राचें सांगत नाही. उलट असल्या इतरविषयक किंवा सामाजिक वाक्यांच्या संबंधानें नीतिशास्त्राचें निश्चून सांगणें आहे व

कोणाशीही केलेला करार अक्षरशः जशाचा तसाच पुरा करावा; दुसऱ्याच्या कवडीसही हात लावू नये; व दुसऱ्याच्या केंसासही धक्का लावू नये. खरें बोलण्याच्या संबंधानेही त्या शास्त्राची तशीच कडक आज्ञा आहे. अगदीं खरें बोलणें व निवळ खोटें बोलणें, ह्यांची तडजोड करून अर्धवट खोटें असें बोलावें, असें कांहीं नीतिशास्त्राचें सांगणें नाही. तर जसें असेल तसेंच अक्षरशः सांगावें, अशी त्या शास्त्राची आज्ञा आहे. ही जशी सार्वजनिक सद्गुणांची गोष्ट झाली, तशीच दुर्गुणांचीही आहे; म्हणजे, त्यांच्या संबंधानेही त्या शास्त्राचें असें सांगणें आहे कीं, त्या दुर्गुणांपासून माणसानें अगदींच अलिप्त राहिलें पाहिजे. तेथेही हें तडजोडीचें तत्त्व लावावयाचें नाही. ही सार्वजनिक नीतीची गोष्ट झाली. पण खासगी वर्तनाचे जे निरनिराळे प्रकार आहेत त्यांच्यापैकीं बऱ्याच प्रकारांस हें तत्त्व लागू पडतें असें मानण्यास हरकत नाही.

आतां कोणी विचारील, हें तत्त्व बऱ्याच प्रकारच्या खासगी वर्तनास लागू पडतें, असें जरी घटकाभर मानिलें, तरी दुसरा एक प्रश्न उभा राहतोच. तो असा कीं, हें मध्यमप्रमाण काढावयाचें कसें ? पूर्वोक्त उदाहरणांत पृथ्वीचें सूर्यापासून अतिशय मोठें अंतर, व अतिशय अल्प अंतर, हीं दोन माहीत होती; म्हणून तिचें सूर्यापासून सरासरी अंतर काढितां आलें. तसें खासगी वर्तनाच्या संबंधानें कोठें आहे ? कोणतीही गोष्ट फार जास्त करणें म्हणजे काय, हें बरोबर समजल्याशिवाय ती बेतावातानें कशी करावी हें समजणें अशक्य आहे. शंका बरोबर आहे, व आम्ही म्हणतो कीं, ह्याचा समाधानकारक उलगडा करणें हाच

आत्मनीतीचा मुख्य विषय होय. अशा गोष्टींत आपण सामान्यतः आपली अशिक्षित अशी जी बुद्धि तिच्या धोरणानें चालत असतो, तें धोरण फारसें भरवंशाचें नसतें. म्हणून ह्या धोरणाच्या ऐवजीं नीतिशास्त्राचें जें धोरण त्याचा आपण आश्रय करावा; म्हणजे जास्त फायदा होण्याचा संभव आहे. आतां शास्त्राचेंही धोरण अनुभवारूनच ठरविलेलें असल्यामुळें ठोकळच असतें हें खरें आहे. तथापि तें अधिक भरवंशाचें असतें. ह्याचें कारण असें आहे कीं, निरनिराळ्या गोष्टींच्या संबंधानें माणसाच्या गरजा काय आहेत ह्या गोष्टी पुष्कळ अनुभव गोळा करून योग्य रीतीनें व पूर्णपणें विचार करून तें धोरण ठरविलेलें असतें. म्हणून त्या धोरणानें वागल्यास एरव्हीं होणारे गैरसमज बहुधा होत नाहींत; व कांहीं गोष्टींच्याही संबंधानें ज्या आपल्या कल्पना अर्धवटअर्धवट बरोबर असतात त्या स्पष्ट होऊन पूर्ण बरोबर होतात. ह्या आमच्या म्हणण्याचा स्पष्ट खुलासा करण्याकरितां एक उदाहरण देतो. शरीरपोषणाच्या संबंधानें ही गोष्ट निःसंशय खरी आहे कीं, एका पक्षीं अगदींच उपाशी राहणें व दुसऱ्या पक्षीं गिधाडासारखें ओकारी येईपर्यंत खाणें ह्या दोन्ही गोष्टी निपिद्ध होत. म्हणून अन्न खावयाचें तें बेतवातानें खाल्लें पाहिजे. पण ह्या ठिकाणीं हा बेतवात जो ठरवावयाचा, तो मुठींच न खाणें व फारच फाजील खाणें ह्या दोन्ही ज्या दोन कडे-लोट्याच्या गोष्टी त्यांची सरासरी घेऊन ठरवावयाचा नाहीं, तर तो ठरविण्यास क्षुधेची पूर्ण तृप्ति होण्यास किती खाल्लें पाहिजे ही गोष्ट लक्षांत आणिली पाहिजे; व तितकें खाणें हाच बेतवात होय असें समजलें पाहिजे. ह्याच

उदाहरणावरून शास्त्रीयरीत्या धोरण बांधणें किती अग-
 ध्याचें आहे हें चांगळें कळून येतें. आपल्या केवळ अशि-
 क्षित बुद्धीच्याच धोरणानें आपण वागलों, तर खाण्याच्या
 संबधानें बेतबात ठेवणें म्हणजे भुकेल्या पोटीं उठणें (क्षुधे-
 पेक्षां दोन घांस कमी खाणें) असें आपण समजतो. तेंच शा-
 स्त्रीय धोरण पाहिलें तर वरच्यासारखा बरोबर अर्थ निघतो.
 आतां, जेवणाच्या संबधानें बेतबात ठेवणें म्हणजे भुके-
 पेक्षां दोन घांस कमी खाणें असा चुकीचा समज पुष्कळ
 लोकांचा झालेला दिसतो असें आम्हीं नुकतें सांगितलें
 आहे. त्याचें कारण काय असावें असा जर विचार केला,
 तर असें उघड दिसतें कीं, मुळींच उपाशीं राहणें व
 ओकारी येईपावेतो खाणें ह्यांची जी सरासरी तिचा, व
 क्षुधेची मुळींच तृप्ति न करणें व पूर्ण तृप्ति करणें ह्या दो-
 ऱ्हांच्या सरासरीचा, पुष्कळ लोक गांढळ करितात. आतां
 हें खरें आहे कीं, क्षुधा असतां मुळींच न खाणारे, व
 क्षुधेची तृप्ति झाल्यावरही पोटांत अन्न चोंदणारे, असे
 दोन्ही प्रकारचे विशिष्ट लोक आपल्यांत जर पुष्कळ नसते,
 तर भुकेपेक्षां दोन घांस कमी खाणें उत्तम, अशी गैरसम-
 जूत सर्वत्र पसरली नसती. ज्यानें स्वतः किंवा ज्याच्या
 पूर्वजांनीं, या प्रकारची क्षुधेची अवहेलना सतत केलेली
 नाहीं, असा जर कोणी मनुष्य असेल, तर त्याची प्रकृति
 इतकी उत्तम असेल कीं क्षुधेची अर्धवट तृप्ति केल्यानंतर याच्या
 शरीराचें बरोबर पोषणच होणार नाहीं; त्यास पूर्णतृप्ति
 होईल इतकें खावेंच लागेल. सारांश, क्षुधारूपी वासनेनें
 घालून दिलेली जी मर्यादा, तिच्या टोंकापर्यंत पोहोच-

ल्याशिवाय त्यास आपलें पोट भरलेंसें वाटणारच नाहीं, व प्रकृतिही उत्तम राहणार नाहीं.

आतां श्रम, विश्रांति, मनःसंगोपन, वगैरे विषयांच्या संबधानें गतप्रकरणांतून जीं अनेक सामान्य तत्त्वे सांगितलीं आहेत तीं ध्यानांत आणावीं, म्हणजे प्रत्येक प्रकारचें खासगी वर्तन व त्याचे परिणाम ह्या दोहोंचेंही योग्य निरीक्षण करून आणि त्याज्वद्दल होईल तितकी बारीक फोड करून त्यांच्या संबधाचे लोकांचे गैरसमज दूर करणें हें आत्मनीतिशास्त्राचें कर्तव्य होय, ही गोष्ट स्पष्टपणें करून येईल.

५१. ह्या सर्व गोष्टींचा विचार करितां, आत्मनीतिशास्त्राचा आणखी एक उपयोग आहे हें ताबडतोब ध्यानांत येईल. जेथें खासगी वर्तनांत तडजोड करावी लागते तेथें ती कशी करावी हें आपल्यास त्या शास्त्रापासून कळतें हें वर सांगितलेंच आहे. पण ह्या तडजोडीच्या किंवा सरासरीच्या जातीचीच दुसरी एक गोष्ट आहे तीही त्या शास्त्रापासून कळते. ती कोणती म्हणाल तर प्रमाणतारतम्याची. आतां कोणतीहांस गोष्ट फारच जास्त करणें म्हणजे काय, व फारच कमी करणें म्हणजे काय, हें बरोबर कळण्यासाठीं व त्यावरून बरोबर सरासरी निघण्यासाठीं एकप्रकारचें प्रमाणतारतम्य ठेवावें लागत असतें तें हें प्रमाणतारतम्य नव्हे. तर आहार, निद्रा, श्रम, विश्रांति, विद्यार्जन, करमणूक, वगैरे जे खासगी वर्तनाचे निरनिराळे भाग, त्यांचें एकमेकांच्या संबधानें जें प्रमाणतारतम्य ठेवावयाचें तें हें प्रमाणतारतम्य.

उदाहरणार्थ, शारीरिक व्यवसाय, मानसिक व्यवसाय,

वगैरे व्यवसायांचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांपैकी प्रत्येक प्रकाराच्या संबधानें मध्यमप्रमाण कसे ठेवावे ह्याचा खुलासा पूर्वी केलाच आहे. पण तेवढ्यानें भागत नाही. तर तें ठेवूनही शिवाय त्या सर्व प्रकारांच्या संबधानें परस्परतारतम्य ठेविलें पाहिजे. तें नुसतें मध्यमप्रमाण ठेविल्यानें कदाचित् राहूं शकणार नाही. शारीरिक श्रमांचे अनेक प्रकार आहेत, त्यांपैकी कांहींचा उपयोग शरीरपोषणाच्या कामीं होतो, व कांहींचा होत नाही. तसेंच मानसिक श्रमांचेही अनेक प्रकार आहेत; त्यांपैकी कांहींची मदत मनुष्याचें जीवित चांगल्या रीतीनें चालण्याच्या कामीं अनेक तऱ्हांनीं व अनेक प्रमाणांनीं होत असतें. पण त्याच जातीच्या श्रमांचे दुसरे कांहीं प्रकार असे आहेत कीं, त्यांची मदत ह्या कामीं मुळींच होत नाही; किंवा झाल्यास परंपरेनें होते. तात्पर्य, देहसंरक्षणाच्या कामीं शारीरिक श्रमांचा प्रत्यक्ष उपयोग होतो, व मानसिक श्रमांचा अप्रत्यक्ष होतो. म्हणून ह्या दोन प्रकारच्या श्रमांत प्रमाणतारतम्य ठेविलें पाहिजे. पण एवढ्यानेंच भागत नाही. तर ज्ञानसंपादन, मनोरंजन, हस्तकौशल्यसंपादन, इत्यादि मानसिक व्यवसायाचे जे निरनिराळे पोटप्रकार आहेत, त्यांच्यांतही परस्परतारतम्य ठेविलें पाहिजे. शिवाय, ह्या पोटप्रकाराच्याही पोटभेदांत, म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारच्या ज्ञानसंपादनांत, निरनिराळ्या प्रकारच्या करमणुकींत व निरनिराळ्या प्रकारच्या हस्तकौशल्यसंपादनांतही प्रमाणतारतम्य ठेवावें लागतें. एक प्रकारच्याच ज्ञानसंपादनाच्या मार्गे किंवा करमणुकीच्या मार्गे लागून चालवयाचें नाही. तात्पर्य, असल्या कामीं अनेक धोरणें

ठेवार्ची लागतात; व तेथे मध्यमप्रमाणाचा उपयोग होऊं शकत नाही. कारण मध्यमप्रमाण म्हणजे दोन वस्तूंमध्ये तडजोड करणे, व प्रमाणतारतम्य म्हणजे अनेक वस्तूंमध्ये तडजोडी करणे.

माणसें सामान्यतः कशीं वागतात ह्याचें जर बरेंच निरीक्षण केलें तर असें सहज कळून येईल कीं, उत्तम प्रकारचें आरोग्य रहाण्यास व उत्तम प्रकारचें सुख प्राप्त होण्यास शारीरिक व मानसिक व्यवसायांमध्ये जें योग्य प्रमाणतारतम्य ठेवावें लागतें तें ठेवण्यास तीं चुकतात. त्यामुळें, पुष्कळ लोकांचे जीविताची घडी बिघडलेली असते. कोणी उदरनिर्वाहार्थ जितके श्रम करणे जरूर असेल त्याच्या पलीकडे रात्रंदिवस काम करून ज्ञानसंपादन, मनोरंजन, वगैरे गोष्टींस मुक्तो. कोणी मनोरंजनाच्या पाठीसच फार लागतो, व उद्योगधंदा विसरतो. कोणी तालीम, चेंडूफळी वगैरे शरीरास मेहनत पडून होणारें जें मनोरंजन त्याच्याच पाठीस फार लागतो व त्यामुळें इतर प्रकारचें मनोरंजन करून होणारें जें सुख तें त्यास लाभत नाही. कोणी ज्ञानसंपादनाच्याच मार्गें फाजील वेळ खर्च करून आपलें डोकें फिरवून घेतो, व त्यामुळें इतर सुखांचा उपभोग घेण्यास नालायक होतो. कोणी मादक पदार्थांच्या सेवनामार्गें फार लागतो, व दारू पिऊन, अफूस खाऊन, किंवा भांग ओढून त्यांतच रात्रंदिवस गुंग राहतो. कोणी फार खातो, किंवा फार झोंप घेतो. कोणा लहानपणीं लग्न करून आपल्या, आपल्या बायकोच्या व आपल्या मुलांच्या जीविताचें मातेरें करितो. कोणी मुळींच लग्न करित नाही. व कोणी लग्न करून वर्षांच्या वर्ष बाय-

कोचें नांवही घेत नाहीं. सारांश, ह्या सर्व गोष्टींमध्ये जें प्रमाणतारतम्य ठेवावयाचें तें राखण्यास पुष्कळ लोक चुकून आपल्या जीविताचें मातेरें करून घेतात किंवा; निदान जितकें सार्थक होण्यासारखें अक्षेल तितकें करून घेत नाहीत. ह्यावरून हीं सर्व धोरणें बाळगतां येण्यास आत्मनीतिशास्त्राचा किती उपयोग आहे हें ताबडतोब लक्षांत येईल.

५२. आतां, येणेंप्रमाणें खासगी वर्तनावर अंमल चालविणारें हें जें आत्मनीतिशास्त्र त्यांत विचारपूर्वक घालून दिलेले वर्तननियम पाळिल्यानें प्रत्येक गोष्टींत वातबेत राहून तिच्यांत एका बाजूनें अत्यल्पपणा किंवा दुसऱ्या बाजूनें अतिरेक होणार नाहीं हें खरें आहे. तसेंच, तेणेंकरून आतां सांगितलेल्या ज्या अनेक गोष्टी, त्यांच्यांत परस्परांच्या संबधानें फारसें प्रमाणवैषम्य होणार नाहीं हेंही खरें आहे. पण एवढ्यावरून त्या शास्त्राच्या आज्ञा पाळिल्यानें आपलें जीवित सर्वतोपरी व्यवस्थित व नियमित असेंच राहिल असा अंदाज कोणीं केल्यास तो मात्र चुकीचा होईल.

माणसाचें लोकांच्या संबधाचें वर्तन काय, किंवा खासगी वर्तन काय, तें असावें तसें सर्वप्रकारीं होण्यास, मनुष्यस्वभावांत हळूहळू सुधारणा होऊन सामाजिक स्थितीचा पूर्णपणें उपभोग घेण्यास तो पूर्णपणें पात्र झाला पाहिजे; तेव्हांच तसें होणार. खासगी वर्तनाच्या संबधानें तर ही गोष्ट विशेष लागू आहे. कारण खासगी व्यवहारांत इतके निरनिराळे प्रश्न नेहमीं उभे राहतात कीं, त्यांच्याबद्दल कितीही शिस्तवार व कितीही काळजीपूर्वक विचार केला, तरी त्या त्या प्रश्नांचा उत्तम उलगडा पडणें बहुतेक अशक्यच

आहे. ह्या प्रश्नांचा तसा उलगडा पडण्यास म्हटलें म्हणजे माणसाच्या एकंदर घटनेंतच सुधारणा होऊन तिचा सभोवतालच्या स्थितीशीं पूर्णपणें जम बसला पाहिजे. आपल्यापेक्षां कमी दर्जाचे जे इतर प्राणी त्यांच्या अंगीं, विचार करून, वर्तनासंबंधीं अनेक नियम बांधण्याचें बुद्धिसामर्थ्य नसल्यामुळें, ते आपल्या उपजतबुद्धीच्या व वासनांच्या धोरणानेंच सर्वप्रकारीं चालतात. व निरनिराळ्या प्राणिवर्गांच्या ज्या ह्या उपजतबुद्धि व वासना, त्यांचा त्यांच्या त्यांच्या जीवितक्रमाशीं उत्तम जम बसला असतो. आहार, विहार, निद्रा, बगैरे गोष्टींच्या संबधानें त्यांच्या गरजा जितक्या अल्प किंवा बळकट असतील त्यांच्याच मानानें त्यांच्यांत त्या गोष्टींबद्दल अल्प किंवा बळकट वासना उत्पन्न होतात. शिवाय ह्या सर्व वासनांचें एकमेकींच्यासंबंधानें जें प्रमाणांतरतम्य असलें पाहिजे तेंही प्रत्यक्षरीत्या किंवा अप्रत्यक्षरीत्या समतोल होऊन उत्तम रीतीनें राहत असतें. ज्यांच्यांत हा समतोल चांगला राहत नाहीं ते मरून जातात; किंवा जिवंत राहिल्यास त्यांस संतति होत नाहीं; मिळून एकच. इतर प्राणिवर्गांत हा समतोल रहावा तसा राहिल्यास त्यांची भरभराट होते, ही गोष्ट पुष्कळ लोक कबूल करितात. पण मनुष्यप्राण्यासही तेंच तत्त्व लागू आहे हें त्यांच्या लक्षांत येत नाहीं. किंवा लक्षांत येऊनही मनुष्यजातीवर त्याचा तसा प्रत्यक्ष परिणाम सध्यां होत असेल, हें तरी त्यांस कबूल करावेंसें वाटत नाहीं. बरें, निरनिराळ्या स्थळां व निरनिराळ्या काळीं राहणारे जे लोक त्यांच्या संवर्द्धत, चालीरीतींत, व मनोविकारांत विलक्षण भेद दृष्टीस पडतात, ही गोष्ट ह्या लोकांस माहित नाहीं असें

नाहीं; किंवा मान्य नाहीं असेही नाहीं. असे असूनही च-
मत्कार असा कीं, इतर प्राण्यांप्रमाणे माणसाच्या गरजा व
माणसाच्या वासना ह्यांच्यांत जम बसतो, व बसलाच पा-
हिजे, ही गोष्ट ते कबूल करीत नाहींत. ते कबूल करोत वा
न करोत; वास्तविक स्थिति आम्ही म्हणतो तशी आहे ह्या-
बद्दल खात्री होण्यास एकच गोष्ट लक्षांत आणिली तरी
पुरे. कांहीं लोक असे आढळतात कीं, मनुष्येतर प्राण्यास
किंवा मनुष्यास जर कोणीं हालहाल करून मारिले तर ते
पाहून त्यांस मोठा आनंद होतो. बरे दुसरे कांहीं लोक
असेही आढळतात कीं, त्यांस असला क्रूरपणा पाहवत दे-
खील नाहीं. त्यांचें मन इतकें कनवाळू असतें कीं, स्वतःचे
कोणी तसले हाल केल्यास जितकें वाईट वाटावयाचें तितकें
त्यांस इतरांचे हाल पाहून वाईट वाटतें. आतां ह्या प्रका-
रच्या माणसांच्या स्वभावांत किती महदंतर आहे बरें ?—
खाटिक लोकांस जनावरास ठार करितांना कांहीं तरी वा-
टत असेल काय ? पण तो देखावा नुसता डोळ्यांपुढें आ-
णिल्यानें देखील आपल्या अंगावर शहारे उभे राहतात.
एवढा एकच गोष्ट जरी ध्यानांत आणिली तरी तेवढ्याव-
रून—सभोवतालच्या स्थितीस अनुसरून माणसाच्या स्वभा-
वांत किती बदल होण्याचा संभव असतो, ह्या गोष्टीचा अं-
दाज ताबडतोब होईल. स्पेन्सर साहेब म्हणतात, हा जम
हल्लीं बसतच आहे. पण आमचे कायदे करणारे पार्लमेंटाचे
जेवढे सभासद ते त्यास बरचेवर आड येतात, म्हणून ब-
सावा तितका जलद बसत नाहीं. हे वेडेपीर जेव्हां नाहींसे
होतील तेव्हां तो झरझर बसूं लागेल.

असा जम बसतां बसतां शेवटीं असें होईल कीं, खा-

सगी वर्तनापैकीं प्रत्येक व्यवसायाचें प्रमाण किती असावें, व निरनिराळ्या व्यवसायांत तारतम्यप्रमाण किती असावें, ह्या गोष्टी माणसाच्या स्वाभाविक वासनांच्या धोरणानें आपोआप बरोबर ठरूं लागतील. त्या स्थितींत माणसास आत्मनीतिशास्त्राचे नियम दुसऱ्यांनीं घालून द्यावे लागणार नाहींत, किंवा त्याचे त्यास दीर्घनिरीक्षण व विचार करून ठरवावे लागणार नाहींत. पण तशी स्थिति पूर्णपणें प्राप्त होईपावेतो त्या शास्त्राची जरूर आहे व त्याचें काम इतकेंच कीं, ज्या गरजांशीं मनुष्यस्वभावाचा पूर्ण जम अद्यापि बसलेला नाहीं, त्या नेहमीं माणसाच्या नजरेपुढें ठेवावयाच्या, व त्यांच्यासंबंधानें त्यास बरोबर जागें करावयाचें.

५३. सरतेशेवटीं माणसास एक खबरदारी घेण्यास सांगितलें पाहिजे. ती ही कीं, अत्यन्त उन्नतावस्था प्राप्त करून घेण्यास फाजील प्रयत्न करितां कामा नये. त्याच्या स्वभावास वंशपरंपरेनें जें वळण लागलें आहे तें एकदमच बदलण्याच्या उद्देशानें त्या स्वभावास फाजील ताण देतां कामा नये. कारण, तें वळण जर शिस्तवार रीतीनें बदलावयाचें असेल तर हळूहळूच बदललें पाहिजे.

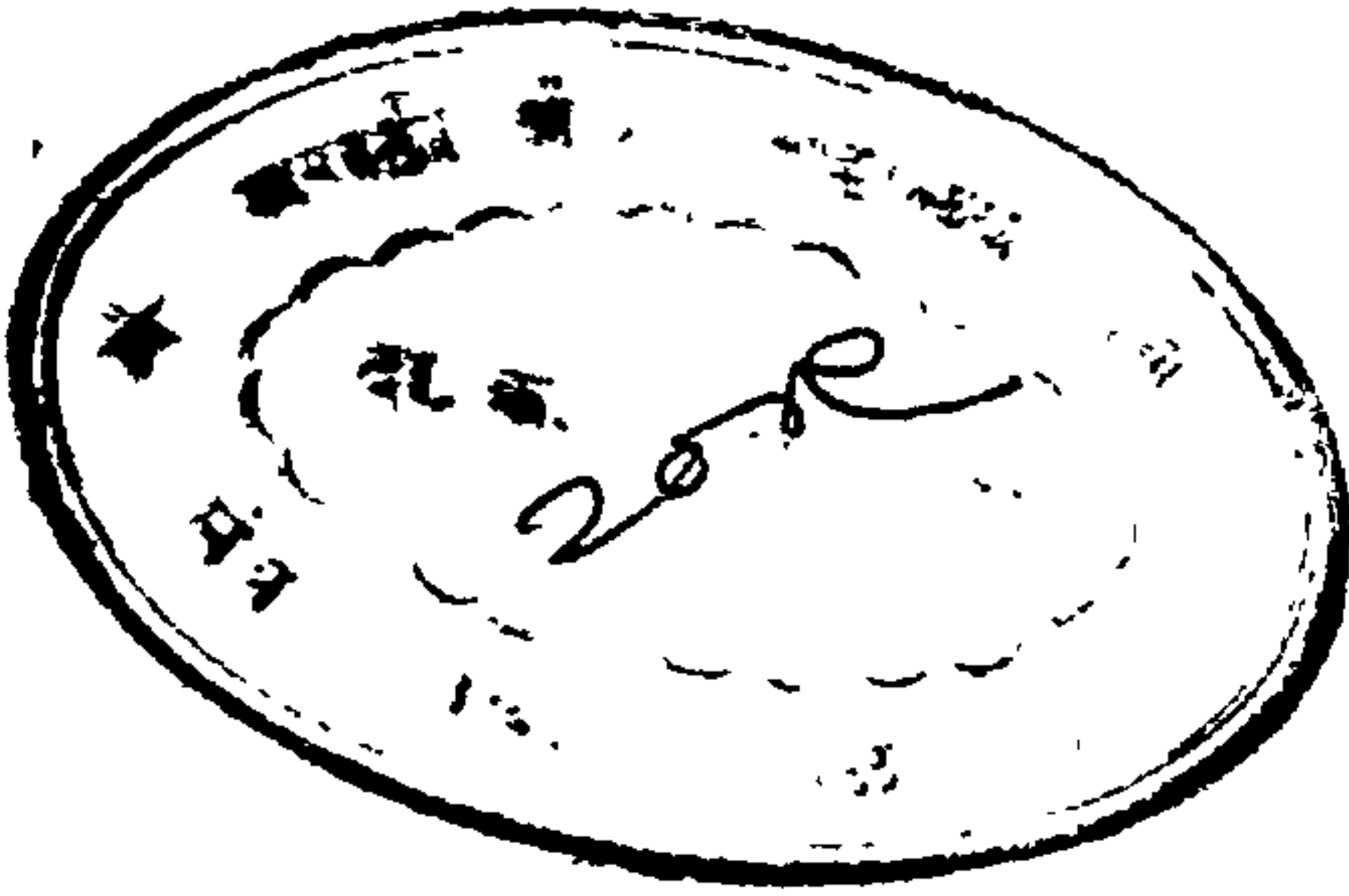
इतर गोष्टींत नेमस्तपणा राखणें जसें आवश्यक आहे, तसेंच आपलें वर्तन चुकतें कोठें हें डोळ्यांत तेल घालून पाहण्याच्या कार्मीहां नेमस्तपणा राखणें आवश्यक होय. आपल्या वर्तनाचा आपण नेहमींच विचार करूं लागलों, व तें अगदीं नियमानुसार ठेवण्यासाठीं एकसारखें डोळ्यांत तेल घालून बसूं लागलों, तर मनास तो एकप्रकारचा रोगच लागतो. ही मनाची स्थिति चांगली नाहीं.

आपल्या हातून सहजगत्या योग्यवर्तन होऊन जी मनाची स्थिति होते तीच हितकारक होय. म्हणून तशी स्थिति ठेवण्याविषयी नेहमी खबरदारी ठेवली पाहिजे. प्रत्येक गोष्टीत आपले वर्तन अगदीं शास्त्रवद्ध ठेवण्यास एकदम दीर्घ-यत्न केल्याने, मनास फाजील ताण बसून, तें पुनः अगदीं पूर्वस्थितीवर जाण्याचाच संभव फार असतो. जसा एकादा खरी पट्टा फारच ताणला असता हातांतून सुटून मोठ्या जोरानें पूर्वस्वरूप धारण करितो, तद्वत् आपल्या वासनांस व आपल्या संवईस एकदम सुधारण्याची फार खटपट केल्यास, उडी फसून, कधीं कधीं त्यांस पहिल्यापेक्षां देखील वाईट स्वरूप प्राप्त होण्याचा संभव उत्तम होतो. सारांश, पुढे पाऊल पडावयाचें तें एकीकडे राहून उलट कधीं कधीं मागेच येऊं लागतें. म्हणून आपल्या समाजविषयक वर्तनाप्रमाणें आत्मविषयक वर्तनही हळूहळूच सुधारलें पाहिजे.

५४. वरील कलमांत स्पेन्सर साहेबांनीं जी खबरदारी घेण्याविषयी शिफारस केली आहे ती ठीकच आहे. पण प्रस्तुत ग्रंथांत सिद्ध केलेलीं आत्मनीतीचीं तत्त्वे पाहून तदनुरूप वर्तन ठेवण्यास जो वेताबाहेर खटपट करणारा असेल त्यासच ती अर्थात् लागू आहे. दुर्दैवानें म्हणा किंवा सुदैवानें म्हणा, जी गोष्ट आपल्या बुद्धीस मानवली, खरी-शी आपली पूर्ण खात्री झाली, तदनुरूप देखील वर्तन ठेवणारे लोक आपल्यांत फार थोडे आहेत. करितां प्रस्तुत लेखकाची अशी विनंति आहे कीं, ज्यांस वरील तत्त्वे रुचतील त्यांनीं तदनुसार आत्मवर्तन ठेवण्याची खटपट कायात्राचामनें करून होईल तितकी करावी; निदान कांहीं तरी करावी. ' नळी फुंकली सोनारें । इकडून तिकडे गेलें

वारें ॥ ' असेंच केवळ होऊं नये. ज्यांस प्रस्तुत ग्रंथांतील तत्त्वे मान्य होणार नाहींत त्यांच्या संबधानें कांहीं बोलणेच नाहीं. पण पसंत पडूनही त्यांचा प्रत्यक्षवर्तनावर कांहींच परिणाम झाला नाहीं असें मात्र होऊं नये.

REFBK-0002049